

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2015
№ 3
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.Қ. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор
(Испания)

Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

ТАРИХ

Джампеисова Ж.М. Роль эволюционной теории в формировании взглядов Федора Щербины и их влияние на методологию исследования в казахских степных областях.....	5
Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н., Мұстафа Д.С. Влияние миграционных процессов на демографическую ситуацию в Акмолинской области в 50-60-е годы XX века.....	11
Жаркенова А.М. Население малых и больших городов Северного Казахстана в 1897-1999 годах.....	17
Аубакирова Х.А., Джумагалиева К.В. Торгово-экономические связи Западной Сибири и казахов Степного края в XVIII - XIX веках.....	24
Ярыгин С.А. Символы власти в культуре раннесакских племен Центральной Азии: теоретические вопросы исследования.....	29
Mazhitova Zh.S. On the term "biy": comparative historiographic analysis of the problem.....	35
Аккошкарлова Ж.Т. Проблема изучения энеолитических памятников на территории Северного Казахстана.....	42

САЯСАТТАНУ

Какенова Г.М. Инициативы Республики Казахстан по проблемам борьбы против новейших угроз международной безопасности.....	50
Абдильдина Х.С., Садыкова Т.М., Хамзина З.Б. Демократиялық модернизация - жаңа тарихи үдеріс	56
Кульжанова Ж.Т., Сарина Г.С. Аграрная политика в современном мире и тенденции ее развития.....	61
Абдильдина Б.С., Садыкова Т.М., Гаппасова А.Г. Ұлт менталитеті тарихи дамудың рухани негізі.....	67

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Сактаганова И.С. Акша айналымын құқықтық реттеу және оны жетілдіру жолдары.....	73
--	----

ЭКОНОМИКА

Исмаилова А.С., Задворнева Е.П. Особенности развития регионального экономического центра на примере Астаны.....	80
Мелешенко Н.Н., Кишко Н.В. Экономический потенциал сельских территорий как фактор формирования агломерированного каркаса Астаны.....	88
Кожаметова А.Г. Кәсіпорында еңбек ресурстарын басқарудың тиімділігін талдау және бағалау.....	95

педагогика ЖӘНЕ психология

Абдрашитова Т.А., Абрелева М.М. О категориях, описывающих сущность религиозно-политического экстремизма, терроризма в российской психологии.....	102
Стукаленко Н.М., Ермакова Ж.К. О развитии критического мышления у студентов в системе профессиональных компетенций.....	106
Имангаликова И.Б., Токтрбаев Д.Г.-С., Мейрманов А.Б. Бала тәрбиесі мәселесін шешуде отбасы мен оқу орны арасындағы өзара әрекеттестік.....	111
Қалиева Э.І., Джолдасова Ж. Педагогикалық пәндерді меңгеру барысында болашақ педагог мамандарды дайындау сапасын бағалау.....	116
Нәби Л., Мурзина С.А., Сагиденова А.Ж. Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі адамдарға әлеуметтік қызмет көрсету мәселелері.....	120
Navii L., Kalzhanova A. The possibilities of implementation of the dual system of education.....	124

ФИЛОЛОГИЯ

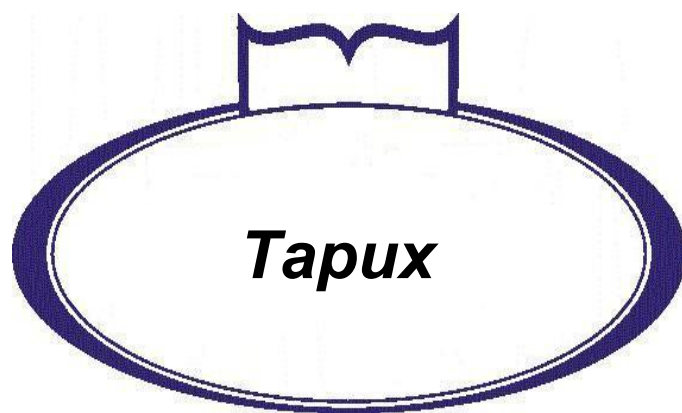
Загатова С.Б. Способы передачи сегментированных конструкций в переводе (на материале французского языка).....	128
Әлісжан С. Ғылыми дискустағы когнитивтік модельдер (метафоралану).....	133
Сыздықова Г.О., Бектурова Ж.Б., Кадеева М.И. Қазақ тіліндегі этнотанымдық бірліктердің қалыптасуы.....	142

Доскеева Ш.А. Жазушы Ө. Нұршайықовтың «Екі естелік» шығармасындағы өмір шындығы және көркемдік шешім.....	147
Қабылов Ә.Д. Саттар және сатира.....	153
Резуанова Ғ.Қ., Шнайдер В.А. Түркітану ғылымының бастаулары турасында.....	158
Секей Ж., Доскеева Ш.А. Абайтану ілімі және Темірғали Нұртазин.....	165
Қобланов Ж.Т. Данте Алигьеридің «Құдіретті комедия» поэмасы.....	171
Әділбек А.М., Салықжанова Ш.Б. Тілді меңгерудегі сөйлесу әрекеттерінің маңызы мен ерекшелігі.....	176
Сандыбаева А.Т. Тілдік жүйедегі сөздің лексикалық мағынасы.....	180
Мұратбекова А.М., Омарова Г.Т., Кукенова Г.Ә. Эссе - өзіндік ой-толғанысқа негізделген жазылым әрекетінің түрі.....	185
Төлеужанова Ж.М., Ақажанова А.А., Жүсіпова Ә.Р. Диалог және аралас формадағы қайшы тілдік тұлға.....	190
Саматанова А.Р. Профессионально-ориентированное чтение как средство формирования коммуникативной компетенции.....	196
Төлеужанова Ж.М., Ақажанова А.А., Абдулла Ж.Б. Қайшы тілдік тұлғаның монологтегі орны.....	202

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

Ж.М. Джампеисова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. ист. наук, доцент

Роль эволюционной теории в формировании взглядов Федора Щербины и их влияние на методологию исследования в казахских степных областях¹

Аннотация

Статья посвящена анализу формирования научных представлений Ф. Щербины, видного деятеля российской статистики второй половины XIX века. По мнению автора, методология, применявшаяся в исследовании степных областей, сформировалась под воздействием влиятельных социальных теорий XIX века. В результате, многие выводы исследования противоречили описанным практикам казахского землепользования.

Ключевые слова: формы казахского землепользования, западная статистическая школа, земская статистика, общинная организация крестьянских хозяйств, формы сенокосения казахов.

В России XIX века перед научным знанием преклонялись не меньше, чем в Европе [1, 266-307]. Социальные научные теории, возникшие в новое время, стали влиять на все стороны общественной и политической жизни. Статистическая наука, будучи экономической, и в то же время социальной наукой, также стала приобретать большой общественный вес. Представляется, что хорошо известный источник по социально-экономической истории казахских хозяйств «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию в степных областях» [2] под руководством известного теоретика и практика в области статистики второй половины XIX века, Ф. Щербины, можно оценивать и анализировать только в контексте русской теоретической мысли середины XIX века [3].

«Материалы по землепользованию...» не были только колониальным проектом по переселению крестьян в степь, их можно рассматривать и как попытку теоретического осмысления кочевых обществ с использованием методов теории статистической науки. Статья будет посвящена анализу комплекса научных представлений Ф. Щербины, которые

¹ Статья подготовлена при поддержке грантов Института Открытого Общества E 0043, 300 149288; Фонда Герды Хенкель AZ 15/ ZA/11

стали затем основанием для формирования классификации форм казахского землепользования, использованные ими из их предыдущих научно-теоретических знаний [4]. В данном случае можно видеть пример того, как этнографические и статистические представления сплелись вместе. В частности, надо отметить, что статистические методы Ф. Щербины строились на влиятельных этнографических книгах XIX века, а также на основе его собственного опыта изучения других народов.

Начнем с того, что история развития российской статистики была связана с основными традициями западной статистической школы [5]. Во внимание статистических методик принимались как математические расчеты, так и социальные идеи об организации общества. Во второй половине XIX века в России наиболее широко получили распространение статистические исследования по изучению бюджетных хозяйств крестьян. Примером использования социальных теорий в статистике того времени может служить признание важнейшего методологического значения представлению социальных теоретиков об общинной организации крестьянских хозяйств [6, 7, 8].

В целом, история российской статистической науки во второй половине XIX века связана с развитием правительственной и земской статистики. В этот период времени появился новый тип статистических работ, рассчитанных не на удовлетворение узких по содержанию срочных запросов, а на получение разнородной статистической информации о состоянии социально-экономической жизни. Земская статистика сосредоточивала свое основное внимание на изучении крестьянских хозяйств, рентабельности земель, кустарных промыслов и была представлена специальными статистическими учреждениями при земских управах. Местными учреждениями статистики были губернские статистические комитеты, образованные Министерством внутренних дел и имеющие ведомственный характер. В их задачи входило составление статистических таблиц, требуемых Центральным статистическим комитетом, и статистических сведений, прикладываемых к отчетам губернаторов. Эти функции выполнял секретарь комитета, который был исполнителем статистических работ, возложенных на губернские комитеты. Основной работой губернских статистических комитетов являлось представление различного рода сведений по губернии в виде приложения к годовым отчетам губернаторов. Появление земской статистики связано также и с тем, что земским учреждениям для удовлетворения нужд местного и государственного обложения требовались сведения о хозяйственно-экономическом развитии уезда или губернии, о культуре, здравоохранении, дорожном хозяйстве и других областях общественной деятельности. Земская статистика использовала опыт подворного учета крестьянских хозяйств при крепостном праве, опыт организации оценочных работ русских кадастровых отрядов 30 – 40х годов XIX в., работ Вольного экономического и Русского географического обществ [9].

В теоретическом смысле история статистической науки в России была тесно связана с развитием этнографической науки. Нужды практики статистического учета хозяйства и бюджетов хозяйств российских губерний поставили перед научными организациями того времени задачи изучения русской земельной общины. В частности, в 1877- 1878 гг. двумя обществами, Вольноэкономическим и Русским географическим обществом, были выработаны программы для изучения русской общины, где принимал активное участие крупный статистик-теоретик П.П. Семенов [10]. Статистиков-теоретиков интересовало изучение социально-экономических связей общин, благодаря которым можно было бы типологизировать структуры крестьянских бюджетов, землепользования и землевладения. В связи с этим статистики глубоко интересовались вопросами этнографии, структурой семьи, теориями об общинной системе организации общества и другими социальными теориями.

С принятием царского указа в июне 1889 г. о разрешении добровольного переселения российских крестьян на территорию Акмолинской области началась

государственная поддержка их переселения [6, 45]. В связи с этим была организована статистическая экспедиция по изучению казахского землепользования. Целью экспедиции было изучение наличия так называемых «излишков» земель у кочевников, которые было бы возможно передать переселяющимся крестьянам из разных губерний России. В основу теоретической базы исследования были положены эволюционные представления о системе землепользования, которые доминировали в научной мысли XIX века. В результате материалы экспедиции были опубликованы в 13 томах. По указанию императора Николая II с 1896 по 1903 гг. для руководства экспедицией по обследованию хозяйств казахов командировался Ф. А. Щербина. Бюджетные обследования экспедиции охватили 281 казахское хозяйство двенадцати уездов. Все полученные экспедицией данные о бюджетах были сведены в так называемые бюджетные таблицы, которые стали основой содержания «Материалов по киргизскому землепользованию, собранных и разработанных экспедицией по исследованию степных областей» [2].

Федор Андреевич Щербина (1849 – 1936 гг.), возглавивший экспедицию по исследованию степных областей, известен как основоположник российской бюджетной статистики. К началу работы экспедиции по исследованию степных областей он был уже опытным и авторитетным статистиком, заведующим статистическим бюро Воронежского земства, автором многих работ. Во время работы в Воронежском земстве, начиная с 1884 года, им были проведены бюджетные обследования крестьянских семей Воронежской губернии. Ф. Щербина причислял себя по политическим взглядам к либералам, а его прошлое было связано с народовольческим движением в России [11, 52-53]. Его можно считать человеком, заложившим основы теоретической и практической методики исследования.

Статистиками в 80-90 годах 19 столетия был написан ряд работ, посвященных общинному землевладению [12]. В этом смысле, Федор Щербина являлся известной фигурой в теоретической статистике. Ему принадлежат работы, посвященные общинному землевладению, например, «Земельная община кубанских казаков» [13], «Общинный быт и землевладение у кавказских горцев (1886)» [14]. В работе, посвященной особенностям кавказской общины, он сосредоточился на вопросе порядка общинного землепользования. Для написания своей работы он использовал материалы отдельных авторов по Кавказу, как например, книгу Дубровина «История войны и владычества русских на Кавказе», а также «Сборники сведений о кавказских горцах» [14]. Как он отмечал, авторы данных книг считали кавказскую общину родовой и примитивной. Описывая историю становления кавказской общины, он вычленяет несколько этапов развития, отмечая, что всех их характеризует разная степень архаичности. Отдельное место в его статье принадлежит скотоводству, которое составляло значительную часть хозяйства горцев. Он считал, что у горцев существовало «первобытное» скотоводство, так как у них практиковались перекочевки, а рогатый скот держался на подножном корму. В целом, он считал, что такой вид хозяйства, наблюдавшийся у горцев во второй половине XIX века, характеризуется ранними стадиями развития. Соглашаясь с эволюционной теорией о развитии землевладения, он разделял мнение, что общинный характер землевладения и родовой быт не имеет различий у разных народов [14].

Ф. Щербина придавал огромное значение статистическим исследованиям, благодаря которым, как он считал, можно глубже изучить социальную жизнь общества: «Если статистический метод, с его цифровым учетом самых разнообразнейших проявлений человеческой жизни, с каждым годом получает все более и более широкое приложение; то бюджетам, как основному и самому планомерному приему этого метода по учету элементарнейших частных, обнимающих чисто ячеичную, но бесконечно сложную общественную форму – семью, предстоит, быть может, в ближайшем будущем произвести целый переворот в области социальных наук» [10, 1]. Он считал, что статистическая наука в будущем ляжет в основу социальных наук: «... не надо быть пророком, чтобы сказать,

что этим естественным путем будет положен фундамент для правильного научного изучения статики и динамики человеческих отношений, для своего рода анатомии и физиологии социальных наук. Значение бюджетных работ в этом отношении всецело сводится к точности исследований, граничащей с точностью естественных наук» [10, 2].

В своем труде «Крестьянские бюджеты» Ф. Щербина высказал свою теорию том, что человеческие потребности движут развитием человеческого общества. Его теория о развитии потребностей была тесно увязана с теориями исторического процесса развития «примитивного» человека к «цивилизованному». В связи с этим Ф. Щербина испытывал глубокий интерес к «народоведению» [10, 220], то есть социальным теориям, которые были модными и влиятельными в конце XIX века. Одной из таких книг, имевших важное значение для развития его идей, была работа Л. Моргана «Первобытное общество». Ф.Щербина, основываясь на взглядах Л. Моргана, считал, что в раннем периоде развития человечества у человека не были развиты многие потребности, кроме потребностей в пище и размножении. В это время человек не знал, что такое труд. Только тогда, когда назревала нужда в средствах существования, человечество стало прибегать к труду. Однако, по мнению статистика, потребности были однообразными и удовлетворялись всеми одинаково. В это период, «не было деления населения на классы, ни разнообразия хозяйственных форм, ни земельной и вообще какой-то ни было собственности» [10, 221]. Дальнейшее развитие потребностей он связывает с увеличением роли труда. Когда в процессе накопления складывались классы и социальные группы, по мнению ученого, нарушался закон однообразия. Однако, как пишет Ф. Щербина, «... в массе еще господствуют тенденции к единообразию, а самые потребности пока несложны и однообразны. Земля считается общим достоянием, леса и воды принадлежат всем и никому не возбраняется прилагать труд к для добывания естественных произведений». В связи с этим, статистик приходит к мнению, что «единообразие потребностей заменяется стремлением свести их к известному среднему уровню, ... человеческая жизнь и отношения начинают регулироваться другим историческим законом – законом средних потребностей» [10, 225-226]. С точки зрения автора, только с господством капиталистического строя наиболее ярко выразился третий закон исторического развития, - закон обособления потребностей. Можно предполагать, что к тому времени, когда Ф.Щербина начал редактировать «Материалы по киргизскому землепользованию...», он уже выработал теоретико-методологические обоснования для характеристики казахского кочевого общества, теоретические представления на то, как формировать бюджетный опрос кочевников, а также знания о формах земельной собственности, которые сформировались у него под влиянием западной научной мысли. Исследование Акмолинской, Семипалатинской и Тургайской областей казахской степи было проведено Ф.А. Щербиной по образцу Воронежской губернии. Можно предположить, что исследование Степного края Ф.А. Щербина построил в соответствии со своим прежним научным опытом.

Мнение Ф. Щербины и членов экспедиции о казахском землепользовании достаточно ясно вкладывалась в доминировавшие в то время системы аргументации эволюционных представлений о развитии экономических и социальных отношений в обществе. Особенности казахского быта, формы поселений Ф. Щербина связывал с культурной стадией кочевников. Признаками развития в иную, более продвинутую стадию культуры он сравнивал с характеристиками оседлого хозяйства. Главной характеристикой примитивного хозяйства Ф. Щербина считал наличие скота, стоявшего большую часть года на подножном корме. Он считал, что более прогрессивной формой животноводства было сенокосение и стойловое содержание скота [15, 79]. Экстенсивность кочевых форм скотоводства, по его мнению, была главной чертой отсталости хозяйства казахов. Существовавшие формы сенокосения у казахов определялись Ф. Щербиной также стихийными и примитивными: «Общинное

сенокосение и уборка далеко от правильных ассоциированных форм труда, общинно - правовая сторона практикуемых порядков не носит характера определенной системы, самому населению чужда общность каких-либо руководящих взглядов. В этом отношении в киргизской (казахской) общине много случайного, много недоделанного, много окончательно не определившегося. За примитивными порядками стоит пока примитивная община» [15, 129].

Оперирование понятиями примитивности кочевого хозяйства статистиками было заимствовано из опубликованной ранее в России научной литературы, материалы которой касались земледельческого хозяйства. В частности, представления о степенях развитости были взяты у авторов труда «Справочная книга русского сельского хозяйства». Согласно этому труду, «чистая или первобытная пастбищная система основывается на эксплуатации при помощи скотоводства, одной только естественной травяной растительности; земля служит исключительно как выгон скота, проводящего на подножном корму большую часть года, распашки не существует вовсе или она ничтожна». Далее он ссылаясь на словарь С.М. Богданова и энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, где он находил похожее определение. После цитирования указанных авторов Ф. Щербина сделал свое заключение: «... в общем совершенно верному определению, степная пастбищная система хозяйства представляется совершенно однообразной и, как бы, не имеющей своей истории» [16, 3].

В результате, основные теоретические выводы о землепользовании казахов заключались в том, что они определили систему «владения» и «пользования» у казахов, своеобразные стадии эволюционного развития общинного землевладения в частное. «Владением» дореволюционные статистики называли поземельные отношения между двумя или несколькими группами, имеющими «обособленные» территории, а «пользование» - как систему отношений внутри группы. Существовавшее доминирование «пользования» они объясняли обширностью пространств кочевников, когда еще можно было пользоваться землями свободно. В тоже время многократно описанные ими случаи, противоречащие логике такой интерпретации, они объясняли как определенные стадии развития. Интерпретируя многообразие подходов кочевников к различным пастбищам разным уровнем развития кочевого хозяйства, статистикам трудно было объяснить случаи, когда хозяйства, имевшие границы даже между аулами, принимали решения о том, чтобы пасти скот без всяких границ. Кочевники объясняли это тем, что дефицит земли становился таким высоким, что границы были только препятствием к выпасу, что приводило к исчезновению всяких границ. Такие случаи были нередкими, и, таким образом, подобные явления трудно вписывались в общие эволюционные конструкции. По этому поводу Чермак заключил, что это отражает общинную сущность казахского землепользования [17, 14]. Любопытно, что такое утверждение делалось при известном всем статистикам постулате, что казахская «община» была по своему составу социально неоднородной, где часто сердцевиной кочевого объединения были отдельные хозяйства богатых скотовладельцев. Многие выглядят так, что все различные случаи, интерпретировавшиеся статистиками как развитие частнособственнических тенденций и выраженные в появлении границ, противоречило их же утверждению идеи о том, что границы исчезают по причине общинной уравнивающей сущности таких отношений. Можно сделать заключение, что комплекс теоретических положений о казахском землепользовании и практические рекомендации, изложенные в нарративе, явились отражением доминировавших в то время теорий в западной статистике. Это давало основание для создания разного рода клише в характеристике социально-экономической жизни казахов-номадов периода нового времени.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Российские востоковеды и общеевропейские тенденции в размышлениях об империи конца 19 – начала 20 вв. // *Imperium inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700-1917)*. - М.: Новое Литературное обозрение, 2010. - С. 266-307.
- 2 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей (далее МКЗ). - Воронеж-Чернигов, 1898-1908, Т.1-13.
- 3 Смотрите дореволюционную историографию изучения общины в Закавказье: Битова Е.Г. Социальная история Балкарии XIX века: Сельская община. - Нальчик, 1997.
- 4 Я опиралась на постколониальную критику Девида Снита о влиянии эволюционной теории на складывание дискурса о примитивности социально-политического устройства кочевых обществ в западно-европейской научной мысли в статье D. Sneath «Tribe, ethnos, nation: rethinking evolutionist social theory and representations of nomadic Inner Asia» // *Ab imperio*, 4/2009, p. 80-109.
- 5 Darrow David. From commune to Household: Statistics and the Social Construction of Chaianov's Theory of Peasant Economy // *Comparative Studies and Society and History*, Vol.43, No.4 (Oct. 2001). - P.819-810.
- 6 Кауфман А. Переселение и колонизация. Государственная политика и крестьянское землевладение в пореформенной России. - М., Изд.2, 2012. - 440 с.
- 7 Кауфман А. Русская община в процессе ее зарождения. - М., 1908. - 471 с.
- 8 Кауфман А. Материалы по вопросу об организации работ по образованию переселенческих участков в Степных областях. - СПб, 1897.
- 9 Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики. - М., 1972. - С.100-125.
- 10 Щербина Ф. А. Крестьянские бюджеты. Воронеж, 1900.
- 11 Петрова Т.П. К вопросу о составе экспедиции Ф.А. Щербины по исследованию степных областей Казахстана // *Известия АН КазССР, сер. общественных наук*. - Алма-Ата. – 1980. - №4. - С. 52-53.
- 12 Кауфман А.А. Сложные формы землевладения в Сибири по новейшим местным исследованиям 1887-1892 гг. - Иркутск, 1896.
- 13 Щербина Ф. Земельная община кубанских казаков. - Воронеж, 1889. - 206 с.
- 14 Щербина Ф. Общинный быт и землевладение у кавказских горцев // *Северный вестник*. – 1886. - №1. - С.125-165.
- 15 Материалы по киргизскому землепользованию (МКЗ). Акмолинская область. Кокчетавский уезд. - Воронеж, 1898. - С. 79.
- 16 Материалы по киргизскому землепользованию. – Тургайская область. Кустанайский уезд, с.3
- 17 Чермак Л.К. Формы киргизского землепользования // *Сибирские вопросы*. - 1908.

ТҮҮЙН

Мақала XIX ғ. екінші жартысындағы ресейлік статистиканың көрнекті өкілі Ф. Щербиннің ғылыми ұстанымының қалыптасуының талдамасына арналған. Автордың пікірінше, далалық облыстарды зерттеуге қолданылған әдістаным XIX ғ. әлеуметтік теориялардың ықпалымен қалыптасқан. Нәтижесінде зерттеудің көптеген тұжырымдары қазақтық жерді пайдалану тәжірибесіне қайшы келген.

RESUME

The article is devoted to the formation of scientific views of F. Shcherbin, a prominent Russian representative of statistics of the second half of the XIXth century. In the author's opinion, the methodology used in researching the steppe regions, formed under the impact at the influential social theories of the XIXth century. As a result, a great deal of conclusions of the research opposed the described practices of the Kazakh landusing.

Г.А. Алпыспаева

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина,
д-р ист. наук, доцент

Ш.Н. Саяхимова

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина,
канд. ист. наук, старший преподаватель

Д.С. Мұстафа

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина,
магистр

Влияние миграционных процессов на демографическую ситуацию в Акмолинской области в 50-60-е годы XX века

Аннотация

В статье на основе архивных материалов рассмотрено взаимодействие миграционных процессов и демографии в Акмолинской области в годы освоения целинных и залежных земель. Авторы анализируют особенности управляемой миграции в области в 50-60-ые годы XX века, их влияние на демографическую ситуацию и социокультурную среду в крае: изменение национального, социального и возрастного состава населения, факторы повышения рождаемости. Статья написана в рамках проекта по теме «Социальные процессы в северных областях Казахстана в целинные годы и их влияние на социокультурную среду в регионе».

Ключевые слова: целинные и залежные земли, миграция, демография, первоцелинник, урбанизация, репродуктивный возраст, полиэтничность.

Освоение целинных и залежных земель – это крупнейший в мировой практике экономический и политический проект, который был реализован в кратчайшие сроки на обширном географическом пространстве и имел колоссальные социальные последствия. В условиях господства в исторической науке советских методологических концепций, рассматривающих в качестве доминирующих факторов общественного развития экономику, политику и идеологию, социальные последствия целины не брались во внимание. Сложные социальные трансформации, происходившие в Казахстане во второй половине 50-х - первой половине 60-х годов прошлого века, не нашли своего комплексного и объективного отражения в исторических исследованиях советской историографии. Вместе с тем, именно социальный фактор целины оказал глубокое воздействие на казахское общество и существенным образом изменил социальную инфраструктуру, демографический и национальный состав края, социокультуру и менталитет казахов.

Задача данного исследования – проанализировать влияние миграционных процессов на демографию Акмолинской области в целинные годы. Миграция как социальный процесс является одним из главных демографических механизмов, формирующих численность, половозрастной, национальный и социальный состав населения города, края, страны, региона.

Источниковую базу исследования составили многочисленные архивные документальные материалы из фондов Государственного архива г. Астаны. В 60-е годы XX века г. Целиноград был административным центром Целинного края, созданного Указом Президиума Верховного Совета КазССР от 26 декабря 1960 года. В городском архиве отложился большой массив документальных фондов органов краевого управления, в том числе Целинного краевого Совета депутатов трудящихся и его исполнительного комитета (Крайисполком), а также Управления переселения и оргнабора рабочих Целинного Крайисполкома. В качестве источников использовались делопроизводственная документация, статистические отчеты, справки, докладные записки по переселению и хозяйственном устройстве переселенцев и другие материалы.

Февральско-мартовский пленум ЦК КПСС 1954 года определил задачу массового освоения целинных и залежных земель в кратчайшие сроки. Акмолинская область была одним из крупных районов освоения целины, в которой только за 1954-1956 годы было распахано 3,5 млн. га целинных земель. Производственное освоение земель сопровождалось массовыми миграциями населения в целинные регионы.

Организация крупных масштабов производства в Акмолинской области привела к большому притоку в регион рабочей силы, сельхозмашин, оборудования. 2 марта 1954 года на станцию г. Акмолинска прибыл первый эшелон с добровольцами из Алма-Аты, 5 марта – из Москвы. К 30 марта в область прибыло 8715 человек, а к первой половине 1954 года - свыше 20 тыс. человек. Только в период с 1954 по 1958 годы в Акмолинскую область прибыло около 270 тыс. человек [1, с. 60]. Целинники приезжали из разных концов Советского Союза - Москвы, Ленинграда, Украины, Эстонии, Латвии, Белоруссии, Молдавии и других городов страны.

Массовым миграциям способствовала государственная политика поддержки «первоцелинников», так называли ехавших добровольно на целину. Государство подкрепило статус «первоцелинника» экономическими преимуществами и льготами. Целинников обеспечили бесплатным проездом до места назначения, единовременным денежным пособием на каждого члена семьи. Кроме того, выделялся аванс в размере 50% трехмесячного среднего заработка, подъемные по 82 ст. КЗОТ. Государство оказывало содействие в приобретении теплой одежды, предметов первой необходимости, выдавало кредит на 10 лет на постройку дома и приобретение скота [2, лл. 6-7]. Практически все расходы, связанные с переездом и обоснованием на целинных землях, государство брало на себя.

В вопросах обеспечения кадрами создаваемых целинных хозяйств ставка делалась на молодежь, она была главным двигателем реформы. Молодые составляли около 30% от общего числа людей, приехавших на целину в 1954 – 1964 годы. Уже на 20. 02. 1954 года, когда только - только было принято решение об освоении целинных и залежных земель на востоке страны и определены конкретные цифры масштабов распашки земель, в бюро Московского комитета партии поступило более тысячи заявлений от комсомольцев и беспартийной молодежи [3, л. 5]. К примеру, комсомольская организация Кировского района г. Москвы в 1954-1955 годах отправила на целину 800 юношей и девушек, из Калининского района приехало 1250 человек, из Ленинградского района -1300, из Дзержинского района г. Москвы – 800, из Краснопресненского района 850 человек [4, л. 4]. Из Украины прибыло 58 тысяч комсомольцев на освоение целины, из них 25% добровольцев в Акмолинскую область.

Основной акцент в пропаганде и агитации делался на принцип добровольного участия в освоении целины, но и в тоже время учитывался и фактор материальной заинтересованности первоцелинников. На целину прибыли не только специалисты, чей труд был востребован, но и большое количество случайных людей, не имеющих не только сельскохозяйственной специальности, но и навыков сельскохозяйственного труда и опыта работы. Например, в совхоз «Сталинградский» прибыло 170 комсомольцев, из них лишь четверо имели 8-10 классов образование, остальные окончили лишь 5-7 классов средней школы [5, л. 3].

Среди них были и те, кто отсидел в тюрьмах и не имел права вернуться в закрытые города, такие как Москва, Ленинград. Не найдя себе применение в городах постоянного проживания, они ехали на восток в поисках лучшей жизни и хороших заработков. Прибыв осваивать целинные земли, они не соблюдали трудовую дисциплину, часто нарушали правопорядок.

В области участились случаи хищения и кражи имущества местного населения. Ситуация усугублялась сложной криминогенной обстановкой, образовавшейся вследствие проведения известной амнистии 1953 года. Материалы архивных фондов свидетельствуют об ухудшении криминогенной обстановки в регионах освоения целины. В частности, в отчетах правоохранительных органов «О состоянии работы органов милиции в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка» имеются следующие сведения о росте преступности. Так, в 1955 году в сравнении с 1954 годом количество убийств в регионе возросло на 8 случаев, разбойные нападения на граждан с ограблением - на 16, кражи из государственных объектов - на 18, кражи личной собственности граждан - на 21, разведение пьяных - на 10 случаев [6, л. 38].

Дополнительным фактором ухудшения ситуации стали перегибы в кадровой политике, не учитывавшей реальных потребностей в рабочей силе и, как следствие, образование определенного слоя рабочей молодежи, не нашедшей применения своим способностям. В условиях отсутствия научно обоснованной программы освоения целинных земель зачастую в целинные совхозы из разных областей и регионов страны прибывало огромное количество комбайнеров и механизаторов, превышающее реальные потребности в таких рабочих. Например, в 1956 г. на уборку урожая было стянуто около 12 тыс. комбайнеров, 20 тыс. шоферов с соответствующей техникой, десятки тысяч учащихся из студенческих отрядов, десятки армейских автомобильных батальонов, тысячи солдат срочной службы. Число занятых на хлебной ниве достигало до 1 млн. человек [7].

Как правило, такие «излишки» рабочих кадров мигрировали в города, пополняя население целинных городов. Урбанизационные процессы в целинные годы были типичны для всех городов Северного Казахстана, а для Акмолинской области особенно. За три года с момента организации Целинного края численность городского населения неуклонно росла: 1961г. – 113 тыс., 1962 г. – 128 тыс., 1963 г. – 140 тыс., 1964 г. – 151 тыс. человек [8, с. 150]. За период с 1939-1959 годы население области увеличилось на 71,8%, при этом городское население увеличилось в 6,2 раза, а сельское население выросло на 8,5%. Рост городского населения происходит за счет образования новых городов, поселков городского типа. Например, в начале 60-х годов из бывших рабочих поселков были образованы города Степногорск, Алексеевка, Ерейментау. Тенденция опережающего роста городского населения в сравнении с сельским в области сохранялась и в последующие годы. Так, в 70-е годы в сравнении с другими областями городское население Целиноградской области увеличилось на 15,5%, а сельское – сократилось на 2,5% [9, с.106].

Издержки и перегибы миграционной политики властей порождали такие негативные явления как пьянство, массовые прогулы, хулиганство, что вело к общему снижению трудовой дисциплины. Следует отметить, что эти проблемы пытались решить

традиционными для советской системы методами, а именно, посредством «правильной» организации воспитательной работы: созданием комсомольских организаций на местах, проведением культурно – массовых мероприятий по организации досуга молодежи, организацией соревнований между бригадами, выпуском многотиражных газет и агитационных листовок. Материалы архивных фондов, в частности протоколы заседаний местных комсомольских организаций, свидетельствуют, что особое внимание уделялось борьбе за укрепление дисциплины труда, осуждались безнравственные, аморальные поступки, нарушители трудовой дисциплины привлекались к дисциплинарной ответственности, но эффективность их была невысокой.

Известно, что за период 1954-1958 годов, за время активной распашки целинных земель, были созданы 573 новых зерновых совхозов. Акмолинская область стала одной из главных житниц страны, крупным центром сельскохозяйственного производства и машиностроения. Этому благоприятствовала развитость транспортной инфраструктуры. В целинные годы Целиноградское отделение железной дороги превратилось в крупнейшую магистраль Северного Казахстана, которая обслуживала кроме Целиноградской области также часть районов Кокчетавской и Кустанайской областей. На территории отделения имелось 85 отдельных пунктов и 47 станций. В пределах станции размещались 46 элеваторов и хлебоприемных пунктов. К станциям отделения тяготело 250 совхозов, колхозов и опытных хозяйств. Железнодорожники станции Целиноград обслуживали крупные промышленные предприятия [10, л. 1].

Весной 1954 года в Акмолинской области было основано 27 новых совхозов, в начале 1955 года возникло еще 50 совхозов. В 1954-1956 гг. 20 тыс. комсомольцев из Московской области скомплектовали 29 новых совхозов [11, л. 2]. В названиях совхозов нашло отражение география регионов, из которых приезжали первоцелинники: «Донской», «Московский», «Киевский», «Пятигорский», «Одесский» и т.д.

Создание совхозов, инвестиции в целинные хозяйства способствовали закреплению и укоренению в Казахстане сотен тысяч русско-европейских иммигрантов [12, с.148]. Основная масса переселенцев-целинников обосновывалась и оставалась на новом месте. Исследователи отмечают высокую рождаемость среди европейского населения в регионах целины. В 1950-е – начале 1960-х годов «миграционный приток европейских этносов сохранял показатели рождаемости на высоком уровне, так как большинство мигрантов находились в репродуктивном возрасте» [13, с.52]. Высокая рождаемость была обусловлена также социальной поддержкой населения регионов со стороны государства.

Между тем, известно, что катастрофические демографические изменения в Казахстане выявила перепись населения, проведенная в 1959 году. Она показала, что численность коренного населения в Казахстане едва достигает 2,7 млн. или 29,6 % всего населения республики. Русское население составило - 43%, украинцы - 8,2%, белорусы - 1,2%. В этих условиях, по мнению ученых, возникла реальная угроза полной ассимиляции казахов, исчезновения их как самобытного этноса [14, с. 273]. Резко сократилась сфера применения казахского языка, под предлогом неостребованности обучения на казахском языке стали закрываться школы с казахским языком обучения. В целинных городах и сельских населенных пунктах формируется социокультурная среда, в которой доминировала европейская, в частности русская культура.

В целинные годы наблюдалось увеличение полиэтничности населения. В Казахстан в годы освоения целинных и залежных земель прибыли представители 102 национальностей. В Самарском и Атбасарском районах Акмолинской области жили и трудились люди 17 национальностей [15, л.3].

Прямым следствием роста полиэтничности населения стало увеличение количества межнациональных браков. По данным Целиноградского бюро ЗАГС в 1964 году каждый третий брак был межнациональным. В Есильском районе в 1963 году было

зарегистрировано 633 брака, из них 203 смешанных, из 1906 новорожденных 398 от смешанных браков [16, л.4].

Массовое освоение целинных земель в Казахстане отличалось не только масштабностью экономических мероприятий, но и активизацией миграционных процессов, оказавших негативное влияние на демографическую структуру населения в регионе. В 50-60-е годы XX века в Акмолинской области произошли существенные изменения в национальном составе, вызванные массовыми миграциями в целинные годы.

Массовые миграции населения в целинные области Казахстана привели к формированию полиэтничного состава населения в этом крае и к возникновению здесь широкой социокультурной и этноконтактной зоны. На целине оказались представители различных возрастных и социальных групп, разных национальностей, что уже само по себе создавало объективную предпосылку нестабильности в обществе. По сути, в годы освоения целинных и залежных земель в регионе в сравнительно короткий срок образовалась новая прослойка людей, традиционно именуемая «первоцелинниками», объединявшая людей различных национальностей, разного образа жизни и ментальности, уровня образования, воспитания и культуры. Она определила на долгие последующие годы социокультурное развитие региона.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Акмола. Энциклопедия /Гл. ред. П.Н. Нургалиев. - Алматы: изд. «Атамұра», 1995. - 400 с.
- 2 Государственный архив г. Астаны. Ф. 136. Оп. 7. Д.57.
- 3 Государственный архив г. Астаны. Ф. 136. Оп. 7. Д. 57.
- 4 Государственный архив г. Астаны. Ф.136. Оп.3. Д.6.
- 5 Государственный архив г. Астаны. Ф.136, Оп 3, Д.5.
- 6 Государственный архив г. Астаны. Ф. 32 , Оп.4, Д. 31.
- 7 Абылхожин Ж. Освоение целинных и залежных земель: история и современность. http://www.iie.kz/?page_id=363&lang=ru
- 8 Алпыспаева Г. Астана в новое и новейшее время. - Астана: АО «Астана полиграфия», 2008. - 276 с.
- 9 Алексеенко А.Н. Динамика численности населения Целиноградской области за 50 лет (1939-1988 гг.) // Социально-политическая история Приишимья. Тезисы выступлений на конф. - Целиноград, 1990. - С.103-107.
- 10 Государственный архив г. Астаны. Ф.32. Оп.11 доп. Д.31.
- 11 Государственный архив г. Астаны. Ф.136. Оп.3. Д.6.
- 12 Этнос Акмолинского Приишимья: история и современность. /Ред. коллегия: Тасмагамбетов И.Н., гл. ред. Айтмагамбетов Д.Р. - Астана, 2009. – 280 с.
- 13 Алексеенко Н.В. Историческая демография Казахстана. - Усть-Каменогорск. – 2001. – 67 с.
- 14 Ирмуханов Б.Б. Казахстан: прошлое и настоящее. Историко-публицистические этюды. - Алматы: Наш мир, 2001. – 335 с.
- 15 Государственный архив г. Астаны. Ф.372. Оп.1. Д.2.
- 16 Там же.

ТҮЙІН

Мақалада мемлекеттік мұрағат деректері негізінде тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарында Акмола облысындағы миграциялық процестер мәселесін зерттеу әрекеті жасалған,

және олардың қазақ қоғамының этникалық құрамына әсері негізделген. Мақалада тың өлкеде тұрғындардың қалыптасу үрдісі қарастырылған. Авторлар өлкедегі демографиялық жағдайға тың игерудің теріс әсері болғандығы туралы шешімге келеді.

RESUME

In the article the authors consider the interaction of migration processes and the demography in the Akmolinsky oblast in the years of mastering vergin lands on the basis of the archive materials. The authors analyse the peculiarities of the governed migration in the oblast in the 50s-60s years of the XXth century, their influence on the demographical situation and socio-cultural environment in the region, changing of the national, social and aging number of the population, the factors of the birth rate are raised.

УДК 94. 314.727

А.М. ЖаркеноваЕвразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. ист. наук, доцент

Население малых и больших городов Северного Казахстана в 1897-1999 годах

Аннотация

Развитие городского населения в нашей стране, изначально находясь в русле мировых тенденций, на протяжении длительного исторического периода обладало своими особенностями и спецификой. Особенно это касалось населения городов Северного Казахстана, возникших в связи с административно-территориальными и военными целями в период включения края в состав Российской империи. В конце 20 в. города региона вступили в новую фазу роста численности населения, связанную с переносом столицы в Астану.

Ключевые слова: урбанизация, городское население, города, поселки городского типа, Северный Казахстан, регион, источники роста населения, миграции, механический прирост, естественный прирост.

Казахстан в 19 и 20 вв. в социально-демографическом развитии был довольно разнообразен в региональном аспекте. В конце 19-начале 20 вв. появляется тенденция роста городов и городского населения. В 1897-1915 гг. более чем в полтора раза происходил рост городов и их населения также и в Северном Казахстане. Особенностью возникновения городов в регионе (в отличие от древних городов Юга страны) являлась их прямая связь с организацией административного устройства края.

Исходя из этой связи, города Северного Казахстана можно отнести к следующим трем группам. Павлодар и Петропавловск были образованы еще в начале колонизации края в 18 в. в результате строительства Иртышской и Горькой укрепленных линий. Акмолинск, Атбасар, Кокчетав возникли в связи с реализацией «Устава о Сибирских киргизах» от 1822 года. И, наконец, Кустанай был образован в результате проведения в жизнь «Временного положения об управлении в степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторства от 21 октября 1868 года» [1, с.234].

Численность населения городов Северного Казахстана быстро пополнялась, главным образом, за счет переселенческого населения.

При этом темпы роста горожан в регионе были выше, чем в среднем по Казахстану. По результатам переписи 1897 года численность городских жителей в Акмолинской области составила 37376 чел., при общей численности населения в 582069 чел. В целом по Казахстану из 4147748 жителей численность горожан составляла 265398.

Согласно данным переписи 1897 г., подавляющее большинство населения Казахстана проживало в сельской местности. Удельный вес горожан в целом по краю составлял всего 6,39%. Акмолинская область также была населена преимущественно сельскими жителями, процент городского населения в области был чуть выше, чем в целом по Казахстану, он составлял 6,41 %.

Наблюдался рост численности населения и в городах Северного Казахстана, что было связано с промышленным освоением его территории. Так, к 1917 году численность Акмолинска выросла до 9688, Атбасара – до 308, Кокчетавы – до 4962, Петропавловска – 19688, Павлодара - 7738 и Кустаная – до 14275 чел. Самым крупным в области был город Петропавловск.

Население городов росло в основном за счет миграционных процессов. Большинство горожан в Северном Казахстане составляли русские, в 1897 г. их удельный вес среди городского населения Акмолинской области достигал 70,9 %. Численность казахов, проживающих в городах региона, была невелика и заметно уступала не только русским, но и представителям других этнических групп. К примеру, в 1897 году численность казахов в Атбасаре составляла всего 232 чел. или 7,6 %. Больше всего казахов среди городских жителей имелось в Акмолинске - 31,2 %. В остальных городах Северного Казахстана доля казахов была также невысокой - в Павлодаре 17,2 %, Кокчетаве 16,1% и Петропавловске 11,2 %. Отметим, что в этих городах численность казахов была небольшой из-за ограничительной политики царской администрации, рассматривавшей их как форпосты и крепости на северных границах края.

Таким образом, в начале 20 века численность городского населения Северного Казахстана была невысокой, край по-прежнему оставался аграрным, процессы урбанизации едва только наметились.

Динамика изменения численности горожан в регионе в период революции, гражданской войны и началом восстановительного периода демонстрировала сокращение. Так, в 1920 г. городское население Казахстана сократилось к уровню 1916 г. на 33,2 тыс. чел.

Хозяйственная разруха вызвала массовый уход населения из городов в села и аулы. В 1921 г. наметившийся процесс восстановления народного хозяйства был прерван засухой и небывалым голодом, охватившим вновь республику. Отток населения из городских поселений в аулы и деревни усилился, особенно из мелких городов и поселков городского типа, так как эти города, пристанционные и фабрично-заводские поселки подчас оказывались в более тяжелом положении, чем крупные и средние города. По этой причине к 1923 г. сократилось население 14 городов и поселков городского типа. В отдельных городах, поселках городского типа население сократилось наполовину и более.

1923 год явился переломным в восстановлении народного хозяйства, постепенно стал налаживаться ритм жизни в городах. Восстановление промышленности захватило, прежде всего, отрасли, перерабатывающие сельскохозяйственное сырье. Приоритетное внимание уделялось именно таким производствам, что вызвало подъем производства в Кустанае, Петропавловске и Павлодаре.

В целом по Казахстану за период между переписями (1923-1926 гг.) городское население увеличилось на 16,8 % (на 74,8 тыс.), а между переписями 1920-1926 гг. на 28,9 % или на 116,4 тыс. В разрезе областей темпы роста городского населения были неравномерными. Интенсивнее всего шел рост городского населения в Акмолинской губернии, в Кустанайском округе.

К концу восстановительного периода население Казахстана оставалось

преимущественно сельским. Горожане по переписи 1926 г. составляли всего лишь 8,3 % населения.

Ускорение урбанизации в регионе произошло в период силовой социалистической модернизации, которая оказала огромное влияние на численность и состав городского населения. За 1926-1939 гг. население республики увеличилось на 2,6 %, а городское - на 268 %. В Казахстане были наиболее высокие темпы прироста городского населения, заметно опережавшие не только общесоюзный показатель (112,5 %), но и другие республики.

Определенную роль в росте численности городского населения и сокращения сельских жителей сыграло преобразование наиболее крупных сел в города и поселки городского типа. За 1926-1938 гг. в республике возникло 7 городов и 29 рабочих поселков.

Но, главным фактором роста численности городского населения стали миграционные процессы 30-х гг., оказавшие самое значительное влияние на динамику численности и состав населения Казахстана в целом и в особенности на его северный регион.

Динамика численности населения Северного Казахстана в период 1926-1939 гг. приведена в таблице 1 [2, ЛЛ.25, 65, 66, 74].

Таблица 1 Динамика численности населения Северного Казахстана в 1926-1939 гг.

	1926 г.			1939 г.		
	Городское	Сельское	всего	Городское	Сельское	всего
Казахстан	539249	5963757	6503006	1710027	4441075	6151102
Акмолинская	19527	400960	420487	70357	388152	458509
Кустанайская	25417	458290	483707	48885	318967	367852
Павлодарская	17949	325696	343645	33809	217448	251257
Северо-Казахстанская	58410	665575	723895	110920	430607	541527
Итого по Северному Казахстану	121303	1850521	1971824	263971	1355174	1619145

В период с 1926 по 1939 гг. в Казахстане произошло сокращение общего количества населения, оно уменьшилось с 6503006 чел. до 6151102 чел, т.е. оно сократилось почти на 350 тысяч чел. В то же время в связи с развитием процесса урбанизации численность городского населения увеличилась более, чем в три раза с 539249 чел. в 1926 г. до 1710027 чел. Напротив численность сельского населения уменьшилась с 5963757 чел. до 4441075 чел., т.е практически на 1,5 млн. чел.

Несколько иная ситуация наблюдалась в Северном Казахстане, где численность населения в 1926 г. составляла 1971824 чел., что равнялось почти 35% от всего населения республики. К 1939 г. численность населения в Северном Казахстане также сократилась с 1971824 чел. до 1619145 чел. При этом уменьшение численности произошло за счет сокращения сельского населения, с 1850521 чел. в 1926 г. до 1355174 чел. в 1939 г. За этот же период численность городского населения увеличилась с 121303 чел. до 263971 чел. или более чем в два раза.

Во всех областях региона происходил процесс урбанизации и связанный с ним рост городского населения. В плане увеличения численности городского населения наиболее показательным примером являлась Акмолинская область, в которой этот показатель вырос с 19527 чел. в 1926 г. до 70357 чел. в 1939 г. То есть численность городского населения в Акмолинской области увеличилась в три с лишним раза. Среди остальных областей динамика процессов роста численности городского населения была примерно на

одном уровне, увеличение произошло примерно в два раза. Численность городского населения Северо-Казахстанской области составила в 1939 году 110920 чел., Кустанайской – 48885 чел. и Павлодарской – 33809 чел.

Таким образом, если в целом по республике удельный вес городского населения достиг 27,8 %, то по Северо-Казахстанскому региону этот процент был ниже, он составлял всего 16,3 %. В разрезе областей наиболее урбанизированной в регионе можно было считать Северо-Казахстанскую область, удельный вес городского населения в которой составлял 20,5 %, а наименее урбанизированной – Кустанайскую, в которой процент горожан едва достигал 13,3 %.

В сравнении с другими регионами и средними показателями по республике в целом, уровень урбанизации в Северном Казахстане был невысоким. Тем не менее, как и в целом по Казахстану, урбанизация набирала темпы и в Северо-Казахстанском регионе. Так, если в 1926 г. численность населения в Акмолинске составляла 12781 чел, то к 1939 г. она достигла 33221 чел., т.е. увеличилась более чем в два с половиной раза. В городах Павлодаре и Кустанае численность населения возросла соответственно с 17949 чел. до 28252 чел. и с 25417 чел. до 33522 чел.

Наиболее ярким примером увеличения численности населения стал город Степняк. Так, в городе, который ранее был только рабочим поселком, численность населения увеличилась со 195 чел. в 1926 г. до 22853 чел. [3, Л. 8, 19].

После окончания Великой Отечественной войны население Северного Казахстана росло медленно. Сказались трудности восстановительного периода, неблагоприятная демографическая структура населения, характеризующаяся значительной диспропорцией полов – значительным перевесом числа женщин.

Механический прирост в послевоенные годы не оказал существенного влияния на рост численности населения региона, т.к. вплоть до 1959 г. в бывшем СССР плановая межреспубликанская миграция не проводилась. Наоборот, миграционные процессы, которые, тем не менее, не прекратились, давали региону отрицательное сальдо, т.к. в первые послевоенные годы жители региона участвовали в восстановительных работах в европейской части страны. Кроме того, продолжался процесс реэвакуации из Северного Казахстана жителей временно оккупированных территорий.

Перелом наступил в 50-е годы, которые были периодом самого высокого за всю историю Казахстана естественного прироста населения при резко снизившейся смертности и высокой рождаемости.

В 1959 году все население Северного Казахстана составило 2753136 чел., из них в Кокчетавской проживало 493319 чел., в Кустанайской - 710690, в Павлодарской – 455013, Северо-Казахстанской – 456999 и Целиноградской – 637115 чел. Наиболее многочисленными областями в 1959 году стали Кустанайская и Целиноградская области. Численность городского населения в Северном Казахстане составила в 1959 году 856136 чел., а сельского – 1897000 человек. То есть регион оставался по преимуществу сельским, доля городского населения в нем составляла 31 %.

Таблица 2 Численность населения городов и поселков городского типа в Северном Казахстане [4. Л.186-188]

Городское население Северного Казахстана	1939	1959	1959 в % к 1939
Кокчетавская область			
г. Кокчетав	17297	39694	229
г. Щучинск	-	39208	-
г. Степняк	22882	12717	56

Продолжение таблицы 2

п.г.т. Кокчетав	1963	13215	673
п.г.т.Тишино	-	10128	-
п.г.т.Боровое	4919	5385	109
Кустанайская область			
г.Кустанай	33540	86382	258
г.Рудный	-	36639	-
г.Джетыгара	15345	14672	96
п.г.т.Кушмурун	-	18278	-
п.г.т.Тобол	-	11292	-
п.г.т.Комсомолец	-	9979	-
Павлодарская область			
г.Павлодар	28535	90096	315
г.Экибастуз	-	25705	-
п.г.т.Майкаин	4733	8568	181
Северо-Казахстанская область			
г.Петропавловск	91660	131453	143
п.г.т.Булаево	-	10743	-
п.г.т.Мамлютка	-	8423	-
п.г.т.Смирновский	-	5807	-
Целиноградская область			
г.Целиноград	32126	102270	318
г.Атбасар	6035	34316	569
г.Макинск	-	23013	-
п.г.т.Алексеевка	-	17063	-
п.г.т.Бестобе	-	12409	-
п.г.т.Аксу	-	11637	-
п.г.т.Ерементау	-	10999	-
п.г.т.Жолымбет	-	10820	-
п.г.т.Есиль	-	9892	-
п.г.т.Джалтыр	-	8289	-
п.г.т.Шортанды	-	5971	-

Целинные миграции, направленные, прежде всего, в Северный Казахстан, стали еще одним крупным источником пополнения городского населения региона. В этот период происходило создание новых городов, в которых развивалась переработка сельскохозяйственного сырья. Кроме того, возникали города, обеспечивавшие транспортировку зерна и сельхозпродуктов в другие республики СССР. В итоге в 1959 году в Северном Казахстане насчитывалось уже 11 городов и 18 поселков городского типа. Наиболее крупными городами являлись Петропавловск с 131453 жителями и быстро растущий Целиноград с 102270 горожанами.

Продолжавшийся процесс урбанизации, напрямую связанный с ростом промышленного производства в городах региона, привел в 1959-1989 гг. к определенному увеличению доли городского населения во всех областях Северного Казахстана. Темпы роста населения городов по некоторым областям региона были заметно ниже, чем в целом по Казахстану.

Таблица 3 Удельный вес городского населения в общей численности постоянного населения областей Северного Казахстана в 1959-1989 гг. (в %) [5, 13-19]

Области	1959	1970	1979	1989
Казахстан	44	50,1	53,5	57,1
Кокчетавская	25	30,0	33,7	38,8
Кустанайская	26	41,1	47,5	52,6
Павлодарская	29	48,4	56,6	64
Северо-Казахстанская	34	37,9	43,2	47,4
Целиноградская	40	52,4	56,3	60,9
Тургайская	11	25,7	30,3	34,1

К 1989 году самой урбанизированной в регионе стала Павлодарская область, вышедшая на третье место после Карагандинской и Усть-Каменогорской по уровню урбанизации. Наименее урбанизированной являлась Тургайская область, в которой процент горожан был чуть выше трети. Немногом выше был уровень урбанизации в Кокчетавской области. Остальные области региона относились к среднеурбанизированным. Причина такой разницы заключалась в экономической специализации областей, так в Павлодарской была сильно развита промышленность, а Тургайская, Кокчетавская и Северо-Казахстанская области отличались развитым сельским хозяйством.

В 90-х годах 20 века вследствие мощного миграционного оттока, а также падения естественного прироста в связи с резким сокращением рождаемости и увеличением смертности в Северном Казахстане определилась тенденция сокращения численности городского населения. При этом численность городского населения сокращалась интенсивнее, чем численность сельского. Так, в период между переписями 1989 и 1999 годов произошло значительное снижение городского населения в Акмолинской области - на 122 тыс. чел. или 24,3%. Но наблюдалось увеличение его доли в Костанайской на 3,7 процентных пункта, Северо-Казахстанской - на 1,9 [6, с.15].

Что касается динамики численности населения в конкретных городах, то в 1999 году почти во всех городах Северного Казахстана было отмечено снижение численности населения. Безусловно, это не относилось к Астане, которая показала прирост на 35,2 тыс. чел., или на 12,8%. Отметим, что в дальнейшем население стало расти во всех городах региона. При этом, наибольший прирост отмечался в наиболее крупных городах, что было связано с ростом промышленности в них и соответственно увеличением числа рабочих мест. А это в свою очередь привело к росту внутренней миграции – из сельской местности в города.

Астана в конце 20 - начале 21 вв. стремительно вошла в новую фазу роста населения. Главную роль в этом процессе сыграл перенос столицы Казахстана из Алматы в Астану в 1997 г. С тех пор население города растёт как за счёт естественного, так и миграционного прироста (в основном, за счёт миграции казахов из сельских регионов республики (преимущественно Акмолинская и Южно-Казахстанская область). Внутренние миграции оказали мощное изменение на этнический состав населения Астаны. Отличавшийся ранее достаточно стабильным преобладанием русского этноса до конца 20 века, находившийся в активной переходной фазе в период между 1989-1999 гг., и в настоящее время он характеризуется абсолютным преобладанием этнических казахов (63 % по переписи 2009г.).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. - Оренбург, 1898. - 867 с.
- 2 Сост. ЦГА РК, Ф. 698, Оп.14, Д.80, ЛЛ. 25, 65, 66, 74.
- 3 ЦГА РК, Ф. 698, Оп.14, Д.80, Л.8, 19.
- 4 ЦГА РК Ф. 1137. Оп. 10, Д. 352, Л.186-188.
- 5 Сост. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Казахская ССР. В 12 сб. - Алма-Ата: Республика информ.-издат. центр. - 1991. - Т.1. - 387 с.
- 6 Рассчитано по «Краткие итоги переписи 1999 года в Республике Казахстан. Стат.сб./Ред. А. Смаилов. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 1999. – 210 с.

ТҮЙІН

Мақалада 1897-1999 жылдардағы капиталистік, социалистік модернизация және Қазақстан Республикасы кезеңдері аралығындағы Солтүстік өңірдегі қала халқының сандық динамикасы жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар қала халқының өсуіне өз әсерін тигізген миграциялық үрдістерге салыстырмалық сараптама жүргізіледі.

RESUME

In the article the author gives dynamics of population during capitalism, then power modernization, development of the virgin soil, further industrialization of the Northern region of Kazakhstan from 1897 to 1999. The comparative analysis of the migratory processes which affected the increase in urban population is carried out.

Х.А. Аубакирова

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, канд. ист. наук, доцент

К.В. Джумагалиева

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, канд. ист. наук, старший преподаватель

Торгово-экономические связи Западной Сибири и казахов Степного края в XVIII-XIX веках

Аннотация

В статье на основе архивного материала, исторических источников рассматривается история развития торгово-экономических связей Западной Сибири и казахов Степного края. В XVIII - XIX веках казахи наряду с другими категориями населения принимали активное участие в торговых операциях. Связано это было с началом зарождения капиталистических отношений в Казахстане. Во второй половине XIX века эти связи приобретают характер тесных взаимоотношений во всех сферах. В большом количестве вывозились продукты скотоводства, спрос на которые возрос во второй половине XIX века.

Ключевые слова: Западная Сибирь; торгово-экономические отношения; казахи; товарооборот; ярмарка, продукты скотоводства.

С началом освоения Западной Сибири русским населением наблюдается активизация торгово-экономических связей этого региона с казахами Степного края. Строительство ряда городов Сибири привело к усилению торговли со Средней Азией через казахскую степь. В XVIII веке в отношениях между Степным краем и Российским государством лежала экономическая заинтересованность самих казахов. Это было вызвано рядом обстоятельств. Среди которых наиболее важными следует отметить падение роли Великого Шелкового пути, что привело к упадку торговли и соответственно к кризису в Туркестанском регионе.

В этих условиях возникла потребность в поиске новых рынков сбыта продукции скотоводства, а также приобретения повседневных товаров, необходимых в хозяйстве кочевников-скотоводов. Таким важным торговым партнером для Степного края становится Россия. Вот почему в письме Абулхаир хана М.П.Гагарину ставится вопрос о расширении торговли между двумя государствами [1].

Торговля с Россией была во многом выгоднее торговли с Джунгарией или Китаем. Так данные государства на тот момент времени не могли удовлетворить растущие потребности населения. Россия со своей стороны, понимавшая выгоду и значение торговли с казахской степью,

всячески вмешивалась в отношения с Китаем. При этом отмечали, что общение с Китаем может привести к разорению и гибели [2, л.191-192]. В результате казахи начали активно вести торговые операции с российскими купцами, что привело к расширению торговли на Иртышской линии [3, с. 195]. Однако первоначально размеры товарооборота были небольшими. Российская администрация сама препятствовала свободному передвижению казахского населения и переходу через Иртышскую линию, что соответственно создавало определенные препоны в развитии торговли. Торговцы должны были получать специальное разрешение о переходе через линию, чтобы добраться до ярмарки. Об этом свидетельствуют многочисленные документы в архивах [4, л.69-72].

С развитием капиталистических отношений в самой Российской империи наблюдается расширение торговых отношений между казахами Степного края и Западной Сибири. Вторая половина XIX в. стала наиболее оживленным периодом для казахского населения в развитии торгово-экономических отношений. Тем более, что торговля стала для части категории населения основным источником дохода. В развитии торговли были заинтересованы не только казахи, но и казаки, которые несли службу на Сибирской и Иртышской линиях. Эта заинтересованность возросла с потребностью российских казачьих частей в лошадях. Основными поставщиками лошадей являлись именно казахи. Кроме того, российская промышленность нуждалась в огромном количестве сырья. В связи с активизацией внешнеполитических задач Российской империи, для нужд армии требовались в значительной мере шерсть, кожа, войлок и другое сырье. Всем этим в полной мере могла обеспечить казахская степь, в том числе Степной край.

О состоянии скотоводства в Акмолинской области можно судить по таблице 1. В конце XIX в. наблюдался значительный прирост скота в крае.

Таблица 1 Развитие скотоводства в Акмолинской области [5, с.7; 6,с.9; 7, с.10; 8, с.30; 9, с.32] (таблица составлена авторами)

Годы	Количество скота		Количество скота		Всего скота	На 1 человека
	<i>На оседлое население</i>	<i>На 1 чел.</i>	<i>На кочевое население</i>	<i>На 1 чел.</i>		
1881	170 314	1,4	1 742 126	5,1	1 912 440	4,1
1882	173 431		1 721 609		1 895 040	
1883	157 608	1,2	1 842 034	5,4	1 999 642	
1894	226 488		1 732 012		1 958 500	
1895	277 720		1 828 865		2 106 585	

В середине XIX в. в казахской степи торговлей занимались не только русские, также среднеазиатские купцы, кокандцы, бухарцы, сибирские татары и другие [10, с.50]. Торговля была трех родов – постоянная, получившая распространение только в городах и крупных селах; меновая - которая велась с казахами, имевшая характер разносной и развозной; периодическая – ярмарочная. Так, главными пунктами постоянной торговли в Акмолинской области были Петропавловск, Омск, Акмолинск. В торговле самое активное участие принимали зажиточные казаки и разночинцы. Они продавали киргизам хлеб, чай, бумажные материи, посуду и другие изделия за деньги, в кредит или в обмен на скот, кожи, овчины и прочее.

Степной рынок, по сути, выполнял роль посредника между степью и промышленными центрами России. На рынках в основном экспортировался скот и сырые продукты скотоводства. Посредниками в меновой торговле выступали сибирские татары. Русские купцы первоначально опасались грабежей. Незнание языка было также одной из причин, почему российские купцы мало выезжали в казахскую степь.

После открытия Иртышской и Горькой казачьих линий сибирские казаки начинают все глубже проникать в казахскую степь. Первоначально киргизы платили за русские

товары тройную цену. Впоследствии, накопив опыт ведения торговли, они уже не уступали при продаже своего товара. Во второй половине XIX в. возрастает спрос на продукты скотоводства, что привело к росту цен на них. В то время как стоимость российских товаров упала. Одна из причин состояла в том, что резко увеличилось количество выезжавших в киргизскую степь купцов, которые вели торговлю без посредников. Сильно подорвало меновую торговлю появление большого числа среди самих киргизов так называемых «алып-сатаров», которые перекупали и перепродавали товар.

В Степном крае ярмарочная торговля имела своеобразный характер мены, нежели денежных отношений. В крае насчитывалось более 40 ярмарок. О товарообороте можно судить по таблице 2.

Таблица 2 Товарооборот в 1881-1883 гг. [5, с.18; 6,с.19; 7, с.15] (таблица составлена авторами)

Годы	Привезено товаров на сумму (в руб.)	Продано товаров на сумму (в руб.)
1881	5 235 264	2 966 450
1882	4 427 767	2 204 098
1883	4 976 019	2 510 477

Предметы ярмарочной торговли условно можно разделить на 5 категорий:

1. скот (лошади, рогатый, овцы);
2. сырые произведения скотоводства (мясо, сало, кожи, овчины, шерсть, звериные шкуры, войлок и др.);
3. продукты питания и крестьянские изделия;
4. азиатские товары, привозившие из Туркестанского края (халаты, одеяла, ковры, материи, сушеные плоды, рис и др.);
5. европейские товары.

В 1894 году на ярмарках Степного края были проданы скот и продукты скотоводства в следующем объеме (таб. 3).

Таблица 3 Количество товаров, поставленные на ярмарки Степного края в 1894 году [8, с.62, 64]

Виды продуктов		Акмолинская	Атбасарская	Омско - Черлаковская	Петропавловская	Пресновско - Пресногорская	Итого
Скот	Лошади	9 370	2 300	683	5 917	-	18 270
	Рогатый	13 050	5 807	10 457	26 128	24 263	79 705
	Мелкий	142 204	697 967	112 362	237 284	117 866	1 308 283
Кожи	Конская	50 154	13 575	64 515	134 014	1 649	263 907
	Яловая	44 036	10 196	103 334	79 256	7 803	244 625
	Овчины	399 682	86 438	403 504	1 072 942	6 286	1 968 852
	Мерлушки						
	Козлиная	173 660	20 232	248 119	352 074	450	794 535
Верблюжья	3 759	2 694	1 180	15 451	-	23 084	
Волос конский		10 000	578	2 448	8 928	-	21 954

Продолжение таблицы 3

Мясо	Скотское	424	1 228	20 435	103 694	3 972	129 753
	Баранье	-	-	-	120 523	5 174	125 697
Кишки бараньи		15 000	-	50 000	470 205	-	535 205
Шерсть	Баранья	49 761	18 176	23 776	71 818	2 300	165 831
	Козья	2 500	133	484	3 131	-	6 248
	Верблюжья	22 000	7 740	1 244	18 498	-	55 730

Центральный Казахстан в силу своего географического положения являлся важным транзитным регионом в развитии торговли. В архивах имеются многочисленные документы, свидетельствующие о развитии торговых путей, соединяющих Сибирь с южными окраинами Российской империи. Многие из этих путей пролегали через Степной край, которые приобрели во второй половине XIX века важное значение в межрегиональной торговле. Один из важных участков пролегал через Куяндинскую ярмарку, затем с Нельдинского рудника и Спасского завода в Акмолинск и далее в Сибирь [11, л.4-5 об.].

В Каркаралинском уезде функционировала знаменитая Ботовская (Куяндинская) ярмарка, популярности и успешной торговле которой способствовали «благоприятные местные условия, удобное размещение ярмарки, бесплатное продовольствие для всех гуртов скота, привольные пастбища и отсутствие всяких стеснений» [12, л. 38].

В конце XIX века, когда скотоводческое хозяйство казахов сократилось (из-за падежа скота, плохого состояния подножных кормов), скот начал получать все более и более рыночную стоимость и стал оцениваться на деньги. Казахи настолько сами втянулись в торговые отношения, что предпочитали сами отгонять скот на российские ярмарки. Практически Степной край удовлетворял спрос не только близлежащих районов Западной Сибири, но и отдаленных регионов Российской империи (Казань, Нижний Новгород, Москва) [8, с.54-55].

Город Петропавловск и богатые станицы, расположенные по Пресногорьевской линии, благодаря выгодному географическому положению близ Западной Сибири были главными посредниками в торгово-промышленных отношениях. Здесь проходили главные ското-перегонные тракты из степи, производилась обширная забойка скота, сосредоточены заводы для обработки скотоводческого сырья. В данном уезде находились наиболее значимые ярмарки для закупки произведений степи. Это обстоятельство создавало благоприятные условия для спекулятивной деятельности казачьего населения при перекупке скота и его сырья.

Следствием развития торговли стало процветание извозного промысла. Извозом занимались преимущественно казахи Акмолинского и казаки Петропавловского уездов. Казахи при перевозке среднеазиатских товаров от Туркестана до Петропавловска использовали вьючных верблюдов. Обрато они везли российские и европейские товары в Акмолинск, Туркестан, Верный. Ежегодно казахи перевозили до 500 тыс. пуд. разного товара.

Казаки Петропавловского уезда поставляли скотоводческое сырье на Ишимскую, Крестовскую, Ирбитскую ярмарки и перевозили европейские товары. После открытия железнодорожных путей сообщения сократился извозный промысел. Такие населенные пункты как Петропавловск и Омск, расположенные на Ишиме и Иртыше, стали основными посредниками в сбыте различных произведений степи, которые доставлялись как водным, так и сухопутным путем. Акмолинск и Атбасар обеспечивали непрерывную связь с отдаленными районами Степного края [8, с.65-66].

Таким образом, ярмарки Степных областей способствовали дальнейшему развитию рыночных отношений в Казахстане, связывая наиболее отдаленные кочевые хозяйства казахов с торговыми центрами европейской России, создавая целую систему рыночных связей между регионами Евразийского пространства. Являясь по своей организационно-экономической сущности частью хозяйственного уклада населения региона и играя ведущую роль в экономике казахского общества, степные ярмарки обеспечивали реализацию хозяйственных возможностей казахского общества, тем самым способствуя адаптации кочевого социума к рыночным условиям второй половины XIX – начала XX веков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России. - Алма-Ата, 1948. - С. 167.
- 2 ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д.83. Л. 191-192.
- 3 История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). - Алма-Ата, 1979. - Т. 2. - С.195.
- 4 Государственный архив Омской области (далее ГАОО) Ф. 1. Оп. 1. Д. 182.
- 5 Обзоры Акмолинской области за 1881 год. Тип. Акмолинского областного правления. – Омск, 1882. – 74 с.
- 6 Обзоры Акмолинской области за 1882 год. Тип. Акмолинского областного правления. – Омск, 1883. – 73 с.
- 7 Обзоры Акмолинской области за 1883 год. Тип. Акмолинского областного правления. – Омск, 1884. – 65 с.
- 8 Обзоры Акмолинской области за 1894 год. Тип. Акмолинского областного правления. – Омск, 1896. – 123 с.
- 9 Обзоры Акмолинской области за 1895 год. Тип. Акмолинского областного правления. – Омск, 1897. – 42 с.
- 10 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. - Алма-Ата, 1960. – С. 50.
- 11 ГАОО. Ф. 366. Оп. 1. Д. 454.
- 12 ГАОО. Ф. 3. Оп. 9. Д. 13969.

ТҮЙІН

Тарихи көздердің мұрағаттық материалдар негізінде Батыс Сібір және қазақ далаларының экономикалық-сауда қатынастарының даму тарихы қаралған. XVIII-XIX ғғ. халықтың басқа да санаттарын бірге қазақтар сауда операцияларына белсенді қатысатын болған. Бұл Қазақстанда капиталистік қатынастардың қалыптасуымен байланысты болды. XIX ғасырдың екінші жартысында бұл қарым-қатынастар барлық салаларда тығыз қарым-қатынас сипатына ие болды. Он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысында ірі қара мал өнімдеріне сұраныс көбейіп, өнім көптеп шығарылды.

RESUME

In the article the author considers historical sources of the development of trade and economic relations of Western Siberians and the Kazakhs of the Steppes. The Kazakhs took an active part in trade operations along with other categories of the population in the XVIII-XIX centuries. It was connected with the beginning of the origin of the capitalist relations in Kazakhstan. These communications gain nature of close relationship in all spheres in the second half of the XIXth century.

Аннотация

Статья посвящена вопросам теоретического исследования мировоззрения раннесакских кочевников Центральной Азии. Автор на основе использования современных подходов приходит к выводу о существовании в картине мира древних номадов региона нескольких концептов, которые отражаются в инсигниях, предметных символах власти.

Ключевые слова: власть, символы, саки, кочевники, потестарная имагология.

С.А. Ярыгин

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант PhD

Символы власти в культуре раннесакских племен Центральной Азии: теоретические вопросы исследования

Сегодня данные по археологии эпохи поздней бронзы Евразийских степей позволяют с уверенностью утверждать, что на рубеже II-I тыс. до н. э. территорию от Северного Причерноморья до Внутренней Азии охватывают серьезные этнокультурные трансформации, которые приводят к формированию череды совершенно новых, т.н. «раннекочевнических» культур [1, с. 31-46; 2, с. 3-8; 3, с. 17-21; 4, с.67-75].

Раннесакские (или раннескифские – автор) коллективы достаточно быстро расселились на территории Евразии, вытесняя или интегрируя в свой состав и ассимилируя ее прежних обитателей [5, с. 96-100]. Активная деятельность данных племен явилась важным фактором динамического развития евразийского культурного пространства в рамках всего первого тыс. до н.э.

Этот период стал базисным для формирования особых форм хозяйства, культуры и типа мышления, ставших основополагающими на протяжении нескольких тысячелетий [6, с. 185-194], при этом обладая определенной внутренней цельностью и неповторимостью. Проявлением единства историко-культурных процессов в Евразийских степях стало распространение близких форм и типов предметов материальной культуры – оружия, конской сбруи и предметов искусства, выполненных в зверином стиле и др. [7, с. 303-433].

Культуры первого тысячелетия до н.э. принято объединять в рамках «скифской культурно-исторической общности» [8, с. 18]. При этом каждая локальная археологическая культура была достаточно своеобразной и

уникальной, что говорит об этническом многообразии народов, участвовавших в ее формировании. Данный период имеет серьезный исследовательский потенциал, как самостоятельный этап развития культуры кочевников степной Евразии, выступающий не имманентным рубежом между древними эпохами и средневековьем. Изучение локальных проблем культуры кочевников VIII-VI вв. до н.э. как Сарыарки, так и Центральной Азии позволит обозначить пути культурогенеза кочевников Евразии, в контексте сочетания микро- и макроисторического подходов [9, с. 163-196]. При этом во избежание погружения в действительно плоские обобщения и этнографические детали [10, с. 33-54] мы ограничимся одной проблемой по возможности жестко определенной – властной символикой.

Учитывая отсутствие самостоятельных аутентичных нарративных источников, мы предполагаем, во-первых, анализировать предметное отражение данных символов.

Это возможно осуществить, понимая, что такое символ. Собственно термин происходит от греческого – «σύμβολον», имеющего полисемантическое значение, включающее понятия – знак, примета, признак, пароль, сигнал, предзнаменование и др. [11, с. 1532-1533].

Обращаясь далее к древнегреческому языку, мы видим, что однокоренные слова могут означать – слияние, столкновение, соединение, заключение, встречу. Этимология показывает совпадение двух планов действительности, говорящих о том, что символ имеет значение не сам по себе, но как точка взаимодействия уже имеющихся в сознании конструкторов с тем или иным предметом этого сознания. Таким образом, символ вещи является ее смысловым, а не только физическим отражением в сознании и мышлении. Необходимо понимать, что, осознавая, как символ отражения объективной действительности, указывает на некоторый предмет, выходящий за пределы его непосредственного содержания. При этом к сущности символа относится в первую очередь то, что не является прямой данностью вещи, но ее заданностью [12].

Вторым ключевым понятием выступает «власть». На сегодня существует множество объяснений что является «властью». Рассматривая универсальную природу «власти» как объект социально-философского анализа, мы не можем не обратить внимание на точку зрения М. Фуко, которая представляется нам наиболее актуальной и полной по содержанию. Исследователь считает, что отношения власти пронизывают все общество, власть располагается во всех аспектах человеческой деятельности, на всех уровнях социальной реальности и социальной субъектности. Поле власти может охватывать малые локусы (личность самого человека, семья и т.п.) и предельно большие, включающие не только сферу государственной власти, международных отношений, но и всю социокультурную среду, социокультурный контекст той или иной эпохи. И уже в рамках определенного исторического периода власть принимает конкретно-историческую модификацию, насыщая сферу духовного пространства посредством мифологии, религии и идеологии. Т.е. формы власти соответствуют общей социокультурной эволюции. Одним из фундаментальных утверждений М. Фуко стало то, что власть, ее типы, виды и механизмы порождают и саму реальность, и объекты познания [13, с.312-314].

Такое понимание позволяет исследователю коррелировать феномен власти с символами власти, в овеществленном виде с историческими данными о конкретной эпохе и конкретном обществе. Символы власти отражают реальность социального устройства общества их породившего, и наоборот структуры социума и соответственно структуры власти находят свое отражение в символах. Данное направление в науке сегодня выделяется как потестарная имагология [14, с. 5-37].

В соответствии с вышесказанным необходимо обратиться к вопросу социального устройства или социальной стратификации раннесакских обществ Центральной Азии. Современная археологическая наука имеет значительный эмпирический опыт в изучении культур кочевников Центральной Азии I тыс. до н.э. Исследователями выделены

региональные культуры, разработана их внутренняя периодизация, а так же предложены схемы общего историко-культурного развития кочевнических культур. В исторических исследованиях предпринимаются и при этом довольно успешные попытки в изучении вопросов исторической демографии и социального устройства ранних кочевников. При этом наиболее обоснованные результаты, хотя, конечно, и не окончательные, получены по скифам, сарматам, хунну, кочевникам Семиречья, Саяно-Алтая, Тувы [15, с. 16-44].

Под социальной стратификацией, исходя из структурно-функционального подхода, нами понимается дифференциация человеческих коллективов на группы в определенном иерархическом порядке. В основу данного деления положен принцип неравномерного распределения прав и привилегий, ответственности и обязанности, наличия или отсутствия социальных ценностей, власти и влияния среди членов конкретного сообщества. При этом коллективные, групповые ценности и нормы имеют для любого общества фундаментальное значение.

Собственно виды социальной стратификации, на что было указано П. Сорокиным, весьма разнообразны и многочисленны, представляя собой сложную сеть из разнообразных социальных ролей. Однако сводятся к трем основным формам: экономической, политической и профессиональной. Все они тесно переплетены, а люди, принадлежащие к одному слою в каком-то отношении, обычно принадлежат к тому же слою и по другим параметрам и наоборот. Главным инструментом в создании подобной сети выступает необходимость адаптации человеческих коллективов к внешней среде, т.е. наиболее значимые властные позиции актуализируют в своих требованиях к индивидууму наличие определенных способностей и талантов [16, с. 45].

Раннесакские племена Центральной Азии имели достаточно разветвленную социальную структуру, об этом нам говорят археологические исследования памятников, имеющих разнополюсный социальный индекс на гипотетической шкале – от элитных курганов типа Талды-2, Шиликты, Аржан и др. до курганов рядовых кочевников типа кургана Садовое, в бассейне р. Нура, погребения в кургане у с. Шидерты или раннескифских погребений могильника Бийке на Алтае [17, с. 14-20; 18, с. 80-86; 19, с. 20-54].

В соответствии с уже проведенными исследователями реконструкциями мы можем представить социальную структуру раннесакских племен Центральной Азии в виде последовательности следующих страт – надплеменная военно-жреческая элита, дружинная элита, родовая элита, воины-дружинники, жрецы, рядовые пастухи [15, с. 45-78; 20, с. 181-194]. Соответственно с данной структурой распределение властных полномочий в конкретных социумах носило сложный характер, отличаясь вариабельностью на местах. И в соответствии с этим властная символика имела гибкий многоуровневый и полисемантический характер. Символы власти разных страт могли пересекаться в границах свойственного им семиотического поля, так же как и страты имели определенную прозрачность, подразумевая социальный лифт, необходимый для обновления элит разного типа.

Однако наличие даже такой упрощенной схемы позволяет нам выделить основные символы власти, характерные для раннесакских племен Центральной Азии, при этом естественным представляется то, что они включены в общую знаковую систему ранних кочевников Евразии.

Для того чтобы правильно понять направленность символов власти в системе культуры раннесакских кочевников региона, необходимо представлять, как она складывалась и в дальнейшем функционировала.

Культура ранних кочевников, безусловно, связана с предыдущей эпохой, хотя и в целом не наследует напрямую базовые элементы культур эпохи бронзы. Исследователи на основании анализа предметов конской принадлежности выделяют «скрытый этап» ее формирования от конца X до сер. IX вв. до н.э. [21, с. 108-110]. Данный период

представляется переходом от культуры степной аристократии воинов-колесничих эпохи бронзы, носителей концепта «неувядающей славы», к престижной культуре архаических воинов-всадников [22, с. 57-65]. В соответствии с этим одна из главных характеристик культуры ранних кочевников - это высокая степень милитаризации, свидетельствующая о доминировании в сознании их создателей «маргинально-воинской» матрицы поведения, т.е. статус воина был наиболее почетным и достойным [23, с. 111]. Археологические памятники, демонстрирующие срез облика материальной культуры степного населения в указанный период, подтверждают данную точку зрения и объясняют широкую военную экспансию евразийских степняков, которая уже на ранних этапах (начало I тыс. до н.э.) принимает характер разнонаправленных военных походов нередко в форме прямых миграций, играющих системообразующую роль при становлении евразийского номадизма [24, с. 310; 25, с. 157-172].

Ключевым в данном вопросе является отсутствие самостоятельных аутентичных нарративных источников, поэтому для решения поставленной задачи необходим анализ символов власти опредмеченных материальной культурой.

На основании имеющихся разработок и учитывая позитивный опыт предшественников, мы выделяем несколько властных концептов (сочетания образа, понятия и оценки) [26, с.17], являющихся сгустками концептуальных полей власти и выразившихся в культуре раннесакских кочевников Центральной Азии посредством статусных инсигний. Предметно символы власти представлены – специфическим нарядом, комплексом вооружения и конского снаряжения [27, с. 102-111; 28, с. 20-30], украшениями.

Внимательное знакомство с археологическими работами по раннесакской культуре Центральной Азии [29, с. 330-354; 30, с. 12-17] показывает нам существование определенных концептов, напрямую связанных с властной символикой – золотого жреца-правителя-хищника, золотой правительницы, воина-всадника-хищника.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Акишев К.А. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1972. – С. 31-46.
- 2 Грязнов М.П. Начальная фаза развития скифо-сакских культур //Археология Южной Сибири. – Кемерово, 1983. – С.3-18.
- 3 Черников С.С. О термине «ранние кочевники» // КСИИМК. Вып. 80. – М., 1960. – С. 17-21.
- 4 Чугунов К.В. Дата кургана Аржан и хронология начала эпохи ранних кочевников // Материалы Круглого стола «Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии»: Санкт-Петербург, 23-24 июня 2011 года – СПб, 2011. – С. 69-75.
- 5 Пьянков И.В. К проблеме формирования восточноскифских народов // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Тезисы докладов Круглого стола, посвященного 20-летию Независимости Республики Казахстан. – Караганды, 2011. – С.96-100.
- 6 Савинов Д.Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии. В кн. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
- 7 Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры. В кн. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1966. – С. 303-433.

- 8 Мошкова М.Г. Спорные вопросы концепции «скифо-сибирского мира» //КСИА. - Вып. 207. - 1991. – С. 18-24.
- 9 Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., Кругъ, 2011. – 560 с.
- 10 Дигар Ж.-П. Отношения между кочевниками и оседлыми племенами на Среднем Востоке // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С.33-54.
- 11 Древнегреческо-русский словарь. Том II. Составитель И.Х. Дворецкий. Под редакцией чл.-корр. АН СССР проф. С.И. Соболевского. – М., Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958. – 1904 с.
- 12 Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – 2-е изд., испр. – М., Искусство, 1995. – 320 с.
- 13 Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С.Ч. Офертаса под общей ред. В.П. Визгина и Б.М. Скуратова. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.
- 14 Бойцов М. Что такое потестарная имагология? // Власть и образ: Очерки потестарной имагологии / Отв. редакторы М. А. Бойцов, Ф. Б. Успенский. – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 5-37.
- 15 Васютин С.А., Крадин Н.Н., Тишкин А.А. Реконструкции социальной структуры ранних кочевников в археологии // Социальная структура ранних кочевников Евразии: монография / Под ред. Н.Н. Крадина, А.А. Тишкина, А.В. Харинского. – Иркутск, Изд-во Иркутского государственного технического университета, 2005. – С. 16-44.
- 16 Васютин С.А., Коротаев А.В., Крадин Н.Н., Тишкин А.А. Методологические проблемы реконструкции социальных структур в археологии//Социальная структура ранних кочевников Евразии: монография / Под ред. Н.Н. Крадина, А.А. Тишкина, А.В. Харинского. – Иркутск: Изд-во Иркутского государственного технического университета, 2005. – С. 45-69.
- 17 Бейсенов А.З. Талды-2 и памятники раннесакского времени степной Евразии//Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Тезисы докладов Круглого стола, посвященного 20-летию Независимости Республики Казахстан. – Караганды, 2011. – С. 14-20.
- 18 Ткачев А.А., Волошин В.С. Одиночные захоронения раннего железного века бассейна р. Нуры //Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2011. - № 1 (14). – С. 80-86.
- 19 Тишкин А.А. Погребальные сооружения курганного могильника Бийке в Горном Алтае и культура населения, оставившего их // Погребальный обряд древних племен Алтая. – Барнаул, 1996. – С. 20-54.
- 20 Хабдулина М.К. Тасмолинская археологическая культура: современное состояние // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2007. – №2. – С.181-194.
- 21 Боковенко Н.А. Происхождение всадничества и этапы развития верховой сбруи у древних кочевников Центральной Азии // Изучение культурного наследия Востока. / Археологические изыскания. Вып. 61. – СПб., Европейский дом, 1999. – С. 108-110.
- 22 Чечушков И.В. Колесницы евразийских степей эпохи бронзы // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2011. – № 2 (15). – С. 57-65.
- 23 Галямичев А.Н., Михайлин В.Ю. Государственная власть и традиции воинских мужских союзов в славянском мире (к постановке проблемы) // ЛОГОС 4 – 5 (39) 2003. – С. 234-244.
- 24 Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе (X-V вв. до н. э.). (Сер.«Археологические источники Восточной Европы»). – Кишинев, Высшая Антропологическая Школа, 2005 (Tipogr.«Business-Elita»). – 358 с.

- 25 Таиров А.Д. Кочевники урало-иртышского междуречья в системе культур раннесакского времени восточной части степной Евразии // Степная цивилизация Восточной Евразии. Т.1. Древние эпохи. Научное издание. – Астана, 2003. – С. 157-179.
- 26 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 477 с.
- 27 Худяков Ю.С. Копье и стрела как символы воинской и государственной власти у древних и средневековых кочевников Центральной Азии // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 1. – С. 102-111.
- 28 Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. – Новосибирск: НГУ, 1990. – 164 с.
- 29 Таиров А.Д., Боталов С.Г. Погребение сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье//Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий / Отв. ред. М.М. Герасимова, В.Ю. Малашев, М.Г. Мошкова. – М., ТАУС, 2010. – С. 339–354.
- 30 Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А. Искусство древних кочевников Центрального Казахстана: образы, сюжеты, композиции //Вестник ЮУрГУ. – 2013. - т. 13. – № 2. – С. 12-17.

ТҮЙІН

Мақалада Орталық Азиядағы ертесак дәуірі көшпенділері дүниетанымының теориялық мәселелері қарастырылған. Автор қазіргі заманауи ғылыми көзқарас негізінде көне көшпенділердің бірнеше аудандық концептісін қолға алып оның инцигаларындағы, билеушілердің заттай құндылықтарындағы орнын анықтайды.

RESUME

The given article is devoted to theoretical researches of the worldview of early Scythians nomads of Central Asian. The author came to conclusions that the world view of ancient nomads of the given region had a few concepts represented by insignias and symbols of power. In the given investigation the author used modern scientific approaches.

UDC 930 (470+574)

Zh.S. Mazhitova

PhD student of CIS history
department of Lomonosov
Moscow state university,
Candidate of historical sciences

**On the term "biy":
comparative
historiographic
analysis of the
problem****Abstract**

This research is devoted to the study of the etymology of the word "biy" in the Kazakh language. Up till now there is no unanimity of opinions on the time of the origin of the institute of biys. Different approaches to the notion of this term have been examined. But it is possible to express the general opinion about this or that group of the researchers. This is the acknowledgement of the fact that the figure of a biy was one of the main figures in the nomadic society and a systemized forming pivot of the society development providing the opportunity to regulate the social relations and maintain the political stability.

Key words: nomads, legacy, opinions, etymology, origin, title, Turkic, relation, judicial

The hard life of the nomads depending on the natural climatic conditions demanded strict unification of the norms of rights that allowed this changing organism to coexist in harmony with the surrounding world. Beginning from the ancient epoch the state formation of the nomads had their rich history which had been reflected in oral and written historical sources. They reflected the whole variety of the life of ancient nomads, particularly, those sides of their life activity comprising the basic planned development of the state organism - the legal system. The legacy in the ancient Kazakh society was represented by the institute of biys.

Up till now there is no unanimity of opinions on the issue of the time of appearance and social functions of the institute of biys. The question concerning the etymology of the term 'biy' was raised long ago and still has been causing discussions for a long time that also suggests a debatable approach to the understanding of this notion. All this makes us have a historical - graphic excursion into the history of this definition's etymology.

The title of biy was widely spread in the Kazakh society. Its appearance is to be found even in the pre-Kazakh time of Desht-y Kypchak. It was also used by some Turkic nations who had earlier been the part of Golden Horde. The title of biy alongside with the title of bek belonged to the representatives of the Uzbek ancestral nobility. This title could be hereditary or could be acquired by way of particular Khan's attitude.

Most of scientists consider that this term has the Turkic or ancient-Turkic origin. Sh. Valikhanov was the first who started studying the term 'biy' recognizing the connection of the words 'bek', 'biy' that mean 'legal'[1,p.187].The researcher of Chinghizkhan's family-tree D. Yeldessov states that the words «беки-беги» are exactly of the ancient Turkic origin and are represented by the Turkic peoples in different forms : бек-беки, бег-беги, бегим, бике, би, бей, etc. that witnesses how ancient and wide-spread they are [2]. Kurbangaly Khalid is of the same point of view and he noted that the Turkic owners were called by the terms 'bi', 'bek': 'bi' - from 'bek', 'bek' from 'buyukten' in short. 'Buyuk' means 'big', 'strong' [3, p.86-87]. O. Suleymenov also supports this point of view. Studying the famous memorial of ancient Russian culture "The Word about Igor's Regiment" he paid attention to the fact that in this medieval epoch Svyatoslav addressed to prince Igor calling him "buyim" for three times. O. Suleymenov considers that this term should be explained as "of high title, renowned" and not as 'violent, malicious, cruel' [4, p. 54].

In his works V. Radlov, one of prominent pre-revolutionary Russian researchers, insisted on the Turkic origin of the term 'bi' noting its following notional meanings: the first one: 'biy' - "prince, tsar, master"; the second one: 'biy' - "a judge"; the third one: 'biy' - "wise in decisions, eloquent" [5, p. 113].

In the opinion of V. Bartold, a specialist on the oriental studies, 'biy' means the Turkic word "bek" that signifies some position, post. In Osman Turkey there was used the term 'bey', a special group "shonzhlarlar", who stood separately from ordinary people and ruling dynasty. those were "princes" governing medium tribal alliances. This category was referred to as «authoritative people»[6, p.502].

The etymology of this term was the subject of the discussion among other leading scientists. For instance, Ye.B. Bekmahanov explains the appearance of this term "biy" as follows: "... biy comes to the far past according to the oriental authors, the word "biy" was formed from the word "bek" or "biyuk" that means the head of one tribe or the leader of the tribe, or the bek of the town" [7, p. 40]. S. Amanzholov has a special opinion. He considers that the words "bek" and "berik" (stable, sustainable) have a common root. The word "bek" was formed from the word "berik", it means "belghili" (famous), 'kaiyrimdy' (attentive). "bekzat" (noble). "Biy" is a derivative of the word "bek" that means 'a judge', a governor', 'a leader', i.e. "bek" means 'famous, popular, noble' and "biy" means 'a judge', 'a leader', 'a governor'. [8, p.88]. In the works of the Russian pre-revolutionary researchers there is mentioning of the meaning of this term with the reference on the other authors. For example, L.F. Slovokhotov has a particular opinion about the etymology of this term. He considers that "Biy means 'wise in decisions' and 'eloquent'", according to Budagov it means – 'prince, master'. From the word "biy" the words 'boik'(tall), boile (govern) were formed. Further on he writes: "And though the term 'biy' points to the person of a juridical profession, and *aksakal* – to a person of an elderly age but as a matter of fact, these words add and enrich each other and mean one and the same legal personnel of the steppe nomads" [9,p.74].

While analyzing this term, A.I. Dobrosmyslov finds the relation between "biy" and the verb "bileidy" – "to govern" [10, p. 7]. The other pre-revolutionary scientists are of the same opinion, for example, N. Maximov in his article "The Kirghiz People's Court" writes: " Later special persons began to be recognized, those who received the title of biy (from the verb 'bileide' (govern). This title belonged to the persons who had either administrative or legal power" [11, p. 64]. At the much later time the understanding of this term's etymology changed considerably. In "The Materials on the History of the Kazakh Khanate of the XV-th –XVIII-th centuries" the researchers support the opinion of the academician V. Bartold concerning the terms "bek", "biy" which mean the heads of the tribes and in this meaning they correspond to the Arabian word "emir" and the Mongolian "noyan" [12, p. 493]. T. Sultanov, supporting this opinion says that "biy" is a derivative from the Turkic term "bek" and that's why it serves to be the explanation of the absence of this term during the pre-Kazakh period [13, p. 351]. In reality,

in the written sources of the ancient Turkic epoch (V-VII –th cc.) the term “biy” in comparison with the term “bek” is never found. Thus, in the written monument “Kulteghinu” we come across “shad, bek”, “tarhan, bek” [14, p. 53]. In this case “bek” means the title following after Kagan. In fact, in the kagan’s surrounding alongside with the representatives of the elite tribes such as yabgu, shad, tarhan there were also the representatives of ordinary people – beks.

The authors of the work «Кадыргали би Косымулы және онын жылнамалар жинагы» M. Koigheldiyev and R. Syzdykova note that the term “biy” is one of the variants of the term “bek”. “Bek” is the governor, the second on the status after khan, and “biy” is a leader, the governor of the tribes-branches or the representative of the governing group [15, p. 2].

S. Tolybekov explains the appearance of the term in the following way: “...the origin of the term “biy” was connected with the appearance of the permanent efficient function of famous persons in social life” [16, p. 76].

N.G. Apollova is of the same opinion underlining the fact that “bi and bek” are the words denoting one term which characterizes not only the social structure of the Kazakh society. In the regions of Bukhara and Khiva the governors and important administrative personnel were called beks. The beks, equally, were the representatives of the VI-th century nobility in the Turkic Kaganat” [17, p. 65].

The researchers mark, that the term “biy” is not used in the documents till the XV-th century [18, p. 345]. The same thought is expressed by T. Sultanov: “Biys were the leaders of the tribes and groups, the term “biy” originates from the Turkic word “bek” in the changed form and that’s why it is not seen in the documents till the XV-th century, the term “bek” is a synonym of the Mongolian word “noyan” and the Arabian “emir” which are used in the early sources “ [19, c. 351].

We do not agree with this point of view supposing that the term “biy” begins to be used in the pre-Turkic epoch. For example, the governor in the Ussunsky state in the III-rd c. BC was “Kunby”. In this case the word “bi” is used in the meaning of a governor, and “bir” means “one” [20, p. 19-22]. According to some sources the governor of the state of the Ussuns is called “Kunmo”. And in the Chinese source “History of the Tszin kingdom” the governor of the state King Nai bi is mentioned, in “The History of the Suy kingdom” there is the governor Dash bi (Tas bi) whom three vizirs help to govern the state [21, p. 92]. This is the witness of the fact that in this state the biys’ power rose till the level of the governor and was concentrated in their hands in all the branches of power.

According to the above said we can state that the term “biy” appeared in the period before the Ussunsky one. At this time the term “biy” meant ‘the governor of the people, the head of the state’.

G. Sapargaliyev who studied the history of origin and evolution of the terminology since the times of the Turks states that there is the relation rich in content between the terms: “... the ancient legal terms and notions which are used now occupied the corresponding place in the political and legal culture of the Kazakh people” [22, p. 14].

While studying the ancient Turkic literature of the V-th-VI-th cc. the Kazakhstani scientists note that the term “biy” was not used, but the term “bek” was often used. For example, the grave inscription devoted to Bilghe-kagan says: «Барс бер ерті», «қаған ат бунта». This means: Bars bek came. We gave him the title of kagan(khan) [23, p. 294]. Thus, “bek” is the second post after kagan (khan). In the social structure of the ancient Turkic society the kagan (khan) was surrounded by tarhans, buruks, yabgu and shads together with beks who were descended from common people. Some scientists-lawyers think, that the beks in the VI-th c. were leaders of the tribes-branches: “the beks together with the buriks and tarhans possess the judicial power” [24, p. 19].

The point of view of the Kazakhstani researcher M.H. Suleymenov also challenges interest. According to his point of view, “bi” meant “star”, “flickering of the stars”, “dancing” in the ancient Altay language [25, p. 267]. The scientist interprets the content of this term in the

following way. The first legal judge was called “bi”. At night the shepherds and hunters were oriented by the stars. In life and in nature there were constant periods of rebellions and reciprocal enmity among the members of the tribe and tribal communities. In these cases the ways out of such situations were decided by judges. They were compared to the stars in the sky who pointed the right direction to the travelers who had lost their ways. The ancient legend tells about the great justice of the biy’s court and that the biy was called «Аяз би» (‘аяз’ means frost). This all meant that the biy’s court was so just that “the frost penetrated through the skin” from the sentence declared to the punished guilty people. The position of the author is debatable and is not proved by the facts which could support this hypothesis but it is worth being considered.

According to the above-said we can conclude that on the whole all the authors are of the same opinion. The word “biy” is a derivative from the Turkic term “bek” that means “governor, to govern, to rule” and is originated just in the Turkic epoch.

But what were the biys and what were their functions and role in the Kazakh society? In this aspect there is also no unanimity of the researchers’ opinions. There were two polarities to each other directions. In the first case by the biys they were called the persons implementing only the judicial duties, and in the second case – the power of the rich social group, who concentrated in their hands wide authorities up to the legislative power.

The representative of the first direction is A.P. Chuloshnikov who considers that at the beginning the biys appeared in the Kazakh traditional society as mediators among judges and mediators. Gradually according to the rise of the authority of a biy his role and status was promoted till the level of a khan and sultan, the ruling class that allowed later to become “a new feudal layer” [26, p. 504]. Thus, A.P. Chuloshnikov thinks that from the very beginning this social category implemented only the judicial functions in the society. Gradually the political supremacy of the biys took place and this allowed them to become at the head of the state government.

The point of view of S.Z. Zimanov is in keeping with the position of A.P. Chuloshnikov. In the opinion of the Kazakhstani researcher in the basis of the term “biy” that became stable in the Kazakh language there is the Turkic meaning of the notion “power”. It remained the elements of the terminological symbol. The notion “bi” in the Kazakh state and tribal communities gradually acquired different content and developed mainly into the judicial function. The biys were isolated as a special group of people, whose activities concentrated on judicial functions. According to S.Z. Zimanov this is the radical difference of the Kazakh biys from the bek-biys in other Turkic neighboring and distant countries. In those historical steppe conditions the judicial power had a double meaning – the performance of justice and standardization [27, p. 171-172].

The Kazakh biys were removed from administering the lands and tribes, they had always remained legislators and more “conscientious” judges. This is a radical difference of the Kazakh biys from beks-biys in other Turkic countries. The biy’s legal burden was not simple. Besides, on the historical legal knowledge a biy-judge had to master the active system of law in the Steppe. It was not simple to achieve this [28, p. 46-47].

It should be noted that the number of representatives of the first direction limiting the sphere of the activity of biys only by legal proceedings is significantly less than the authors considering biys as a power possessing social category.

The Kazakhstani historian I.V.Yerofeyeva considers that among the privileged social categories of “the black bone” the class of biys occupied a very important place and they performed the functions of the judicial power in nomadic communities. The institute of biys had an ancient origin in the Kazakh society. The same was stated by V.V. Bartold who supposed that the word “biy” had a late changed transcription of the old term “bek” and was used nowhere before the XV-th c. According to the sources of the XVII-th – XVIII-th cc. the biys were a very influential group of the Kazakh society on whom the stability of the position of the steppe khans depended much [29, p. 103-106].

While studying the social structure of the Turkic society the historian L.N. Gumilev characterizes the beks as military chiefs or the heads of the state. He also refers to the ancient Turkic sources: «turk boglar budun», that means “the people of the Turkic bek» or “the Turkic beks and the people”. Here the meaning of the terms “bek” and “budyn” refers accordingly to the words “people” and “a warrior, a leader” [30, p. 60]. A.N. Bernshtam writes the same: “... Bek is the main political figure in the Turkic society. Buyuruks and tarhans have added the prefix to the title” [31, p. 111]. The term “buyuruk” etymologically means “the person to whom the khan orders”. The chiefs of separate regiments subordinate to the khan were called so. Sometimes they or their governors were also given independent assignments. Probably, the buyuruks were a part of the “beks” that served as original judges who were mostly the descendents of the ruling class.

Alongside with this, in the X-th century in the territory of the Eastern and Southern Kazakhstan and in the territory of the state of Karahanids the beks concentrated all administrative, judicial and military power and were responsible only to the khan. “The beks in the state of Karahanids possessed the judicial power and decided the disputed questions basing on the common law, and in the urban area – on the decisions of the disputes according to the common law there was used the shariat” [32, p. 21]. We see that the beks could use the norms of two laws: of the shariat and common law for the skilful state government.

We find the information about the special position of the beks in the Turkic society in the prominent monument of the medieval philology being indeed the priceless work on the history of the Turkic languages and the culture of the Turkic people: «Диван-лугат ат-тюрк» Махмуда ал-Кашгари «Диван-лугат ат-тюрк», where the term “bek” means the owner of the post. The author gives examples of using the Turkic words in the word-combinations, i.e. each notion is supported by the examples in practical application in everyday life here we can note that the author giving the examples of using the words refers to the word “bek” rather often, at the same time the words “khan, hakan” are used quite rarely. The term «bäg*» - bek, beg witnesses about a rather high position of the owner of such post and reveals different sides of its activity. For example, “an invincible warrior” – “Buzrach - the name of the former bek yabaku – said that he returned to his troops, took away his brave men and started going on a trip” [33, p. 160]; “the bek seized the town” [33, p. 99]; “do not fight with the heroes and do not try to resist the bek” [33, p. 187]; “the beg rendered the honor and gratitude to his warriors or to somebody else” [33, p. 197]; [Here] they say about the bek who was imprisoned: he came to us with an innumerable troop” [33, p. 210]; “confinement, arrest, oppression” – “he was on the confinement of the bek, who demanded something from him” [33, p. 312]; “the bek wanted and intended to seize the fortress” [33, p. 263]; “the bek *made*(italics by M.Zh.) him shoot the arrow” [33, p. 235]; “when two beks fight” [33, p. 187]; “the bek was subjected to the night raid by the enemy” [33, p. 426]; “the bek set the ambush for the enemy” [33, p. 426]; The beg gathered his troop” [33, p. 432], etc. we are facing the figure possessing the military power having the influence on the ordinary people and they compose the most innumerable militia of any troop. Thus, not only the defense of the territory, but also its expansion that is quite necessary for the activity of the nomadic society was in the hands of these persons.

Another direction of the scientists consider that the institute of the biys was formed first of all as the body of power which according to its confirmation in the society concentrated all its directions in their hands including the judicial authorities, i.e. the implementation of the judicial duties even in the most primitive form of reconciliation of the opposed sides demanded the administrative instruments of oppression and making decisions necessary for this society. But it is possible to express the general opinion about this or that group of the researchers. This is the acknowledgement of the fact that the figure of a biy was one of the main figures in the nomadic society and a systemized forming pivot of the society development providing the opportunity to regulate the social relations and maintain the political stability.

LIST OF REFERENCES

- 1 Записка о судебной реформе Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5-ти томах. Т.1. С.87.
- 2 Ельдесов Д. Тюркское происхождение Чингиз-кагана // Казак унив. - 2013. - № 25-26 (586), 2 июля. - С. 15.
- 3 Курбангали Халид. Салауат, устав, би терминам пояснение // Тауарих хамса. – Алматы: Казахстан, 1995. – С. 86-87.
- 4 Сулейменов О. Аз и Я. – Алматы, 1994. - С. 54.
- 5 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.4. часть 2. – М., 1911. - С. 113.
- 6 Бартольд В. Бег // Сочинения. Т.5. Работы по истории тюркологии и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 1968. - С. 502.
- 7 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957. - С.40.
- 8 Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 1997. - С. 88.
- 9 Словоохотов А.Л. Народный суд обычного право киргиз Малой Орды. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – Оренбург, 1905. - Вып. 15. - С.74.
- 10 Добросмыслов А.И. Суд у киргиз Тургайской области в XVIII и XIX века. – Казань, 1904. - С.7.
- 11 Максимов Н. Народный суд у киргизов // Журнал Юридического общества при Императорском С.-Петербургском Университете. - СПб., 1897. - Кн. VIII. - С.64.
- 12 Материалы по истории политического строя Казахстана (Со времен присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской Социалистической революции) /Сост. М.Г. Масевич. – Т.1. – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. - С.493.
- 13 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трёх тысячелетий. - АлмаАта, 1992. - С. 351.
- 14 Айдаров Г. Текст орхонских памятников. - Алматы, 1990. - С. 53.
- 15 Койгелдиев М. Наурызбай батыр // Парасат. - 2006. – № 8. – С.2.
- 16 Толыбеков С.Е. О некоторых вопросах экономик дореволюционного кочевого аула казахов // Вестник АН КазССР. - 1951. - № 8. - С.76.
- 17 Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-40-х гг. XVIII в. – Алма-Ата, 1948. -С.65.
- 18 История КазССР с древнейших времен до наших дней. 5 Т., Т.2. – Алматы, 1983. - С. 345
- 19 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. - С. 351.
- 20 Сапаргалиев Г.С., Габбасулы Г. Қазақ көшпелі қоғамының әдет заңдарының бастауы туралы // Мемлекет және құқық журналы. - 2001. - № 1. - С.19-22
- 21 Мынжан Н. Краткая история казахов. - Алматы: Жалын, 1994. - С. 92.
- 22 Сапаргалиев Г. Государство Казахстан и основы права. – Алматы, 1994. - С.14.
- 23 Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века. – Алма-Ата, 1971. - С. 294
- 24 История государства и права Казахской ССР. Часть 1. – Алма-Ата, 1982. - С.19.
- 25 Мухамет-Халел Сулейманов. Эра Чингисхана в истории казахской нации (степная диалогия). – Алматы: Зергер Ильяс, 2009. - С.267.
- 26 Чулошников А.П. К истории феодальных отношений в Казахстане XVII- XVIII вв. // Известия АН СССР. - 1936. - № 3. - С. 504.
- 27 Кормазова Л.Б Трансформации в условиях феодализации карачаевского общества общинных общаев в интересах биев. // Обычное право и правовой плюрализм на Кавказе в 19 — начале XX века. Материалы Всероссийской научной конференции 24-26 сентября 2009. Карачаевск: КЧГУ, 2009. - С.171-172.

- 28 Зиманов С.З. Мир права казахов «жаргы» - уникальная система права. Т.5. - С. 46-47.
- 29 Ерофеева И.В. Элита «черной кости» // Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. – Алматы: Санат, 1999. – С.31-33; Оразбаева А. Историческая роль и социальное значение института бийства в истории казахского народа (к постановке проблемы) // Саясат. - 1997. - № 5. - С. 103-106 и др.
- 30 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967. - С. 60.
- 31 Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII веков. – М., 1946. - С.111
- 32 История государства и права Казахской ССР. Часть 1. - Алма-Ата, 1982. - С.21.
- 33 Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских наречий): в 3-х т. - М.: Вост. Лит. 2010. - Т.1. 461 с.

ТҮЙІН

Мақала қазақтың дәстүрлі қоғамындағы би институтының қалыптасуы мен эволюциясы тарихнамасының өзекті мәселелерінің біріне арналған. Автор тарихнамалық деректерді жан-жақты талдау арқылы қазақстандық және ресейлік тарих ғылымында «би» терминінің мазмұны бойынша қалыптасқан негізгі тұжырымдамалық бағыттарды көрсетеді. XIX-XXI ғғ. зерттеушілерінің еңбектеріндегі «би» терминіне берілетін түсініктеменің салыстырмалы талдауы жасалынады.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из актуальных проблем историографии - истории становления и эволюции института бийства в казахском традиционном обществе. Автор на основе всестороннего анализа историографических источников показывает основные концептуальные направления, сложившиеся в казахстанской и российской исторической науке по содержанию термина «бий». Дается сравнительный анализ объяснения термина «бий» в трудах исследователей XIX-XXI вв.

Ж.Т. Аккошкарова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистрант

Проблема изучения энеолитических памятников на территории Северного Казахстана

Аннотация

В данной работе автор акцентирует внимание на современное состояние изученности памятников эпохи энеолита на территории Северного Казахстана. В изучаемый период в археологической науке особое место занимает самобытная, яркая ботайская археологическая культура. В историографии казахстанской археологической науки уделено достаточное внимание данной культуре, но малоизученным остается круг памятников терсекской культуры. Одной из причин нерешенности научных проблем является неравномерная изученность памятников региона.

Ключевые слова: энеолит, археологическая культура, Ботай, керамика, каменные орудия, жилище.

История изучения. У истоков исследования памятников неолита и энеолита стояли местные краеведы. Ими в 1937-1940 гг. было открыто более десяти стоянок [1, с. 6]. В изучение энеолитических памятников большой вклад внес А.А. Формозов. Он разделил на две группы однокультурные памятники по характеру инвентаря и особенностям ландшафтной локализации. Научным результатом исследования этого периода изучения стало выдвинутая гипотеза А.А. Формозовым о выделении терсекарагайской культуры [2, с. 115-121]. В период с 1967 года по 1971 годы изучением каменного века активно занималась Л.А. Чалая. Л.А. Чалой открыты и раскопаны стратифицированные стоянки Пеньки 1,2, Иман-Бурлук 1 и Иман-Бурлук 2. На поселении Пеньки 1 обнаружены остатки наземных жилищ с очагами, кремневым инвентарем, керамикой [3, с. 177]. В 60–80-е годы XX века было организовано целенаправленное планомерное изучение памятников каменного века на территории северных регионов Казахстана. Были организованы крупные научные коллективы, результатом научной деятельности которых стали открытия ботайской археологической культуры Северо-Казахстанской археологической экспедицией, возглавляемой известным казахстанским археологом В.Ф.Зайбертом, и терсекской археологической культуры, изучаемой В.Н.Логвиным, руководившим Кустанайской археологической

экспедицией [4, с. 20]. За 35-летний период изучения ботайской культуры было опубликовано большое количество статей в научных изданиях, обобщающие результаты отразились в нескольких монографических исследованиях. Комплексный подход в решении научных проблем В.Ф. Зайберта мы можем проследить в следующих трудах, таких как «Энеолит Урало-Иртышского междуречья» (1993), «Тайны древней степи» в соавторстве А.Ж. Тюлебаевым, Ю.В. Кулаковым и А.В. Задорожным (2007), «Ботайская культура» (2009), «Ботай. У истоков степной цивилизации» (2011). В историографии имеются отдельные научные изыскания, посвященные частным проблемам [5, 6, 7, 8].

По терсекской культуре В.Н. Логвиным и С.С. Калиевой к настоящему времени написано множество статей, затрагивающих проблемы происхождения культуры и реконструкции культурно-хозяйственного типа исследуемого региона. Также опубликованы монографии «Каменный век Казахстанского Притоболья (мезолит-энеолит)» (В.Н. Логвин, 1991), «Скотоводы Тургай в третьем тысячелетии до н.э.» (С.С. Калиева, В.Н. Логвин, 1997), «Поселение Кожай 1» (С.С. Калиева, 1998).

Необходимо отметить вклад в изучение древностей Северного Казахстана В.Ф. Зайберта, исследования которого отличаются широким подходом и применением в практике множества анализов естественно-научных методов. Междисциплинарный подход, привлечение зарубежных ученых и применение экспериментальной археологии позволило автору произвести реконструкцию всего комплекса жизнедеятельности ботайцев.

В достаточной степени исследован круг памятников терсекской культуры. За годы исследований собрана солидная источниковая база, произведены несколько радиоуглеродные даты [1, с. 124]. Конечно, было много уделено внимания вопросам различия и схожести двух культур. Для решения данной проблемы предлагалось объединить в зауральскую общность энеолитические культуры [9, с. 193]. По нашему мнению необходимо искать альтернативные варианты исследования. Например, по хронологии раннеэнеолитическому времени отнести терсекскую культуру, а к позднему - ботайскую. Региональные особенности, скорее всего, связаны с влиянием сопредельных культур. Терсекская культура больше тяготеет к культурам юга, а ботайская к северным, что и сами авторы отмечают. По нашему мнению, в научной литературе до сих пор не определены конкретные критерии характеристики инокультурных предметов и предметов местного производства. Надежным источником является данные о жилищах, слабо разработаны функциональные назначения тех или иных поселений. Некоторые авторы предложили гипотезу о сезонном характере обитания на поселениях: летние и зимние, что требует более надежных доказательств.

Описание эталонных памятников терсекской и ботайской археологической культуры. На сегодняшний момент к основным памятникам, определяющим эпоху энеолита Северного Казахстана к ряду основных памятников, относятся поселения Кожай 1, Кумкешу 1, Соленое Озеро 1 и стоянка Каинды 3 (терсекская культура), поселения Ботай, Красный Яр, Васильковка IV (ботайская культура).

В.Н. Логвиным в течение 1983-1985 гг. раскопано поселение Кожай 1 [10, с. 13]. Поселение Кожай 1 находится в Костанайской области на реке Бала-Терсаккан. Культурный слой на значительной части площади памятника разрушен. Раскоп был заложен вдоль образовавшегося оврага. Полностью вскрыто семь из пятнадцати попавших в раскоп жилищ. Жилища на поселении Кожай 1 сводятся к двум типам: подпрямоугольной формы с скругленными углами; жилища второго типа округлой формы, площадь их колеблется от 2 кв.м до 40 кв. Конструкции обоих типов кожайских жилищ схожи: все они в большей или меньшей степени были углублены в грунт, имели легкую кровлю [1, с. 26-34]. Т.М. Тепловодской сделан технологический анализ части керамики с поселения Кожай 1. В качестве основного сырья использовалась ожелезненная глина с естественной примесью полевых шпатов, кварца и гипса. На Кожайе 1 рецепты формовочных масс сложные, двух-трехкомпонентные. Форма сосудов, характерная для

энеолитических памятников - полуяйцевидная. Основной орнамент выполнен зубчатым и веревочными штампами. По орнаменту керамика с южнотургайского поселения Кожай 1 имеет отличие от северных соседей и значительное сходство по элементам орнамента на сосудах с одновременными и более ранними памятниками древнеземледельческих регионов Средней Азии (Намазга-Депе, Алтын-Депе и др.) [1, с. 98]. Каменная индустрия является ведущей отраслью по изготовлению орудий. Большинство каменных орудий представлены орудиями из отщепов: двусторонне обработанные наконечники, ножи, клинышки, скобели, скребла. Скребки составляют более половины всех орудий из отщепов. Орудия из пластин представлены проколками, сверлами, резцами, резчиками, сребками и скреблами. На поселении Кожай 1 найдено медное шило [1, с. 67].

Поселение Кумкешу 1 находится на первой надпойменной террасе реки Тургай, у западной оконечности пос. Кумкешу Амангельдинского района Костанайской области. За три полевых сезона (1984, 1986, 1991 гг.) под руководством В.Н. Логвина, С.С. Калиевой на поселении Кумкешу 1 было изучено 11 жилищ. Котлованы жилищ округлой формы диаметром от 3,7 до 9,25 м. Очертания котлована были зафиксированы на глубине 0,4-0,6 м. Входы жилищ ориентированы на восток, северо-восток [1, с. 19-25]. По результатам технико-технологического анализа керамики поселения Кумкешу 1 Шевниной И. В., в качестве исходного сырья использована ожелезненная глина, в рецепте формовочных масс преобладает глина+породные обломки+органика (навоз). Большая часть сосудов изготовлена ленточно-кольцевым налепом. Сосуды закрытого типа [11, с. 207]. Форма сосудов полуяйцевидная. Однако на поселении Кумкешу 1 найдены фрагменты плоскодонных сосудов. По характеру орнаментации они идентичны с основным комплексом [9, с. 190]. Орудия изготовлены из камня, кости, керамики. При этом каменные орудия преобладают. Большинство каменных орудий представлены орудиями в виде отщепов. В единичных экземплярах найдены такие орудия из кости как скребок, штамп, лощила, скобель. Также имеются фаланги лошади и кулана, на поверхности которых имеются следы в виде прочерченных прямых коротких линий. Керамические орудия представлены пряслицами и обломками грузила конусовидной формы [1, с. 67-70].

Тургайской археологической экспедицией под руководством В.Н. Логвина в 1977-1978 гг. было открыто поселение Соленое Озеро 1. Памятник находится в 0,5 км к западу от пос. Наурзум, на берегу высохшей протоки, которая в древности, видимо, соединяла озера Малый Аксуат и Соленое. Поселение частично разрушено противопожарной полосой. Раскоп площадью 436 кв. м был заложен в пределах противопожарной полосы [12, с. 110]. В ходе раскопок были выявлены остатки лишь одного жилища подокруглой формы и хозяйственной ямы. Котлован жилища диаметром около 6 м углублен в материк до 0,8 м от современной поверхности. В пределах жилища, в основном в его центре, обнаружено 16 ям от столбов, которые по мнению В.Н. Логвина и С.С. Калиевой являлись столбовой конструкцией для более тяжелой кровли, чем на поселениях Кожай 1 и Кумкешу 1. Коллекция кремневых находок насчитывает 9440 предметов, в том числе найдены: обломки кремня, отщепы без следов вторичной обработки, орудия из отщепов, пластины без вторичной обработки и орудия из пластин. Более половины всех орудий составляют скребки из отщепов. Скребки овальные, округлые, подтреугольные, четырехугольные, обработаны почти по всему периметру скребковой ретушью. Больше всего концевых скребков. Наконечники составляют вторую по численности группу орудий. Среди целых орудий имеются наконечники с округлым, прямым и вогнутым основанием. Также сравнительно многочисленной группой орудий являются и ножи. Другие типы орудий представлены единичными экземплярами такими как двусторонне обработанный диск, с тонким острым краем, клинышки, долотовидное орудие, скребко-нож, скобель-проколка [12, с. 114]. Сосуды имели полуяйцевидную форму с отогнутым наружу венчиком. Орнаментированы горизонтальными линиями, «зигзагами», вертикальными лесенками зубчатым штампом. Керамика поселения Соленое Озеро 1 в

сравнении с керамикой южных памятников Кожай 1 и Кумкешу 1 характеризуется с меньшим разнообразием и разработанностью сложных геометрических орнаментальных мотивов [1, с. 97].

Тургайской археологической экспедицией в 1975 г. обнаружена стоянка Каинды 3. Стоянка расположена на левой первой надпойменной террасе р. Каинды. Заложена небольшой раскоп площадью 12 кв.м. Большинство орудий представлены отщепами. Это разнообразных форм скребки, наконечники стрел и копий, ножи. Коллекция керамики насчитывает 190 фрагментов, включая и очень мелкие. Форма сосудов полностью не реконструируется. В орнаменте господствует зубчатый штамп. Орнаментальные композиции керамики стоянки Каинды 3 наиболее схожи с композициями керамики Терсек-Карагая и Иман-Бурлука 2 [13, с. 77].

Круг терсекских памятников датируется по анализам с эталонных памятников Кожай 1 и Кумкешу 1. Для этих памятников получены 4 радиоуглеродные даты: 4600 ± 320 (ИГАН-656), 4570 ± 40 (ИГАН-748), 3200 ± 260 (ИГАН-655) и 4570 ± 270 (ИГАН-747). Нижний рубеж терсекских памятников относится к XXVII в до н. э., а верхняя граница определяется временем формирования синташтинско-петровских древностей – XXIII в. до н. э. [1, с. 124].

Энеолитическое поселение Ботай было открыто в 1980 году Северо-Казахстанской археологической экспедицией, возглавляемой В.Ф. Зайбертом [14, с. 7]. Поселение имеет площадь 15 га и располагается на наклонной площадке правого обрывистого берега р. Иман-Бурлук в 1,5 км юго-восточнее с. Никольское Саумалкольского района Северо-Казахстанской области. На поселении Ботай вскрыто около 10 тыс. кв м. Исследованы котлованы 70 жилищ на разных участках памятника. Жилища полужемлячные, глубина котлованов 0,6-0,8 м, площадь жилищ 20-40 кв.м. [15, с. 40-41]. Жилища-полужемлянки располагались на поселении группами, в которые объединялись крытыми переходами. Наиболее характерная форма котлована жилищ – округлая и многоугольная [8, с. 52]. Керамика поселения Ботай представлена посудой полуяйцевидной формы с открытой горловиной, с прямыми или слегка отогнутыми шейками, а так же выделяются с закрытой горловиной и с вертикальными стенками. Орнамент наносился в основном «веревочкой» и гребенчатым штампом [16, с. 120]. Кремневая индустрия поселения характеризуется господством отщепов и орудий из отщепов. Ведущими группами орудий являются скребки, скребла, ножи, наконечники. На Ботайе скребки, скребла и ножи составляют более 60% всех орудий. Следующую по численности группу орудий составляют наконечники. По типу наконечники отмечены листовидные, подтреугольные, с приостренным, прямоусеченным, вогнутым основанием или с черешковым насадом. Рубящие орудия в основном треугольные и трапециевидные [5, с. 23-26]. Также ряд орудий составляют дисковидные предметы, пряслица, боласы, утюжки и грузила [14, с. 188-189].

Поселение Красный Яр расположено на водоразделе в 5 км севернее р. Чаглинка и в 3 км западнее с. Красный Яр [15, с. 50]. Памятник был открыт в 1986 году В.Ф. Зайбертом [14, с. 204]. Поселение занимает около 30 га. На поверхности фиксировались блюдцевидные впадины диаметром 6-8 м и глубиной 20 см. Раскоп площадью 240 кв.м был заложен в южной части поселения. В культурном слое было обнаружено 4062 изделия из камня, кости и фрагментов керамики [15, с. 50]. Ведущими можно назвать следующие орудия: скребки костяные и кремневые, ножи, скребла, скобели, различные наконечники, абразивные изделия, орудия ударного типа, проколки костяные и каменные, тупики, ложила [14, с. 206-207]. Всего на раскопе собрано 210 фрагментов керамической посуды. Большая ее часть происходит с пола жилища, из ям, и скоплений костей. Один из развалов сосуда расчищен у северо-западной стенки жилища. Судя по шейке, сосуд был с прямыми стенками и открытой горловиной. Венчик по краю орнаментирован крупной «веревочкой» и жемчужными вдавлениями. Орнамент по тулову также выполнен «веревочным» штампом. Толщина стенок 7-8 мм, к днищу уменьшается до 4 мм. Днище,

скорее всего, было полуяйцевидной формы. Для орнаментации большинства других сосудов, судя по венчикам, чаще всего пользовались «веревочными» штампами и «жемчужинами» [14, с. 215].

Поселение Васильковка IV, расположенное на склоне древней озерной террасы в 2 км севернее с. Васильковка Кокшетауского района Акмолинской области, исследована В.Ф. Зайбертом и относится к Ботайскому типу поселения. На высоком участке террасы раскопом (192 кв.м) было вскрыто жилище и выявлена планировка поселка. Впадины тянутся цепочкой на 240 м и шириной 400 м. Коллекция находок с раскопанного участка насчитывает около 2400 предметов и состоит из костей животных, каменных орудий труда, отщепов, фрагментов керамики. Отщепы составляют большую часть коллекции. Среди орудий наибольшее распространение имеют скребки, серия ножей, наконечников для стрел [14, с. 216-217]. Керамика насчитывает 230 фрагментов. Хорошо сохранились крупные фрагменты двух сосудов. Первый имел вертикальную горловину с венчиком, обработанным короткими оттисками гребенки по срезу. Орнамент был выполнен крупногребенчатым штампом и занимал внешнюю поверхность сосуда. Он представлял собой многочисленные ряды крупного горизонтального зигзага. Судя по фрагментам тулова, сосуд был яйцевидной формы. Фрагменты второго сосуда украшены рядами наклонно поставленных оттисков короткого гребенчатого штампа [15, с. 50].

Памятники ботайской культуры по сравнительному анализу материалов датируются IV-III тыс. до н.э. По радиоуглеродным датам образцов с поселения Ботай датировка суживается. Нижние границы определяются в пределах XXIX-XXVI вв. до н.э. Верхний рубеж памятников ботайской культуры - XXII-XXI вв. до н.э. [15, с. 59; 17, с. 153].

Постановка проблемы и заключение. По мнению большинства специалистов по данному периоду нет необходимости обосновывать различия или сходства Ботая и Терсека. Имеющиеся энеолитические культуры территорий северных регионов Казахстана, по нашему мнению, нужно воспринимать как ботайскую археологическую культуру, а памятники Терсек-Карагайского микрорайона относить к эталонным памятникам. На данный момент актуальным являются следующие вопросы: 1) проблема происхождения ботайской археологической культуры; 2) вопросы этнокультурных взаимодействий с культурами сопредельных территорий; 3) изучение отдельных вопросов хозяйства в исследуемый период (домостроительство, керамическое производство, домашние промыслы и др.); 4) актуальным остается проблема дальнейшей судьбы ботайцев; 5) неравномерная исследованность памятников, входящих в круг ботайской культуры.

Для решения проблемы происхождения необходимо систематизировать все имеющиеся материалы неолитического времени и провести широкомасштабные археологические исследования на памятниках неолитического времени. Вторая проблема затронута только в нескольких статьях ученых [18; 19], необходимо выявить конкретные критерии для определения различий «местных» и «инокультурных» элементов в материалах, обнаруженных в культурных слоях энеолитических памятников. Для полномасштабного освещения хозяйственно-культурного типа энеолитических племен необходимы не только результаты исследований поселения Ботай, но и материалы других поселений, с целью составления полного цикла развития того или иного хозяйства. По нашему мнению, обратив внимание на исследования других памятников, помимо поселения Ботай, мы можем зафиксировать материалы переходного периода от энеолита к раннебронзовому веку. В научных отчетах встречается информация о множестве памятников, выявленных в ходе археологических разведок, проведенных в разные годы и разными археологическими экспедициями. К сожалению, не на всех памятниках были проведены стационарные исследования, они ограничились только заложением разведочных шурфов. Необходимо выбрать наиболее перспективные памятники для проведения комплексного изучения. Систематизация уже выявленных материалов,

сопоставление их с новыми данными дадут возможность решить вышеуказанные проблемы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Калиева С.С., Логвин В.Н. Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до н.э. – Кустанай, 1997. – 180 с.
- 2 Формозов А.А. Археологические памятники в районе Орска // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1951. – Вып. 36.
- 3 Чалая Л.А. Озерные стоянки Павлодарской области. Пеньки 1,2 // Поиски и раскопки в Казахстане. - Алма-Ата, 1972. – С.161-181.
- 4 Хабдулина М.К., Гаврилов Д.А., Свиридов А.Н. Археология Северного Казахстана и Центрального Казахстана. – Астана, 2013. – 278 с.
- 5 Зайтов В.И. Характеристика каменных орудий поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1985. – С.17-33.
- 6 Даниленко Т.А. Костяной инвентарь поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1985. С. 34-47.
- 7 Мартынюк О.И. Керамика поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1985. С. 59-72.
- 8 Кисленко А.М. Опыт реконструкции энеолитического жилища // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии. Сборник научных трудов. – Петропавлск, 1993. С. 117-137.
- 9 Калиева С.С., Логвин В.Н. Терсек и Ботай: общее и особенное // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги перспективы. Материалы международной научной конференции, посвященный 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Мағрулана КН МОН РК. – Алматы. – 2011. - Т.1, с. 187-194.
- 10 Захаров С.В. Изучение энеолита Северного Казахстана и Южного Зауралья: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2009. – 31 с.
- 11 Шевина И. В. Техничко-технологический анализ керамики с «эталонного» терсекского поселения Кумкешу 1 // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2009. - № 1. – С. 205-221.
- 12 Логвин В.Н. Поселение терсекского типа Соленое Озеро I // СА. – 1992. - № 1. – С. 110-121.
- 13 Логвин В. Н. Энеолитические памятники р. Каинды // ВАУ. – 1981.- Вып. 15. – С. 74-77.
- 14 Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы, 2009. – 576 с.
- 15 Зайберт В.Ф. Ботайская культура // Степная цивилизация Восточной Евразии. Т.1. Древние эпохи. – Астана, 2003. – С.39-60.
- 16 Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. Тайны древней степи. Исследование поселения Ботай (2004-2006). – Кокшетау, 2007. – 163 с.
- 17 Захаров С.В. К вопросу о происхождении Ботайской культуры // Вестник археологии, антропологии и этнографии. - 2010. - № 1 (12) – С. 49-58.
- 18 Калиева С.С., Логвин В.Н. Культурогенетические процессы III тыс. до н. э. в степях Зауралья и Северного Казахстана // Современные проблемы археологии России. – Новосибирск. - 2006. – С. 380-382.

ТҮЙІН

Мақалада Солтүстік Қазақстан территориясындағы неолит және энеолит ескерткіштерінің зерттелу мәселелері қарастырылған. Ботай және терсек археологиялық мәдениеттерінің арақатынасы мәселесіне ерекше көңіл бөлінген. Жұмыста негізгі ескерткіштерге сипаттама беріліп, кейбір мәселелердің шешілу жолдары ұсынылған. Автор зерттеліп жатқан кезеңнің фундаментальды мәселелері шешімінің кешенді жолдарына көңіл аударған.

RESUME

In this article the author accentuates her attention on the modern state of the study of the monuments of the era of eneolyte in the territory of Northern Kazakhstan. During the studied period in the archeological science the original bright Botay archeological culture occupies a particular place. A particular attention is given to this culture in the historiography of the Kazakhstani archeological science but the range of monuments of the terseksky culture stays less studied. One of the reasons of the scientific problems which are not solved is the uneven study of the region's monuments.

Г.М. Какенова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
д-р истор. наук, профессор

Инициативы Республики Казахстан по проблемам борьбы против новейших угроз международной безопасности

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы борьбы с незаконным оборотом наркотиков, являющимся одной из новейших угроз национальной и международной безопасности. Автор анализирует основные направления и формы участия Казахстана в международной системе противодействия наркотрафику как одному из каналов финансирования международного терроризма.

Ключевые слова: национальная безопасность, вызовы безопасности, наркотрафик, терроризм, экстремизм, финансирование терроризма, национальное антитеррористическое законодательство, международные антинаркотические проекты, незаконная миграция, пояса безопасности.

В настоящее время усиливается актуальность определения методов борьбы с незаконным оборотом наркотиков, который наряду с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом является одной из серьезнейших угроз национальной и международной безопасности.

Республика Казахстан стала транзитной территорией для распространения наркотиков и психотропных веществ. К факторам, способствующим складыванию такой ситуации, следует отнести: географическое расположение страны, интенсивное развитие транспортной инфраструктуры, «прозрачность» границ с большинством сопредельных государств и стабильное социально-экономическое развитие нашей страны. Через территорию Казахстана эти вещества, пагубные для здоровья общества любого государства, переправляются из стран Юго-Западной Азии и Афганистана в Россию, затем далее – в Европу. В последнее время из стран Западной, Восточной Европы и России поступают такие сильные вещества как кокаин, ЛСД и амфетамины [1, с. 61-66].

Объем незаконного оборота наркотиков и масштабы злоупотребления ими в Казахстане ставят под угрозу здоровье населения, дестабилизируют экономическое, политическое и социальное положение, а

также процесс реформ. Учитывая растущее использование международным наркобизнесом активно развивающейся транспортной инфраструктуры Казахстана, уделяется особое внимание решению вопросов, связанных с обеспечением контроля также в портах казахстанской части Каспийского моря.

Производство и сбыт наркотиков является одним из главных источников финансирования террористических организаций. В этой связи существует опасность, что наряду с наркотиками через территорию страны может осуществляться транзит терроризма.

Республика Казахстан – активный участник международной системы борьбы с незаконным оборотом наркотиков. Наше государство ратифицировало все основные конвенции ООН в этой области: Единую Конвенцию о наркотических средствах 1961г., Конвенцию о психотропных веществах 1971г. Особо следует отметить важность Конвенции ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ 1988г., к которой также присоединился Казахстан. Данная Конвенция представляет собой международно-правовой документ, в котором даны следующие понятия: «доходы», «собственность», «замораживание», «конфискация». Однако наиболее более полным документом, регламентирующим на международно-правовом уровне вопросы борьбы с отмыванием денег, полученных преступным путем, является Европейская конвенция об отмывании, выявлении и конфискации доходов от преступной деятельности, подписанная 8 ноября 1990 г.

Наше государство активно участвует в реализации мероприятий, проводимых следующими учреждениями ООН.

- Комиссия ООН по наркотическим средствам, определяющая политику международного сообщества в области контроля над наркотиками. Этот орган управления вправе давать предложения руководству ООН и рекомендации отдельным странам по всем вопросам, касающимся антинаркотической деятельности. Казахстан дважды избирался членом этой Комиссии (на 2000-2003 и 2006-2008 гг.);

- как одна из сторон, подписавших Конвенции ООН, Казахстан плодотворно сотрудничает с Международным Комитетом ООН по контролю над наркотиками. Комитет состоит из 13 членов-экспертов, назначаемых в целях осуществления надзора за реализацией международных договоров. Комитет ежегодно представляет доклад в ООН о положении дел в сфере контроля над наркотическими средствами и психотропными веществами. В 2002г. РК первая среди государств Центральной Азии принимала официальную миссию этого Комитета. Гости дали высокую оценку антинаркотической работе в Республике Казахстан.

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев и Правительство предприняли ряд конкретных мер по организации результативной борьбы с распространением и злоупотреблением наркотиками. 5 марта 1997г. было принято Постановление Правительства страны «О правительственной целевой программе «Комплексные меры противодействия злоупотреблению и незаконному обороту наркотиков на 1997-1998 годы». Логическим продолжением этих мер стало принятие в 1998 г. Закона о наркотиках и утверждение Списка наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, подлежащих контролю в Республике Казахстан. 16 мая 2000г. Главой государства была утверждена Стратегия борьбы с наркоманией и наркобизнесом на 2001-2005 гг. Этот документ носит концептуальный характер, отражает государственную политику в сфере установления эффективного контроля и противодействия незаконному обороту и злоупотреблению наркотиками. Согласно Стратегии, в Казахстане были созданы опорные объекты антинаркотической системы: республиканский центр медико-социальных проблем наркомании в г. Павлодаре; кинологические центры в Агентстве таможенного контроля и Министерстве внутренних дел РК; учебный центр по подготовке специалистов антинаркотических подразделений правоохранительных органов при академии МВД РК;

Национальный информационно-аналитический центр по наркотикам при Генеральной прокуратуре. Задача формирования национальной политики в этой сфере возложена на Комитет по борьбе с наркоманией и незаконным оборотом наркотиков.

29 ноября 2005 г. Указом Главы государства определена Стратегия борьбы с наркоманией на 2006-2014 гг. В целях реализации Стратегии и в соответствии с Посланием Президента страны «Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» Постановлением Правительства РК от 27 мая 2009г. № 784 была утверждена Программа борьбы с наркоманией и наркобизнесом в стране на 2009-2011 гг. Цель данной Программы заключалась в блокировании и обратном развитии социально опасных тенденций роста распространения зависимости от психотропных веществ среди казахстанцев. В 2008г. в стране были ужесточены уголовные наказания за ряд особо тяжких наркопреступлений вплоть до пожизненного лишения свободы. В числе таковых преступлений – распространение наркотиков в учебных заведениях, контрабанда и сбыт наркотиков в особо крупных размерах. Постановлением Правительства РК от 12 апреля 2012 г. была утверждена «Программа борьбы с наркоманией и наркобизнесом в Республике Казахстан на 2012-2016 годы».

Выступая на Всемирной конференции ООН по устойчивому развитию (Йоханнесбург, 2002 г.), Н.А. Назарбаев отметил, что Афганистан по-прежнему остается источником распространения экстремизма и наркотиков. Наркотрафик проходит через государства Центральной Азии в Европу. В этой связи Глава Казахстана призвал ускорить разработку программы ООН с целью системного противодействия наркобизнесу в Центральной Азии.

Взаимодействие по линии борьбы с незаконным оборотом наркотиков специализированных органов ООН осуществляется, прежде всего, с Международной организацией уголовной полиции – Интерполом, одним из активных членов которого является Казахстан. Генеральный секретариат Интерпола регулярно извещает национальные центральные бюро Интерпола в государствах, входящих в единую систему этой международной организации, о новых способах транспортировки и сокрытия наркотиков, используемых курьерами, о перевалочных базах и пунктах перепродажи. Несмотря на усилия, предпринимаемые правоохранительными органами государств-членов Интерпола, не удается снизить площади наркосодержащих растений. Основными причинами такой ситуации являются сложность их обнаружения и главное – противодействие наркогруппировок. Незаконное производство наркотиков приобретает характер хорошо налаженной индустрии. Так, например, по данным международных экспертов, совокупное незаконное производство одного только героина в районах «Золотого треугольника» (Бирма, Лаос, Таиланд) и «Золотого полумесяца» (Афганистан, Иран, Пакистан) составляет 570 тонн в год. Не менее 75% указанного количества героина распространяется в странах Европы.

По мнению российских экспертов, проблема наркотрафика обострилась после начала антитеррористической операции коалиционных войск в Афганистане. Наркотрафик из Афганистана увеличился в несколько раз. В 2000-2001гг. производилось примерно 100 т наркотиков, а в 2008 г. – 9000 т.

Рост производства наркотиков в Афганистане и объемов их транспортировки через территорию Центральной Азии усиливал криминализацию экономики центральноазиатских государств, особенно беднейших. Финансовая и социальная база экстремистских организаций и террористических группировок продолжала крепнуть [2, с. 34].

Оборот афганского наркотика составляет 60 млрд. долларов США в год. При этом бороться с проблемой наркотрафика, как правило, приходится механизмами внутренней военно-политической интеграции, тем самым, по сути, увеличивается нагрузка на внутреннее военно-политическое сотрудничество в рамках постсоветского

взаимодействия [3, с. 188].

В связи с тем, что Казахстан является страной произрастания наркосодержащей конопли, основные усилия правоохранительных органов направлены на выявление и задержание лиц, занимающихся заготовкой и вывозом наркотиков канabisной группы из Шуйской долины. Ежегодно с 1 июля по 30 сентября в Казахстане проводится широкомасштабная операция «Көкнәр», направленная на ликвидацию наркопроизводства как первоисточника канabisной группы. В период спецоперации текущего 2015 года привлечены дополнительные силы и средства подразделений СОБР, «Арлан» и Национальной гвардии «Беркут». Впервые применены модульные прицепы для патрулирования территории и перекрытия каналов транспортировки наркотиков из региона Шуйской долины. С начала операции, за 2 месяца, зарегистрировано 560 наркопреступлений. Из незаконного оборота изъято более 23 тонн различных наркотических средств, в том числе 6 тонн 795 кг. незаконно культивированной марихуаны. На местах заготовок изъяты инструменты для скоса конопли, автотранспорт. Особое внимание было уделено выявлению плантаций незаконного культивирования наркосодержащих растений в труднодоступной предпесковой зоне [4].

7-8 февраля 2006г. в Ташкенте состоялась очередная встреча государств-членов Меморандума о взаимопонимании и сотрудничестве в области контроля за незаконным производством, оборотом, злоупотреблением наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров. Казахстан выступил инициатором создания в г. Алматы Центральноазиатского Регионального Информационного и Координационного Центра по борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров. На развитие центра Республика Казахстан выделила свыше 2,7 млн. долларов [5].

С участием Казахстана заключено 34 международных договора, в том числе 7 многосторонних, со странами СНГ, Европы, Балтии, США, Индией и др. В Казахстане образована Правительственная Комиссия по вопросам организации противодействия наркомании и наркобизнесу с целью улучшения межведомственной координации, совершенствования нормативной базы, а также активизации международного сотрудничества в данной сфере.

Казахстан выступает за укрепление действующих и создание новых антинаркотических «поясов безопасности». Наше государство поддерживает реализацию программ Управления ООН по наркотикам и преступности в регионе СНГ и Центральной Азии. Речь идет, в частности, о действиях по контролю над незаконным распространением наркотиков в государствах, граничащих с Афганистаном. Казахстан поддерживает развитие многостороннего процесса в рамках Парижского пакта о пресечении маршрутов наркотрафика из Центральной Азии в Европу.

Республика Казахстан принимает активное участие в борьбе против производства и распространения наркотиков и психотропных веществ в рамках региональных организаций. 12 октября 2010 г. на московской встрече руководителей ОДКБ, ШОС, СНГ и ЕврАзЭС было принято совместное заявление о расширении взаимодействия с третьими странами, организациями ООН и региональными структурами для развития конструктивного международного партнерства. Одним из важнейших направлений названы согласованные действия по борьбе с незаконным оборотом наркотиков и афганским наркотрафиком.

Наркосиндикаты являются финансовым фундаментом для совершения террористических действий, как на локальном уровне, так и в глобальном масштабе. Пути реализации наркосодержащих веществ очень разнообразны, а итог оказывается один: финансы от наркооборота вливаются в террористические группировки для закупа оружия, продовольствия и оплаты наемников [6, с. 338].

Выступая на саммите ШОС в июне 2011г. в Астане, Президент Республики

Казахстан Н.А. Назарбаев призвал провести международное расследование для привлечения к ответственности лиц, замешанных в организации наркотрафика и наркоторговли. Страны-участницы ШОС четко осознают, что все проблемы центральноазиатского региона взаимосвязаны – экстремизм и сепаратизм порождают терроризм, на этой почве процветает наркоторговля. Следовательно, для обеспечения безопасности в регионе недостаточно бороться с каждой проблемой по отдельности – необходим комплекс мер, включающий экономическую поддержку менее развитых стран и совместные действия по предотвращению терактов и наркотрафика.

Наряду с другими важнейшими вопросами, возможности расширенного сотрудничества с другими региональными организациями в контексте борьбы против терроризма, экстремизма и незаконной торговли наркотиками обсуждались на 38-ой сессии Совета министров иностранных дел Организации Исламского Сотрудничества, проходившего в 2011г. в Астане – столице государства – Председателя организации.

Важное место занимает Координационный Совет руководителей компетентных органов по незаконному обороту наркотиков государств-членов ОДКБ (КСОПН). С 2007г. проводится международная оперативно-профилактическая операция «Канал», которой придается статус антинаркотического проекта постоянного действия. КСОПН практически стал международным штабом по борьбе с наркоторговлей на всем евразийском пространстве. Объединенный банк данных компетентных органов по противодействию незаконному обороту наркотиков государств-членов ОДКБ представляет собой специализированную международную систему. В ней содержатся сведения, касающиеся оборота наркотиков.

Борьба с незаконным оборотом наркотиков стала одним из приоритетных направлений в деятельности Республики Казахстан на посту Председателя ОБСЕ в 2010г. Казахстан стал инициатором ряда мероприятий, направленных на укрепление международной безопасности. Так, например, по предложению нашего государства 8-9 июля 2010 г. в Вене состоялась специальная конференция по борьбе с терроризмом и незаконным оборотом наркотиков.

В Астанинской Декларации ОБСЕ «Навстречу сообществу безопасности», принятой в декабре 2010 г., озвучена необходимость достижения большего единства действий в противостоянии транснациональным угрозам. В числе таких угроз, наряду с терроризмом, организованной преступностью, незаконной миграцией, распространением оружия массового поражения, незаконной торговлей огнестрельным оружием, названа и борьба с торговлей наркотиками. В пункте 9 Декларации подчеркивается, что эти угрозы могут негативно отразиться на странах-участницах ОБСЕ, что противоречит основным принципам межнациональной безопасности. Борьба с незаконным оборотом наркотиков и психотропных веществ призвана предотвратить дестабилизацию обстановки на пространстве ОБСЕ.

Расширение и укрепление взаимодействия субъектов мирового сообщества в борьбе с деструктивными явлениями в контексте обеспечения региональной и глобальной безопасности находятся постоянно на повестке дня международных форумов и встреч. Так, на прошедшем в июле нынешнего года в Уфе саммите ШОС были представлены разработанные методы коллективного противодействия наркоугрозе и наркотрафику. Они включают в себя принятие мер по ликвидации производства наркотиков на территории Афганистана. Реализация данных мер, безусловно, станет еще одним шагом вперед в деле борьбы с новейшими угрозами безопасности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Уразбаев А.З. К вопросу противодействия глобальным угрозам безопасности в Центральной Азии // Центральная Азия в условиях геополитической трансформации и

- мирового экономического кризиса: материалы VII Ежегодной Алматинской конференции (г. Алматы, 9 июня 2009г.). – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – С. 61-66.
- 2 Богатуров А.Д. Центральная Азия: «Отложенный нейтралитет» и международные отношения // Очерки текущей политики. – Вып. 4. – М., 2010.
  - 3 Бабаджанов А.Я. Военно-политическое сотрудничество постсоветских государств: Проблема сочетаемости национальных подходов: Научное издание. - М.: Аспект Пресс, 2013. – 256 с.
  - 4 О результатах борьбы с незаконным оборотом наркотиков. Департамент по борьбе с наркобизнесом МВД РК, 4 августа // thenews.kz/2015/08/05/1848049.html
  - 5 Султанов Б. Актуальные проблемы сотрудничества Казахстана и России в сфере безопасности // www.casfactor.com/ru/expanalit/169.html
  - 6 Предупреждение терроризма в Казахстане: Колл. монография. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 444 с.

ТҮЙІН

Мақалада есірткінің заңсыз айналымына қарсы күрес мәселелері қарастырылған. Қазіргі уақытта есірткінің заңсыз айналымы ұлттық және халықаралық қауіпсіздіктің жана қауіп-қатерлерінің бірі боп табылады. Автор халықаралық терроризмді қаржыландырудың бір желісі боп табылатын есірткі трафигіне қарсы тұрудың халықаралық жүйесіндегі Қазақстанның қатысу түрлері мен негізгі бағыттарын талдайды.

RESUME

The article is devoted to the problems of combating drug trafficking, which is one of the newest threats to national and international security. The author analyzes the main directions and forms of Kazakhstan's participation in the international system to counter drug trafficking as one of the channels of financing international terrorism.

Х.С. Абдильдина

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, филол. ғыл. канд., аға оқытушы

Т.М. Садыкова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, магистр

З.Б. Хамзина

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, аға оқытушы

Демократиялық модернизация - жаңа тарихи үдеріс

Аннотация

Мақалада саяси үрдістердің құндылықты-демократиялық аспектілері көрсетіледі. Қазақстан қоғамының демократизациялану үрдісіндегі ұлттық мүдделерінің орны мен ролі анықталады.

Түйін сөздер: саяси модернизация, құқықтық мемлекет, легитимдік, толерантты қоғам.

Қазақстандағы саяси үдерістің негізгі сипаты демократиялық модернизация болып табылады. Ал демократияның негізгі құндылықтары: құқықтық мемлекеттің дамуы, азаматтық қоғамның өркендеуі, әділ саяси жүйе, сөз бостандығы, азшылықтың көпшілікке бағынуы, саяси, әлеуметтік, экономикалық плюрализм және т.б. Қазақстандағы қазіргі саяси үдерістердің құндылықтарына нені жатқызамыз, жоғарыдағы демократияның құндылықтары біздің қоғамымызда қалай дамып жатыр, бұлардың арасында қарама-қайшылықтар жоқ па, бар болса оларды қалай реттеуге болады деген сұрақтар төңірегінде мәселені қарастырайық.

«Саяси үдеріс» билікті ұстаушылар мен әлеуметтік субъектілердің бір тілде сөйлеуіне және саяси құбылыстарды алдын ала келіспей-ақ бірдей мәнде түсінуге мүмкіндік беретін әмбебап категория. Саясат әлеміне құндылықты қатынас саяси үдерістің маңыздылығын ашады. Оның маңыздылығы бағдарлық мүмкіндіктермен және саясатты нақты түсіндіретін қабілетімен анықталады. Саясатты бұлай түсінудің негізінде әлеуметтік субъектілер (индивидтер, топтар, қауымдар) мен саяси билікті ұстаушыларға (элита, көсем, партиялар) нақты құндылықтар, саяси тәртіптің стандарттары мен нормаларын сіңдіретін белгілі бір мәдениеттің типі жатыр.

Заң шығарушы, атқарушы, сот биліктерінің институттар жүйесі қоғамның дамуы мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді, яғни басқарушылық шешімдер формасында саяси маңызы бар қажеттіліктерге назар аударып, әлеуметтік үдерістерді реттеп және басқарып отырады. Алайда басқарушылық шешімдердің тиімділігі мүдделер өкілділіктерінің (саяси партиялар жүйесі, қоғамдық-саяси ұйымдар мен

қозғалыстар, қысым топтары және т.б.) байсалдылығымен тығыз байланысты, олар әлеуметтік топтардың нақты рас керек қажеттіліктерін дұрыс жүйелеп, оларды талаптар, бағдарламалар түрінде билік құрылымдарына жеткізеді. Саясатқа қатысудың деңгейі мен оның нәтижелі болуы қажеттіліктер тобын дұрыс түсінуден басталады. Саяси өмірге қатысушылардың өзара байланыстарының сипаты (конфронтация, келісім мен шыдамдылық немесе саяси тартыс пен бірігіп жұмыс жасау) қоғамның жағдайына, субъектілердің саяси мәдениетінің дамығандығына тәуелді. Саясатпен кәсіптік деңгейде айналыса отырып саяси элита саяси бағытты анықтап, маңызды шешімдер қабылдай алады. Алайда оның бұқара халықтың, өз сайлаушыларының еркі мен сұраныстарына назар аудармауы мүмкін емес. Халықтың менталитеті, болмысы, әлеуметтік тұрақты, сапалы жағдайы саяси шешімдер мен саяси бағдарды жүзеге асырғанда оған тікелей әсер ете отырып көрініс табады. Сондықтан, саяси ілімде маңызды рөл атқаратын саяси үрдерістердің ғылымда зерттелуіне тоқтала кетсек.

Тоталитарлық жүйеден авторитарлық режим арқылы демократиялық қоғамға өтіп келе жатқан Қазақстан мемлекеті үшін демократиялық құндылықтардың өз бетімен қоғамға сіңіп кетуі мүмкін емес. Сондықтан демократияланып келе жатқан қазақстандық мемлекетте билік бұл құндылықтарды тігінен ұйымдасқан жүйе арқылы сіңіруде. Яғни билік арқылы құқықтық мемлекет, азаматтық қоғамның құндылықтарын халықтың санасына сіңіруде. Бұл, әрине, батыстық саяси ғылым бойынша демократияның принциптеріне сай келмейді. Себебі, батыстық саяси ғылым бойынша құқықтық мемлекеттің, азаматтық қоғамның, демократияның құндылықтары халықтың мүддесінен, яғни төменнен жоғары қарай жылжу қажет дейді. Біздің пайымдауымызша, бұл мәселеде де біз қазақстандық демократиялық үдерістердің өзгеше қалыптасатынын байқаймыз. Қазақстан қоғамы дәстүрлі қоғам болғандықтан, биліктің рөлі маңызды. Мәселе бұл жерде сол мемлекеттік биліктің легитимдігінде. Легитимдіктің басты мәні, «халықтың сол билікті шын деп мойындауы». Мемлекеттік билік заңды және легитимді қасиеттерден тұрады. Легитимдік қасиеті заңды қасиетінен жоғары, бұл дегеніміз, қанша жерден билікке заңды жолмен келген болса да, ол билік иесін халық мойындамаса, ол легитимдік қасиетіне ие бола алмайды. Билік легитимдігі дегеніміз халықтың биліктің жұмысына баға беруі деген сөз. Сондықтан бұл жерде де біз мемлекеттің дамуында, саясаттың тиімді жүргізілуінде халықтың орнының ерекше екендігін анықтаймыз. Д. Истон бұл жөнінде былай дейді: «Когда основные политические привязанности глубоко укоренены или институционализированы, мы говорим о том, что система воспринимается как легитимная» [1, 16].

Біздің пайымдауымызша, Қазақстандағы саяси биліктің легитимдігі өтпелі кезеңнің сипатымен ерекшеленеді. Халықтың билікке иек артуы, сенуі, қолдауы және саяси биліктің де халыққа бағдар беріп отыруы, қамқорлық жасауы, көп жағдайда шешімді өз қолына алуы бұның барлығы өтпелі кезеңнің қиыншылықтарын бірлесе отырып жеңу керек деген ішкі дүниетанымдық болмыстан шығып отырғандай. Биліктің легитимдігі сайлауға да қатысты анықталады. Тәуелсіздік алғаннан бергі өтіп жатқан сайлаулардың нәтижелері де жоғарыдағы жағдайды дәлелдеп отыр. Әрине, сайлаудың әділ өтуі, немесе әділ өтпеуі бұл жерде көтеріп отырған негізгі мәселе емес, алайда бір жағдай анық көрінеді, сайлау кезінде кездесіп жатқан кемшіліктерге халық кешірімділікпен қарайды және сонымен бірге сайлаудың нәтижесімен бірауыздан келіседі. Бұл дегеніміз, біздің ойымызша, билік легитимділігінің белгісі болып табылады.

Саяси үдеріс ұғымы кең және тар мағынада қолданылады. Кең мағынасында ол қоғамның саяси жүйесінің уақыт пен кеңістікте дамып, жұмыс істеуін білдіреді. Тар мағынасында түпкілікті нақты нәтижеге жеткен белгілі бір көлемдегі үдерісті көрсетеді.

Қоғамдық өмір, оның ішінде саяси сала - өте күрделі үрдіс. Онда өмір сүріп жатқан топтардың, жіктердің, ұйымдардың мақсат мүдделері кейде қабысып, кейде келіспей, шырмалып жатады.

Осындай саяси жүйенің бір қалыпты жағдайдан екінші жағдайға келіп, ауысуын, өзгеруін, қозғалысын саяси үдеріс дейміз. Сондықтан, демократиялық құндылықтардың саяси үдерістердің негізін құрауы үшін саяси жүйені де демократиялық-құндылық тұрғысынан қарастыруымыз қажет. Бұл жағдайда, жалпыұжымдық мақсат-мұратты анықтауға, қалыптастыруға ресми органдар, билік институттары, кәсіподақтар, бейресми ұйымдар, ақпарат құралдары қатысады. Бірақ мұнда басты рөлді саяси институттар атқарады. Себебі саяси шешімдерді қабылдап, іске асыратын солар. Сондықтан саяси жүйені тұтас алсақ, оның даму үдерісін төрт сатыға, кезеңге бөлуге болады:

1. Саяси жүйені конституциялық тұрғыдан айқындау. Ескі саяси жүйенің орнына жаңасы келгенде, ол бұрынғы мемлекеттік билікті ауыстыруы мүмкін, соның легитимдігін көрсетеді. Қазақстанда жаңа Конституцияның жүзеге асуына байланысты мемлекеттік билік өзінің легитимдігін көрсетті.

2. Саяси жүйенің өзін-өзі жаңартуы. Жалпы біздің мемлекетімізде демократияның орнауына барлық жағдай жасалынған. Себебі саяси жүйедегі барлық институттар демократиялық мемлекетті қалыптастыруға байланысты жаңадан жасақталып дамып келеді.

3. Саяси-басқарушылық шешімдерді қабылдау және жүзеге асыру. Өтпелі қоғамда жоғарыдан саяси-басқарушылық шешім қабылдау тиімді саясат болып табылады.

4. Саяси жүйенің жағдайы мен іс-әрекетін бақылау. Бұл сатыда саяси жүйенің іс-әрекеті белсенді демократиялық институттар арқылы жүзеге асырылады [2, 22].

Саясатта ақиқатты табудың бірден-бір дұрыс жолы демократиялық ойлау жүйесін қалыптастыру екендігі белгілі. Ал мұндай баламаны ойлау жүйесінің бұған дейінгі тарихы, ондағы саяси оқиғалар мен ағымдардың, ойлар мен идеялардың пайда болуы мен дамуы және жүзеге асу жолдары саяси және құқықтық жолда болашақты дұрыс таңдай білуі оның бұрынғы тарихын жақсы оқып, үйренуге байланысты.

Қазақстандық халықтың ортақ рухани құндылығы – егеменді саяси санасының қалыптасуы мен дамуының айқын көрсеткіштері және қоғамымыздың жалпыұлттық мүдделерге негізделген демократиялық базисін дамыту болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан бері осы бағыттағы саясаттың іс-әрекеттеріне куәміз. Жалпы қазақстандық қоғамның демократиялануын жеделдету мақсатында соңғы жылдары саяси үдерістер жаңа, қарқынды серпіліс алуда. Бұл ғылыми тілде модернизация деп аталады. Сондықтан демократиялық модернизация құбылысына да баса назар аударған жөн.

Модернизация дұрыс жүргізілуі үшін әлемдік саясат келесі шараларды ұсынады:

1. Қоғамның барлық таптарын жаңа әлеуметтік, экономикалық, мәдени және саяси құндылықтарға бейімдеу, үйрету. Әрбір адам өзінің тағдырын жасаушы ретінде. Қазақстанда мәдени және саяси құндылықтардың негізінде демократияның басты принциптері жатыр

2. Экономикалық даму. Халықтың баюы. Демократия толығымен орнау үшін, біріншіден, халық өзін материалдық тұрғыдан қамтамасыз етілген болуы қажет. Біздің ойымызша тек жеке меншікті иеленген белсенді қоғам мүшесі қазақстандық менталитетті қалыптастыра алады.

3. Мемлекеттік құрылымға реформа жасау. Билік тармақтарын дамыту. Трайбализмді жою. Ескіліктен құтылу нақты саясаттың механизмдеріне де, психологиялық тұрғыда да керек. Мемлекеттік билік тармақтарының бөлінуі оны демократиядағы теңдік пен өзара келісім принципіне әкеледі.

4. Азаматтық қоғам институттарының қалыптасуы. Азаматтық қоғамның институттары қалыптасу арқылы жоғарыдан жүргізілетін әміршіл-әкімшіл жүйе жойылуы тиіс.

5. Қоғамдағы келісімдік жағдайдың орнығуы. Толеранттық. Салауатты қазақстандық менталитет қалыптасқан кезде қазақстандық қоғам дамыған толерантты қоғам болып саналады. Тіпті қазірдің өзінде бұл құбылыстың алғышарттарын көреміз.

6. Мәдениеттің, ғылымның, технологияның дамуы. Қазақстан жағдайында бұл шарт жүзеге асырылған болып табылады. Осы шарттарды орындау арқылы демократиялық модернизация жүзеге асырылады.

Саяси модернизация дегеніміз – қоғамның барлық салаларының арта қалған жақтарын дамытуға байланысты бірден өзгеріске әкелтіп, гүлдену процесі. Қоғамдағы реформалардың қарқынды жүргізілуі, саяси және экономикалық модернизация саяси үдерістердің бірқалыпты жүргізілмеуін қалыптастырады.

Қазақстандағы саяси модернизацияның басты бағыты – парламентаризмді қалыптастыру болып табылады. Ал парламентаризм өз кезегінде демократияның белгілерінің бірі. Азшылықтың көпшілікке бағынуы деп аталатын демократияның басты принциптерінің бірі осы парламентаризм арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан парламентаризм саяси модернизацияның басты бағыттарының бірі бола отырып елдегі билік құрылымдары мен оппозициялық топтардың арасында диалог орната білуі қажет. Себебі біз жақсы білеміз, бірпартиялық жүйеде демократияның орнауына мүмкіндік жоқ. Сондықтан парламентте саяси плюрализмге мүмкіндік беруіміз қажет. Жалпы бұған қатысты зерттеу жүргізген сараптамашылар Қазақстандағы «жаңа саяси үдерістерді» [2, 46] негізгі екі кезеңге бөліп қарастыруды ұсынады. Бірінші кезең 1991 жылдан басталып, Конституция қабылданған 2005 жылға дейінгі уақыт дейді. Екінші кезең 2005 жылы Конституция қабылданғаннан бастап осы уақытқа дейін жалғасып келеді деп санайды. Зерттеуші бөлген бірінші кезеңде қазақстандық мемлекеттіліктің негізі қаланды, ескі саяси жүйеден бас тарттық. Ал екінші кезең тәуелсіз мемлекеттің нық басқан алғашқы қадамдары болып саналады. Алайда бұл екі кезеңнің ортақ сипаты сонда, саяси жүйеде алғаш қалыптасқан құндылықтар өзгеріссіз қалды. Тек олар реформалар арқылы беки түсті. Бұл құндылықтарға, жеке меншікке негізделген еркін экономиканы қалыптастыру, тұрақтылық пен тәртіпті сақтау, ұлтаралық келісімді қамтамасыз ету, әлеуметтік әділеттілік және т.б. Заман талабына сай бұл құндылықтар жаңа элементтермен толығып отыр.

Біздің ойымызша, саяси модернизациялық үдерістің маңызды тармағы болып демократияландыру үдерісі қала береді. Жалпы демократиялық құндылықтар қазіргі қоғамда өз орнын алып жатыр. Сонымен бірге, халықтың күткен, халыққа жағатын құндылықтар да ескеріліп, ол біздің демократиялану үдерісімізге сай құндылық ретінде қалыптасуда. Оған жататындар: «халықтық көсемнің сенімділігі», «мемлекеттің әлеуметтік қорғаушы ретінде қызмет етуі», «барлық жерде тәртіптің бағалануы» және т.б.

«Модернизациялық үдерістердің тиімділігін көтеру жоғары білікті мамандармен қамтамасыз етуді талап етуде...сауатты кадрлар саясатын жүзеге асыру...модернизацияны тиімді жүргізудің маңызды міндеттері болып саналады» [3, 70]. Бұл жағдай саяси модернизациядағы тағы бір маңызды жағдай билікті орталықтан басқарудың деңгейін азайтудан туындаған қажеттілік болып табылады. Азаматтық қоғамдағы өзін-өзі басқарудың болуы осыны қамтамасыз етеді. Яғни жоғарыдан келген бұйрықты орындап отыра бермей, әсіресе жергілікті жерлердегі билік органдары өз еркімен шешімдер қабылдауды үйрену қажет. Әрине, ол осы билік органдарындағы мамандар мен қызметкерлердің саяси сауатты болуын қажет етеді. Бұл жерде де біз демократияның бір құндылығы ретінде өзін-өзі басқаруды жүзеге асыру құндылығы мен қазақстандық қоғамдағы «жоғарыдан басқарылу» принципінің арасындағы қарама қайшылықты көре аламыз. Саяси үдерістердің құндылықты-демократиялық астарын зерттеу мақсатында осы тектес қарама-қайшылықтардың шешу жолдарын іздеу қажеттілігі туындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 2 Майлыбаев Б. Становление и эволюция института президента Республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования): монография. – Алматы: «Арыс», 2001. – 532 б.
- 3 Жаулин К. Сохранение политической стабильности в казахстане в рамках протекания процессов модернизации // Саясат. - 2008. - №1. - 70-73 бб.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются ценностно-демократические аспекты политических процессов. Определены место и роль национальных интересов в процессе демократизации казахстанского общества.

RESUME

Valuable and democratic aspects of political processes are examined in the given article. The place and the role of the national interests in the process of democratization of Kazakhstan's Society have been defined.

УДК 338.43.02(574)(045)

Ж.Т. Кульжанова

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, канд. филос. наук, старший преподаватель

Г.С. Сарина

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина старший преподаватель

Аграрная политика в современном мире и тенденции ее развития

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы аграрной политики на современном этапе и тенденции ее развития. Данные вопросы устанавливают основную после доступности роль модернизации аграрной политики государства, признание и утверждение в агрохозяйственной системе, как перманентный и длительный процесс, предполагающий решение масштабных социально-экономических и экологических задач.

Ключевые слова: аграрная политика, реформа, агроэкономика, сельхозпроизводство, агробизнес.

Аграрная политика является одним из направлений государственной политики. В современных условиях меры и направления аграрной политики определяют ее специфику и особенности аграрных отношений внутри стран. Вместе с тем, существуют межгосударственные и общечеловеческие аспекты развития аграрной политики. К сожалению, современная аграрная политика государств ограничена разработкой и реализацией экономической стратегии и тактики эффективного развития всего АПК в соответствии с требованиями объективных экономических законов. В действительности первая группа современных исследователей придерживаются точки зрения, согласно которой основными направлениями аграрной политики являются регулирование параметров продовольственного рынка; обеспечение населения необходимым количеством продовольствия [1, с.512]. Такой подход предполагает, что экономическая политика государства по отношению к сельскому хозяйству и АПК в целом отражает объективные закономерности развития агропромышленного производства и оказывает воздействие на экономические, социальные, экологические параметры аграрной экономики. Вторая группа исследователей аграрную политику связывает с продовольственной безопасностью страны, в частности, и человечества, в целом [2, с.89]. Из этого вытекает политическое значение аграрной политики, что отражается в исследовательском подходе третьего направления исследования аграрной политики [3, с.189]. Существует также

чисто экономический подход изучения аграрной политики, в котором выделяют: создание современного конкурентоспособного производства в АПК; кадровое обеспечение АПК; создание системы функционирования малого агробизнеса (формирование кооперативов для решения задач производства, переработки, сбыта сельскохозяйственной продукции) [4, с.14].

Государственная аграрная политика США всегда считается одной из главных приоритетов федеральных и местных властей. Опыт США показывает, что успех аграрной политики во многом предопределяется трансформацией регулятивных функций принуждения в непосредственное содействие. Главные усилия государства концентрируются при этом на всемерной поддержке собственных производителей, повышении конкурентоспособности производимой продукции и стимулировании сельскохозяйственного экспорта. Основным методом развития отрасли в США является программно-целевой подход. Систематизированный пакет предлагаемых Министерством сельского хозяйства США программ фактически охватывает все стороны жизнедеятельности фермерских хозяйств и ориентирован на постоянную диверсифицированную помощь и содействие прежде всего непосредственным производителям сельскохозяйственной продукции [5, с.38].

В Германии, несмотря на то, что территорию страны больше всех отраслей занимает сельское хозяйство, в нем заняты лишь 2-3 % от общего числа работоспособного населения. Высокая производительность труда достигается за счет механизации, применения современных агропромышленных технологий. В то же время именно на Германию приходится более 1/5 общего производства зерна в Европейском союзе, ржи - 3/4 сбора, овса - около 2/5, ячменя - более 1/4. С 2006 года реформа аграрной политики Германии осуществлялась в соответствии с реформой аграрной политики Евросоюза и в условиях существования ЕС в расширенном составе, глобализации процессов сельскохозяйственного производства и либерализации торговли. Общей основой сближения стран ЕС стало принятие единых принципов и в агрополитике, а также совершенствование национального агропромышленного сектора в соответствии с требованиями ВТО к сельхозпродукции, куда стремится вступить и наша страна.

Common Agricultural Policy ЕС определяет общие принципы субсидирования в виде прямых выплат за поля и землю, а не за определенные сельхозкультуры. Основные три принципа проведения ЕСХП: целостность рынка, предпочтение продуктов сообщества и финансовая солидарность, установленные в 1962 г. особо не менялись до сих пор, отдавая предпочтения к собственным продуктам рынка при поддержке сельхозтоваропроизводителя. ЕСХП часто трактуется как результат политического компромисса между Францией и Германией: немецкая промышленность получит доступ на рынки Франции, и в свою очередь, Германия будет помогать платить французским фермерам. Германия остается до сих пор самым большим вкладчиком в бюджет ЕС, тем не менее, Франция тоже является донором бюджета, а такие сельскохозяйственные страны как Испания, Греция и Португалия являются крупнейшими реципиентами. Наиболее распространенными механизмами поддержания уровня цен для потребителей ЕС являются: обложение налогами импорта; договорные квоты для стран, с которых завозятся необходимые продукты, интервенционные внутренние цены с целью поддержания собственных товаропроизводителей в аграрном секторе, прямые субсидии для фермеров. В то же время страны ЕС согласились в 2002 году, что сельхозрасходы до 2015 года не должны увеличиваться в реальном выражении. Это должно привести к урезанию субсидирования старых стран членов на 5 % для финансирования выплат новым странам [6, с.18].

Таким образом, мы видим, что современные тенденции аграрной политики не только рассматривают обеспечение продовольственной безопасности, и также развивают и

внедряют инновации с целью сохранения ресурсного потенциала аграрного комплекса земли.

В странах постсоветского пространства аграрная экономика всегда опиралась на аграрную политику государства, основанную на идеологической догме.

Китай - самая крупная аграрная страна в мире, где из-за основного населения, проживающего на селе 60%, и были проведены длительные аграрные реформы, затянувшиеся на 30 лет. Основными принципами реформирования сельского хозяйства в КНР стало повышение конкурентоспособности аграрной продукции не только с целью обеспечения продовольственной безопасности страны, но и на мировом уровне и преодоления глубоких диспропорций в темпах экономического роста промышленности и сельского хозяйства с последующим сокращением разрыва в уровне доходов и качестве жизни городского и сельского населения

Считается, что общественное и экономическое состояние Китая определяют два основных макроэкономических показателя: самое большое население в мире и недостаток пахотной земли. При доле населения 22 % от мирового уровня Китай обладает всего лишь 7 % мировой пашни. В 2008 году в Китае приняты «Правила обследования земель», которые призваны организовать их рациональное использование, эффективную охрану, макроэкономический контроль для обеспечения устойчивого социально-экономического развития страны. Обследования земель проводятся каждые 10 лет по следующим направлениям: текущее изменение в землепользовании, изменение местоположения, площади и размещения, видов земель; принадлежность земель и изменения в области прав собственности и пользования землей; оценка природных качественных характеристик земель и их использование. На решение земельных вопросов из центрального и местных бюджетов выделяются значительные средства. В Китае установлена директивная планка - 120 млн. га пахотных земель, которую ни при каких обстоятельствах недопустимо снижать. Наряду с мерами по защите своих пахотных угодий в 2008 году министерством сельского хозяйства принята программа, в которой предусмотрено увеличение производства продовольствия за счет скупки и аренды земли в других государствах. Подобные мероприятия уже осуществляются на Кубе и в Мексике, планируется развернуть эти работы в странах Латинской Америки и Африки [7, с.111].

Проблема продовольственной безопасности достаточно сложная и многоаспектная, ее можно рассматривать как по отношению к отдельно взятому государству, так и на международном уровне, она затрагивает каждого человека и интересы государства в целом. Если рассматривать наш Казахстан, он полностью не обеспечивает себя необходимым количеством продовольствия.

Доступность для населения продовольствия, которая зависит от уровня цен и реального размера доходов населения и определяет основную тенденцию развития аграрной политики в современном мире. Хотя в мире в целом потребление основных видов продуктов питания в последние годы находится на стабильном уровне, затраты на обеспечение продовольственного минимума растут с каждым годом и с великим разрывом между социальными группами.

В таких условиях проводится страновая политика стимулирования разработок и внедрения инновационных технологий во всех отраслях АПК.

В последнее время наблюдается снижение инновационной активности в сфере аграрной науки в странах постсоветского пространства, в то же время идет увеличение инновационных разработок в странах ЕС и КНР[5, с.38].

Тем не менее, в современных условиях особо актуальной становится проблема стимулирования освоения научных достижений, как для аграрной науки, так и для товаропроизводителей АПК. Процесс стимулирования освоения научных достижений должен охватывать все этапы, начиная от разработки и апробации инновационных идей и проектов и заканчивая их внедрением в производство. Это позволит осуществить

технологическое обновление, совершенствовать технологии производства и переработки сельскохозяйственной продукции. Другим условием успешного развития аграрного сектора является наличие квалифицированных трудовых ресурсов – работников, владеющих техническими, агрономическими, экономическими знаниями. Человеческий фактор может и должен выступить источником повышения эффективности и конкурентоспособности не только АПК, но и всей мировой экономики. Это непосредственно связано с решением стратегических задач по осуществлению аграрной политики, развитию эффективного конкурентоспособного производства, способного обеспечить продовольственную безопасность на планете. Если оценивать мировой аграрный потенциал, то по основным видам ресурсов, необходимых для сельскохозяйственной деятельности, земля практически в полном объеме самодостаточна. Человечество стоит перед дилеммой - объединиться или разъединиться во благо стабильного развития планеты?! [8, с.795].

Из истории экономической мысли известны острые дискуссии относительно обоснования необходимости государственного вмешательства в аграрную сферу. Особенно это касалось проблемы государственной помощи сельскому хозяйству. Приняты основные принципы ЕС, когда фермера считают эмблемой свободы нации или определенного образа жизни, которого следует поддерживать. Это романтики природы и человека. С другой стороны, причиной государственной поддержки сельского хозяйства является тенденция отставания сельскохозяйственных цен и доходов от цен и доходов в других сферах деятельности, она основана на принципе социальной справедливости.

Современная мировая аграрная политика имеет определенную структуру, то есть в ней можно выделить определенные элементы и уровни. Это сложная, многоцелевая политика, в которую входят: структурное развитие, экономическая составляющая, политика поддержки цен и доходов, экологическая политика. Природный фактор, лежащий в основе сельского хозяйства нашел политико-экономическое признание, а его средство реализации - аграрная политика государства – приобрела продуктивное свойство выявления возможностей, изначально заложенных в основе мировой агрохозяйственной системы. Это созвучно с самой природой и онтогенезом человечества, т.к. в течение тысячелетий природный фактор определял содержание жизнедеятельности человека. Рост численности населения и связанного с этим истощения природных ресурсов естественно сложившийся факт. Положение человека резко изменилось. Он вынужден был заниматься поиском средств жизнеобеспечения. В условиях ограниченности ресурсов и, нередко, их отсутствия, надежным источником получения таких средств могла стать лишь сознательная деятельность самого человека. Произошедшие три крупных разделения труда (социальные события) возвели объективное (природное) в ранг обязательной составляющей социально-экономической деятельности любой общественно-политической формации.

В настоящее время обусловленные природой обстоятельства, провоцирующие неустойчивость производства, продолжают оставаться в числе негативных факторов. Их число увеличивается, последствия углубляются, что ставит на повестку дня проблему экологизации агрохозяйственной деятельности человека, развития цивилизации, совершенствования и проведения аграрной политики в предопределенном природой режиме. Учет природного фактора должен стать обязательным условием перехода аграрной экономики из стадии самовосстановления в качественно новую стадию бытия.

Государственная аграрная политика является частью экономической политики. В этом смысле она представляется ее подсистемой и направлена на достижение определенных целей и решение задач. Ее можно рассматривать как деятельность по подготовке и принятию хозяйственных решений с учетом возможностей, заложенных в биосфере, и рисков нарушения механизма регуляции окружающей среды, возникающих в процессе осуществления аграрного производства.

Таким образом, организация и ведение сельскохозяйственного производства в мире строится на признании имманентных свойств сельского хозяйства, осознании их в качестве концерт-матрицы, ментального ресурса, содержательной единицы аграрной отрасли экономики. Возникая в процессе структурирования информации на различных деятельностных уровнях, концепты сводят разнообразие наблюдаемых и воображаемых явлений в сельском хозяйстве страны к целому, становятся выражениями ценностных ориентаций и предпочтений участников аграрно-коммуникативных актов.

Наши исследования устанавливают также основную после доступности роль модернизации аграрной политики государства, её признание и утверждение в агрохозяйственной системе, как процесс перманентный и длительный, предполагающий решение масштабных социально-экономических и экологических задач. По мере перехода к её реализации, усвоения её содержания, представления о ней и претворения её в жизнь будут меняться и совершенствоваться в контексте метаморфозы природного и духовного компонентов аграрного производства. Предстоит огромная работа по «внедрению» принципов, лежащих в основе всеобъемлющей эволюционной аграрной концепции и принципов новой аграрной политики. Индикаторы мирового уровня безопасности и доступности аграрной политики должны стать главными целевыми ориентирами агрохозяйственной деятельности.

Именно единая теория осознания и подходы всей государственной аграрной политики стала бы предтечей разумной эксплуатации естественного агрохозяйственного и человеческого потенциалов планеты, достижения позитивного социально-экономического эффекта.

Финальной точкой в аграрной политике нашей страны на сегодня является вступление страны в ВТО. Согласно условиям присоединения, в ближайшие годы предполагается существенное снижение господдержки производства сельхозпродукции, отказ от экспортных субсидий, уменьшение импортных пошлин. В результате этих мер позитивные сдвиги, которые начали формироваться в сельском хозяйстве не получили развития. Потребуется существенная коррекция прежних форм поддержки сельского хозяйства, поскольку протекционизм в прежних формах будет невозможен. В ходе изучения аграрной политики ведущих стран и тенденции развития нам нужны будут новые инициативы и подходы, систематизировать которые необходимо уже сейчас.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Справочник аграрной терминологии. – Москва: Аврора, 2013. – 512 с.
- 2 Основы аграрной политики ведущих мировых держав. ДЖ. Корон. - СПб., 2013. – С. 45-89.
- 3 Маданов Х.М., Омарбеков Т.О. Историография аграрной политики партии в Казахстане. 2010. – 189 с.
- 4 Rural development in the European Union. Statistical and economic information. Report 2010 / Directorate-General for Agriculture and Rural Development. - EU, 2010. - С. 14.
- 5 FY 2010: budget summary / U.S. Department of Agriculture. - Washington, 2010; - 38 p.
- 6 Guaranteed loan program // Fact Sheet USDA FAS. 2010. Sept.; - 18 s.
- 7 Аграрная экономическая политика Опыт решения аграрных проблем в Китае. А.Е.Шамин, ректор НГИЭИ, д.э.н., профессор; Н.Г.Вождаева, к.э.н., зав. кафедрой «Организация и менеджмент» НГИЭИ. - М., 2012. – С. 111.
- 8 Российский статистический ежегодник. 2011: Стат.сб./ Росстат. - М., 2011. – 795 с.

ТҮЙІН

Бұл зерттеуде аграрлық саясаттың қазіргі замандағы мәселелері және даму үрдістері қарастырылған, сонымен қатар, оның студенттердің саясаттану пәніне байланысты кәсіби бағдарлау іздестіруіндегі кейінгі зерделеу амалдары ашылған.

RESUME

This investigation considers issues of agrarian policy at the contemporary stage and its development trends; moreover, it reveals ways of its further research in order to search students' professional orientation in political sciences.

ӘОЖ 17.035.3:332.024 (045)

Аннотация

Мақалада ұлттың қалыптасу үдерісінің кейбір ерекшеліктері қарастырылады. Ұлттық мінез-құлық негізінде ментальды бірлестік мәселесі ұлттың рухани тәжірибесімен бірігіп жатқандығы айтылады. Ұлттық менталитеттің компоненттері болып табылатын ұлттық имидж, ұлттық мінез-құлық түсініктері ашылады.

Түйін сөздер: ұлт, ұлттық менталитет, ұлттық мінез, ұлттық имидж.

Б.С. Абдильдина

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, магистр

Т.М. Садыкова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, магистр

А.Г. Гаппасова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, аға оқытушы

Ұлт менталитеті тарихи дамудың рухани негізі

Ұлттың қалыптасу үдерісі көптеген елдерде әлі күнге дейін жүріп жатыр. Адамдар оны талқыға салады, теориялар мен жоспарлар жасайды, осы үдерістің барысында пайда болған қиындықтар мен қарама-қайшылықтарды шешуге күш жұмсайды. «Ренонның формуласы» бұл істе жақсы көмек бола алады: оған аппеляция жасайды, дамытады. Л.С. Сенгор 60-жылдары Сенегалдың президенті болған кезінде ұлттың қалыптасуында келесі тұжырымдаманы ұсынды [1, 10]. Отан деп аталатын белгілі бір этникалық бірлестік те кездеседі. Отан дегеніміз – ортақ тілмен, қанмен және дәстүрмен байланысқан адамдар қауымы және осы ұғыммен қатар ұлт деген термин де кездеседі. «Ұлт отандарды біріктіреді және оның шеңберінен де шығып кетеді. Ұлт – отан емес, ол өзіне табиғи жағдайларды байланыстырмайды, ол ортаның қалыптасуы емес, ұлт дегеніміз құрылуға немесе қайта құрылуға деген ерік-жігер. Ұлтты қалыптастыратын нәрсе, ол – бірлесе өмір сүруге ұмтылған ортақ ерік. Әрине бұл ортақ ерік көршілік тарихынан туындайды, және міндетті түрде мейірімді көршіліктен емес» [1, 43].

Ұлттық мінез-құлық құрылымында ерекше орынды оның менталді бірлестігі алады, ол саналы немесе санасыз өз ұлтының рухани тәжірибесімен сусындайды. Философиялық құрылымдар өз дүниесінде белгілі бір ұлттың тәжірибесімен тығыз байланысты. Ұлттың рухани мұрасы қаншалықты бай болса, ол ұлт даму барысында мобильді іс-әрекеті жемісті болып келеді.

Ұлттық мінез-құлық пен ұлттық менталитетті тығыз байланыстыратын тағы бір компонент ол ұлттық имидж болып табылады. Ұлттық имидж дегеніміз – басқа халықтың өкілдеріне танылатын сипат және сол арқылы

нақты бір ұлт өзін басқаларға көрсетіп, дәлелдей алады. Ұлттық имидж де ұлттық менталитетті зерттеуде маңызды орын алады, «ұлттық имидждің ядросы ретінде «біз» ұғымының жеке немесе ұжымдық деңгейде түсінілуі жатады. Материал алғашқы қауымдық қоғам тарихынан ғана емес, алайда әртүрлі тарихи кезеңдерде көрінеді, кейде тіпті «олар» деген ұғым болса да «біз» ұғымы жоғалып кетеді. «Олар» - «біз» емес, немесе керісінше, «біз» - «олар» емес. Тек қана «олардың» барлығы, «оларға» қатысты өзіндік анықталып алу арманын тудырады, «олардан» «біз» деген сезім арқылы бөлініп шығу» [2, 36].

Ұлт табиғаты, ұлт менталитеті – күрделі де жан-жақты құбылыстардың бірі. Ұлт табиғатын тану, оның тарихи тағдыры мен болмысын анықтау – қоғамдық ғылымдар үшін қиын да күрделі мәселе. Бір қарағанда ұлт деп тегі бір, тілі, мәдениеті, дәстүрлері ортақ адамдардың қауымдастығын айтуға болады. Миллиардтан асқан қытайлықтардан бастап, бірнеше жүз құрайтын юкагирлерге дейін этнос құрайды. Ұлттардың тарихи тағдыры, өзара ықпалдасуы мен байланысуы қоғам өмірінде жан-жақты көрініс алып отыр.

Ең бастысы - әр ұлттың, оның рухани мәдениетінің бағалы, өзіндік қайталанбас құбылыс екенін ескеру. Оны тек бір тілде сөйлейтін әлеуметтік топтардың бірлігі мен қарама-қарсылығы деумен шектелу, оның терең дүниетанымдық тамырларын ескермеуге әкеледі.

Менталитет пен мінез-құлық ұғымдары синоним сөздер емес екендігін есте ұстауымыз қажет. Ұлттық мінез-құлықтан менталитеттің ерекшелігі мынада, ұлттық мінез-құлық ментальдықтың негізгі бөлігі ретінде өмір сүрудің психологиялық-физиологиялық белгілерін өзіне жинақтайды. Ал менталитет әрине ментальдықтан да күрделі әлеуметтік сапалы жағдай болып саналады.

Ұлттық мінез-құлықты бағытталған мемлекеттік идеология арқылы, мемлекеттік саясат арқылы өзгертуге болады, оның жақсы қасиеттерін басып-жаншып, жаман қасиеттерін әшкерелеуге де болады (бұған қатысты кеңестік тарихымыздан көптеген мысалдар келтіруге болады) немесе, керісінше, мемлекеттің басымдық мақсатына жетуі үшін, дені сау мемлекеттік ұлттық идеяны қалыптастыру үшін ұлттық мінез-құлықтың жақсы жақтарын дәріптей отырып, жастарды жаңа сапалы рухта тәрбиелеуге де болады.

Ал менталитет, әрине, көптеген сыртқы факторларға байланысты сырттай өзгергенімен, заманға сай бейімделгіштік қасиетін көрсете отырып, өз ядросын немесе түпкі тамырын өзгеріссіз қалдыра алады. Сол арқылы өзіндік ықпал да етеді. Бұл жағдайда менталитет қорғағыштық қызмет атқарады. Заманның қойған талабына сай ұлттың бейімделуін жеңілдететін де осы менталитеттің қасиеті.

Тәуелсіздіктің қалыптасуы, ұлттық мемлекеттіліктің дамуы қоғамдағы біріктіру факторы болып табылатын дені сау ұлттық менталитетпен тығыз байланысты. Ол мемлекет территориясында тұратын барлық этностық топтар мүдделерінің теңқұқылығын қамтамасыз ететін мемлекеттік саясатқа едәуір ықпал ете алады.

«Ұлт мәселесінің қиындығы мен күрделілігі - оның көп қырлылығында. Сондықтан оны зерттеу барысында белгілі бір уақиғалардың, саяси бағдарламалардың, экономикалық факторлардың, сезім мен көңіл жетегінде кетуге болмайды. Ұлт менталитеті мәселесінде жеке адамдардың, ұлт көсемдерінің де ықпалы өте зор екендігін естен шығармаған жөн. Дегенмен, ұлт менталитеті болмысының астарында мәңгілік құндылықтар жатады. Баспасөз бетіндегі айтыс-тартыс та, бүгінгі саяси серкелердің еңбектері де тарих еншісіне кетер, тіпті ұмытылар да, бірақ ұлттық құндылықтар уақыт өткен сайын мәңгілік сипат ала береді. Бұл - жалпы өркениет дамуының заңдылығы. Ал рухани қазынаның, тарихтың иесі - ұлт» [3, 28].

Н.Бердяев мемлекеттілік «ұлттық болмыстың қалыпты жағдайы, ал мемлекеттілігінен айрылу - ұлттың дінін бұзатын үлкен бақытсыздық, ауыр індет» деді [3, 66]. Ал неміс зерттеушісі Дарендорф ұлттың негізі – «жалғыз ғана Конституция мен құқық» деп атап көрсетеді [4, 68]. Ұлттық пен мемлекеттіліктің арақатынасын айта келіп,

П.Б. Струвенін: «Өз мемлекетіңді жек көруге болады, бірақ өз ұлтыңды жек көру мүмкін емес» [5, 58]. Расында да мемлекеттің жүргізіп жатқан саясатына байланысты кейде келіспеушілігімізді білдіріп жатамыз, алайда ұлттық қасиет туралы айтқанда ешкім де өз ұлтына қатысты жағымсыз пікір білдірмейді.

Мысалы, А.М. Филипченко еңбегінде ойшыл Ш. Монтескьенің мына пікірін келтіреді: «Климаттың билігі барлық биліктен күшті» [5, 135]. Сонымен қазақстандық менталитеттің қалыптасуына әсер ететін жоғарыдағы факторлардың барлығын да айта кеткеніміз абзал. Ортақ тағдыр, ортақ территория, ортақ заң бірегейлікті қалыптастыруға жағдай жасайды. Сонымен бірге тіл мәселесін де айта кеткен жөн. Туғаннан қандай әуендерді, дыбыстарды естіген бала сол әуендерді, дыбыстарды қолданушыларға өзін жақын ұстайтын болады.

«Қазіргі ұлт менталитетінің ішкі даму тенденциясы үш себепке байланысты болып отыр. Олардың алғашқысы далалық демократия қағидаларынан сусындаса, екіншісі, социализм заманындағы қалыптасқан демократия қағидаларынан, үшіншісі қазіргі қоғамдағы демократиялық үдерістерге байланысты болып отыр. Сондықтан да Қазақстандағы демократиялық үрдіс жайында сөз еткенде, оны тек бүгінгі саяси қатынастардың көрінісі ретінде қарап қоймай, оның кешегі ментальдық астарына да үңілу керектігін баса айтқымыз келеді. Өкінішке орай, бұл жолда тарихи-мәдени дәстүрге сүйенуден бұрын сыртқы, батыстық үлгідегі ағымдарға еліктеу басым. Қазақтың демократияны түсіну ерекшелігі оның ата- дәстүрі мен салтында, мәдениетінде жатыр. Оның лейтмотиві - сыйластық. Сыйласу, өзара түсінік, мәмілелік бүгінгі демократияның негізі. Демократияның институциялық жүйелерінің қалыптасу негізінде өзара сыйластық, мәмілелік, төзімділік, түсіністік тәрізді ұлттық құндылықтар жатуы керек. Болмаған жағдайда қазақ халқы өзінің алдында тұрған әлеуметтік- экономикалық және саяси мәселелерден жатсынып, жаһандану қарсаңында өзінің белсенділігінен айырылып қалуы мүмкін» [6, 48].

Бұл жерде тек бір нәрсеге назар аударуға болады. Батыстық зерттеушілер, сонау қазақ хандығы кезінде де біздің қоғамды зерттеуді бастаған. Сол кезде оларды таң қалдырған жайт, қазақ қоғамындағы билік пен халық арасындағы қарым-қатынас: батырлардың бұқара халықтан шыға отырып саяси элитаға еркін ене алуы, билердің де бұқара халықтан шыға отырып, элитада мәртебелі, сыйлы статуска ие бола алуы, бұқара халық өкілдерінің хан сарайына еркін кіріп, онымен дастарқандас бола алуы және сөз еркіндігі, батыс зерттеушілерінің ойынша, мұндай жағдай не Батыс мемлекеттерінде, тіпті Шығыстың басқа мемлекеттерінде кездеспеген жағдайлар болып есептеледі.

«Мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін арттыру ұлт менталитетінің замана талабына сай бейімделуіне тікелей байланысты. Ол үшін ұлт менталитетін кешегі әміршіл- әкімшіл жүйе қалыптастырған стереотиптерден, бюрократизмнен тазарту қажет. Мемлекетті басқару жүйесінің тиімділігі «қоғам-мемлекет-жеке адам» жүйесінің өзара байланысының тереңдігімен, бағыт-бағдарымен айқындалады. Мүдделердің тоғысуы ұлт менталитетін жаңа деңгейге көтеріп, оның жасампаздық белсенділігін арттырады. Болмаған жағдайда халық өз алдына қойған мақсаттардан жатсынып, керіағар үрдістердің басталуы мүмкін. Сондықтан да мемлекеттік басқару жүйесінің пәрменділігін арттыру, оны халыққа қызмет істеуге бағындыру халық пен үкімет арасындағы түсінбеушілік пен қайшылықтарды жеңудің объективтік негізін қалайды» [6, 264].

«Басқа саяси тұрақты мемлекеттермен салыстырғанда Қазақстанда ұлттық менталитеттің қалыптасу және даму үрдісіне жағдай жасау қоғамдағы руханилыққа импульс бола алады, ол азаматтардың өзін бағалай білуі мен ұлттық қадір-қасиетті сезінуге кепілдік береді. Рухани бастаулар болмысты анықтауда экономикадан аз рөл атқармайды, керісінше әсіресе дағдарысты жағдайларда қоғамның рухани көңіл-күйі қоғамдық ағзаның тереңнен жаңаруына алғашқы себеп бола алады. Әрбір азамат өзін өз халқының тарихы мен мәдениетінің дәл төріне қоя білуі қажет, сол халықтың бір бөлігі

ретінде, халықтың тағдыры мен өткені әрбір азаматтың өмірімен тығыз байланысты екенін сезіне білуі қажет» [6, 265].

Менталитетті саяси дамудағы рухани-әлеуметтік негіз ретінде қарастыра отырып, біз қазақстандық менталитетке сипаттама бергенде біздің мақсатымыз басқа халықтарда жоқ қасиеттер, өз халқымызда ғана бар деп айтудан аулақпыз. Біздің қорытындылауымызша, қазақстандық менталитет өтпелі кезеңді басынан кешіріп жатқандықтан, ұлттық, яғни мемлекеттік мұратты айқын анықтап алуы қажет және бұл жерде негізгі белсенді субъект биліктің өзі болуы қажет. Абай ойшылымыз айтқандай, билік халықтың бүгінгі мен ертеңі үшін жауапты болса, халық оған толық өз сенімділігін көрсетеді.

Зерттеуші Джон Стюарт Миль белгілі бір қоғамға жаңа заң енгізбес бұрын, сол қоғамның ақылдық қабілетін, өнегелігін және саяси сана сезімділігін, бір сөзбен айтқанда менталитетін ғылыми тұрғыдан зерттеп алу қажеттілігін ұсынады. Немесе ойшыл Шоқан Уәлихановтың ойларына тұжырым жасасақ, қоғамдағы өзгерістер, реформалар халықтың мүддесі, пайдасы үшін жүзеге асатындықтан, сол халықтың материалдық мұқтаждығына шақталуы және ұлттық мінез-құлқына сай келуі қажет деп санайды. Сондықтан, қазақстандық қоғамға қатысты да жоғарыдағы факторлар ескерілетінін айтуға болады.

Осыған байланысты бұл мәселе бойынша келесі қорытындыны жасауға болады:

Біріншіден, кез келген қауымдастықтың қасиеттері барлық халықта да кездеседі, тек мәселе ол қандай деңгейде көрсетілген. Мысал ретінде өмір сүруге қабілеттілікті алсақ, ол барлық халықтарға тән қасиет, тек кейбір объективті себептерге, атап айтсақ, халықтың маңдайына түскен қиын тарихи сынақтарға байланысты, біздің менталитетімізде ерекше ащы шындық деңгейінде кездеседі. Менталитетті зерттеген ойшылдардың атап кеткен ұлттық қасиеттері, әлеуметтік нақты өмірде көрініс тауып отыр, бұл жерден біздің көретініміз саналылықтан санасыздықтың басым тұрғаны; адамгершілік және рухани элементтердің мәнінің жоғарлығы.

Екіншіден, тағы бір айта кететін жайт, «біз» деген ұғымды қолданғанда, біз ортақ қазақстандық деген ұғымға сай қолданамыз. «Біз» ұғымы, яғни қазақстандық идея барлық Қазақстанда тұратын этностардың санасында бірдей сіңген жағдайда, олар өздерін осы «бізден» алшақ ұстамайды, керісінше олардың «біздікі» деген ойлары басқа мемлекетке емес, біздің мемлекетімізге арнап айтылуын көруге болады, тек осы жағдайда қазақстандық менталитеттің негізін құрайтын қасиеттер қазақстандық халықты біріктіре отырып, қазақ ұлтының құндылықтары ауқымынан шығып кетпеу мемлекеттік саясат тұрғысынан қамтамасыз етіледі.

Үшіншіден, қазақстандық менталитет Қазақстандағы саяси дамудың рухани-әлеуметтік негізі бола алады, себебі менталитет қоғамдағы рухани-әлеуметтік дүниетанымның негізін құрайды, қоғамдық сананың түпкі қазығы бола отырып, құндылықтарды анықтай алады.

Төртіншіден, қазақстандық менталитеттің негізінде осы мемлекетте тұратын барлық ұлттардың, ірі әлеуметтік топтардың болмысында тарихи қалыптасқан дәстүрлері, ұстанымдары стереотиптері жатыр, осылардың барлығы жинақтала отырып, бір-бірімен өзара астарласа саяси дамуға да ықпалын тигізе алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Иванов В.Н., Назаров М.М. Политическая ментальность: опыт и перспективы исследования // Соц.-полит. журн. – 1998. – №2. – 93 с.
- 2 Кусов В.Г. Категория ментальности в социологическом измерении // Социол.исслед. – 2000. – № 9. – 79 с.
- 3 Бердяев Н.И. Мир объектов. Опыт философии одиночества и общения. - Париж, 1931 // Цитаты из книги: Пути всех к мудрости. – М., 1987. – 267 с.

- 4 Марков Б.В. Разум и сердце: история и теория менталитета. – Санкт-Петербург, 1993. – 229 с.
- 5 Филипченко А.М. Национальный менталитет как институциональный фактор экономического развития РФ. – М., 2003. – 250 с.
- 6 Бурбаев Т.Қ. Қазақ менталитетінің даму ерекшеліктері. – Астана, 2005. – 287 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются некоторые проблемы процесса становления нации. На основе национального характера проблемы ментального единения тесно рассматриваются с духовной практикой нации. Даются определения таким понятиям как национальный характер, национальный имидж, которые в свою очередь являются компонентами национального менталитета.

RESUME

Several problems of the nations forming process are considered in the given article. The problems of mental unity are considered closely with the spiritual practice of the nation on the basis of national character. The definitions of such nations as national character, national image which are the components of national mentality are given.

Аннотация

Мақалада Қазақстан Республикасының ақша айналымын жетілдіру мәселелері қарастырылып, оларға сипаттама беріледі. Сонымен қатар ақша айналымының және ақша жүйесінің шетелдік тәжірибеде қалай жүзеге асырылып жатқаны қарастырылады. Елімізде ақша айналымының қолма-қол және қолма-қолсыз бөлінудің құқықтық негіздері, шетел тәжірибесіндегі ақша айналымы сипатталады.

Түйін сөздер: ақша айналымы, қолма – қол ақша, қолма – қол емес ақша, банкнот, Ұлттық Банк.

И.С. Сактаганова

Еуразия гуманитарлық институты, заң ғыл. канд., доцент

Ақша айналымын құқықтық реттеу және оны жетілдіру жолдары

Ақша айналымы - бұл өзінің функцияларын орындау барысындағы қолма – қол және қолма – қол емес ақшалардың қозғалысы. Ол тауарлардың реализациясын, сондай – ақ тауарлы емес төлемдерді және шаруашылықтағы есеп айырысуларды жүзеге асырады.

Ақша айналымының жоспарлы экономика кезінде және қазіргі нарықтық экономикаға сай өзіне тән әр түрлі ерекшеліктері бар [1].

Жоспарлы орталықтанған экономика жағдайында ақша айналысының ерекшеліктері:

- Қолма – қол ақша да қолма – қол емес ақша да шығаратын өнімдерін алдын ала бөлуге қызмет атқарды. Барлық қоғамдық өнім өндіріс құралдары және тұтыну заттары түрінде, яғни бірінші жағдайда материалды – техникалық жабдықтау жүйесі арқылы, ал екінші жағдайда қоғам мүшелерінің табысына сәйкес мемлекеттік сауда жүйесі арқылы бөлінді.

- Мемлекет заң арқылы ақша айналымын қолма – қол ақша және қолма – қол емес ақшаға бөліп, ақша айналымының қай түрі қандай бөлу жүйесіне қызмет атқаратынын белгілейді. Сөйтіп, қолма – қол ақша қозғалысы халықтың ақшалай табысын бөлуді көрсетсе, қолма – қол емес ақша қозғалысы өндіріс құрал – жабдықтарын бөлуді көрсететті.

- Ақша айналымы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің объектісі ретінде директивті заңдармен реттелді.

- Ақша айналымы біртектес мемлекеттік меншік формасына қызмет көрсетті.

- Ақша айналымының алғашқы және қорытынды кезеңдері мемлекеттік банкте шоғырланып, оған мемлекеттік банк бақылау жүргізді.

• Мемлекеттік жүйелер алдын ала өнімге баға белгілеумен және көрсетілген қызметтерге тарифтер бекітумен де шұғылданды.

• Қолма – қол ақша және қолма – қол емес ақша белгілерін тек мемлекеттік банк монополиялы құқық негізінде шығарды.

Ал енді нарықтық экономика үлгісі жағдайындағы ақша айналымына тоқталатын болсақ, онда оған мынадай ерекшеліктер тән:

• Ақша айналымы, негізінен, шаруашылықтағы нарықтық қатынастарға қызмет жасайды, ал бөлу қатынастарының тек аз ғана бөлшегін қамтиды.

• Қолма – қол ақша және қолма – қол емес ақша айналымының заңмен ажыратылуы жойылды.

• Ақша айналымы мемлекеттің, коммерциялық банктердің, заңды және жеке тұлғалардың жоспарлы болжауының объектісі болып табылады.

• Ақша айналымы әр түрлі меншіу формасы жағдайында жүреді.

• Ақша айналымының алғашқы және қорытынды кезеңдері орталықтанбаған, яғни олар әр түрлі коммерциялық және мемлекеттік банктерде шоғырланған.

• Қолма – қол ақша және қолма – қол емес ақша айналымы бір – бірімен тығыз байланыста жүреді.

• Қолма – қол ақша эмиссиясын Орталық банк жүргізіп, ал қолма – қол емес ақша белгілерін коммерциялық банктер шығарады.

Сонымен, ақша айналымы деп қолма – қол және қолма – қол емес түрінде үзіліссіз қозғалыста жүретін ақша белгілерін айтады [2].

Мемлекет заңмен ақша айналымын: қолма – қол ақша және қолма – қол емес ақшаға бөліп, ақша айналымының қай түрі қандай бөлу жүйесін қызмет атқаратынын белгілейді. Сөйтіп қолма – қол ақша қозғалысы халықтың ақшалай табысын бөлуді көрсетсе, қолма – қол емес ақша қозғалысы өндіріс құрал жабдықтарын бөлуді көрсетті. Ақша айналымы мемлекеттік жоспарлау жүйесін объектісі ретінде директивалық заңдармен реттеледі. Ақша айналымы біртектес мемлекеттік меншік формасына қызмет көрсетеді.

Қазақстан Республикасында қолма – қол ақшаны Ұлттық банк банкнота түрінде эмиссиялайды (ҚР – дың ақша өлшемі – теңге), екінші деңгейдегі банктер оның эквивалентін қолма – қол емес формада төлеп алады. Коммерциялық банктердің операциялық кассасынан қолма – қол ақшаның көп бөлігі клиенттерге беріледі, яғни клиенттер заңды тұлғалар болса, ақша кәсіпорындар мен ұйымдардың кассасына түседі де, ал клиент жеке тұлға болса, ақша тікелей халыққа беріледі. Кәсіпорындар мен ұйымдардың кассасындағы қолма – қол ақшаның аз бөлігі олардың өзара есептеуіне жұмсалса өзара есептеу, негізінен, қолма – қол емес ақша белгілерімен жүргізеді, ал басым көп бөлігі халыққа әр түрлі ақшалы табыс түрінде (яғни жалақы, зейнетақы, жәрдемақы, шәкіртақы, сақтандыру қайтарымы дивидендтер төлеу мен бағалы қағаздарды сатудан түскен түсім және т.с.с. түрінде) беріледі [3].

Ұлттық банк – заңды төлем құралын, яғни банкноталарды шығаруға эмиссиондық құқы бар жалғыз мемлекеттік орган. Олар Ұлттық банктің эмиссияға шығаруы арқылы және банктерге сатып, қолма – қолсыз балама алу формасында болады. Ұлттық банк банкноталар мен монеталардың қажетті мөлшерін анықтайды, олардың дайындалуын қамтамасыз етеді, сақталу, жою және қолма – қол ақшаны инкассациялау тәртібін орнатады. Ұлттық валютаның қызмет ету шарттарын, мерзімін, тәртібін анықтау құқығы Қазақстан Республикасының Президентіне жүктеледі.

Ұлттық банк Қазақстан Республикасының валютасын шетел мемлекеттерінің ақша бірліктеріне айырбастау бағамын анықтау тәртібін белгілейді. Қолма – қол ақшаның айналымы, олардың банкінің кассасына үздіксіз оралып отыру жолымен жүзеге асады [3].

Қазақстан Республикасында өз күштерін енгізумен байланысты ақша банкноталарын өндіру және коммерциялық банктерге инкассациялауға лицензия беру бойынша, қолма – қол ақшаның жағдайы 1996 жылға дейінгі кезеңмен салыстырғанда мүлдем өзгерді.

Екінші деңгейдегі банктер корреспонденттік шоттағы қаражаттарының қалдығы шегіде қолма – қол ақша түрінде толықтыру алады, сонымен қатар, операциялық кассадағы қолма қол ақша қалдығына шек қойылмайды.

Ақша бағасы – бұл Ұлттық банк шығаратын ақшалары. Оған айналымдағы қолма – қол ақшалар, міндетті және артық резервтер жатады. Міндетті резервтер – бекітілген нормативтерге сәйкес Ұлттық банктегі арнайы шотта кредит корреспонденттік шотында сақталуына міндетті банк депозиттерінің бөлігі (бұл Ұлттық банктің келісімі бойынша тек қана қаржылық тұрақты банктер мен қолданылатын резервтердің баламалы әдісі деп аталады). Ақша айналысының жылдамдығы экономикалық монетизация деңгейіне байланысты болады, ол ақша массасының жалпы ішкі өнімге қатынасымен анықталады. Айналыс жылдамдығы төмен болған сайын, монетизация деңгейі жоғарылайды.

Сонымен қатар, әрбір дамыған елдің осы заманғы ақша жүйесінің мәнін толық ашуға мүмкіндік беретін тек өздеріне ғана тән ерекшеліктері бар [4].

АҚШ – тың ақша жүйесі. АҚШ – тың ақша бірлігіне айналымға 1786 жылы енгізілген АҚШ доллары жатады. Доллардың атауы бірқатар еуропалық елдердің айналыста болған күміс толерден шыққан. Қысқартылған белгісі – \$. Бір доллар 100 центке тең. Бүгінгі таңда айналымда 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 долларлық құны бар купюралар мен 1, 5, 10, 25, 50 центтік құны бар тиындар және 1 доллар қолданылады. Қолма – қол ақша эмитенттеріне Қаржы Министрлігі (қазына мекемесі) және федералдық резерв жүйесі (ФРЖ) жатады. Қазына мекемесі айналымға 1 – ден 10 долларға дейін құны бар ұсақ купюрлі ақша белгілерін, сондай – ақ 100 долларды шығарады, монеталар күмістен, никельден және мыстан дайындалады. Қазына мекемесі шығарған купюрдың айрықша белгісіне ондағы «Құрама штаттар билеті» дейтін жазу, – «UNITED STATES NOTES» жатады. Қолма – қол ақша белгілерінің негізгі массасын айналымға ФРЖ шығарады. Онда «FEDERAL RESERVE NOTES» дейтін жазу болады, сондай – ақ оларды шығарған федералдық резервтік банктің нөмірі көрсетіледі. АҚШ – тағы қолма – қол ақшасыз ақша эмиссиясы басқа шетелдерге және коммерциялық банктерге жүзеге асырылады. Олармен айналымға чектер, вексельдер, пластикалық карточкалар, электрондық ақшалар шығарылады. Экономикалық айналымда қолма – қол ақшасыз ақшаның үлес салмағы көп әрі бұл үлес салмақ өсу тенденциясына ие. АҚШ – та ақша массасы классикалық ақша – кредит саясатының құралдарымен реттеліп, басқарылады: құнды қағаздардың ақша нарығындағы операциялар, банктің есептік мөлшерлемелерінің өзгерісі, коммерциялық банктер мен кредит жинақтаушы мекемелердің міндетті резерв талаптарының өзгерісі [5].

«Еуро» еуропалық валюта зонасы. Бүгінгі таңда Еуропалық Одақта (ЕО) ақша жүйесі бар. Ол Еуропаның 24 дамыған елі кіретін еуропалық ұжымдық «евро» ақша бірлігінде негізделген. ЕО – ның еуропалық ақша жүйесі 2001 жылы құрылды және евроның ақша бірлігі алдымен қолма – қол ақшасыз айналымының есеп айырысу бірлігі ретінде енгізілді, ал 2003 жылы қолма – қол ақша айналымына банкноттар мен монеталар түрінде қағаз ақшалар шығалыды.

Ресейдің ақша жүйесі. 1995 жылдың 12 сәуірінде қабылданған «РФ орталық банк туралы» РФ заңына сәйкес жұмыс істейді. Ресейдің ресми ақша бірлігіне рубль жатады. 1 рубль 100 копейкаға тең. «Рубль» атауы Киев Русь тұсында пайда болған. Ол кезде ақша бірліктері гривна деп, ал, екіге тең бөлінгені рубль деп аталады. Алтын мен рубльдің ресми арақатынасы белгіленбеген. Басқа ақша белгілері мен суррогаттардың шығарылуына тыйым салынған. Заңды төлем күші бар ақша түрлеріне банктің барлық активтерімен қамтамасыз етілген әрі Ресей Банкінің сөзсіз міндеттемелері болып табылатын банкноттар мен ұсақ металл монеталар жатады. Қолма – қол ақшаны шығарудың, олардың айналымын ұйымдастырудың және РФ аумағынан оларды алып тастаудың айрықша құқығы Ресей Банкіне тиесілі.

Ақша айналымын ұйымдастырумен байланысты шығындарды кеміту мақсатында 1998 жылдың 1 қаңтарынан арақатынасында ақшаны ірілендіру (деноминация) жүргізді.

РФ – та жүргізілген реформалардың нәтижесінде айналымға Ресей Банкінің 5, 10, 50, 100 және 500 рубльдік құны бар банкноттар, 1, 5, 10, 50 копейкалық құны бар тиындар, 1, 2 және 5 рубль енгізілді [6].

Металл ақшаның алғашқы түрі – құйма металл, оның формасы да әр түрлі болған (шыбық, сым, табақша және т.б.). Салмақты металл құймалары айырбаста алып жүруі және сақтауға өте ыңғайсыз болғандықтан, сауданы баяу жүреуіне әкеп соқтырған.

Біртіндеп металл ақшаның түрі де, салмағы да өзгереді. Мысалы, ертедегі Римде ақша орнына белгілі бір салмағы бар формасыз мыс құймасы, одан кейін жолақша сызығы мен нүктелері бар табақша, ең соңғыда екі жағында сурып салынған массасы 1 немесе 2 фунт болатын дөңгелек ақша пайда болған. Сөйтіп, металл ақшалардың формасының неше түрлі болып өзгеріп, ақырында дөңгелек түріне келуі тауар ақша айналымының табиғи даму жолын көрсетеді.

Қоғамдық еңбек бөлінісі дамуының жоғары сатысында металдан монета түрінде ақша құйыла бастады. Нарықтық қатынастардың дамуына байланысты тауар сатушылардың арасынан көпестер (купцы) бөлініп шығып, олар тауар айырбасқанда тек делдалдық кәсіппен шұғылданды. Сонымен, монета деген заң жүзінде құрамындағы белгілі бір металдың салмағын, сыртқы түрін бекіткен тағайынды формадағы ақша белгісі. Мемлекет алтынның сынамасын (проба монетадағы сап алтынның салмағы), массасын, типін, ремедиумын (заңды түрде бекітілген нақты массасының іс жүзіндегі массасының ауытқуы), эмиссия ережесін және т.с.с. бекітеді. Монетаның бет жағын – аверс, сыртын – реверс, жиегін – турт немесе обзер деп атайды [7].

Металл ақшалар толық құнды және толық құны жоқ (немесе кембағалы) ақша болып бөлінеді. Толық құнды ақша деп монета көрсетілген құн (номиналы) монета соғуға жұмсалған металдың құнына тең ақшаны айтады. Ондай ақша өзінің пайда болғанынан бастап жалпы құн эквиваленті болды және ақшаның барлық қызметін атқарды. Толық құны жоқ ақша – монетада көрсетілген құн оны соғуға жұмсалған металдың құнынан жоғары болатын ақша. Ол толық құнды ақшаның ұсақ бөліктері ретінде кішігірім төлемдерді атқару үшін майда монета түрінде қолданылады. Оны билондық монета деп те атайды. Ақша айналысы шапшаң болғандықтан тез ысылып салмағын, соған байланысты құнын жоятындықтан майда ақшалар алтын монеталар қоспасынан (мыс – никель, мыс – мырыш) және алюминийден соғылады.

Қазіргі қағаз – несиелік ақшалары жүйесіне тән өзгерістер мыналар:

- алтынның мемлекеттің ішкі және сыртқы ақша айналымынан шығып, оның қазына қорына құйылуы (қор негізінен, банктерде сақталады);
- банктердің несиелік операцияларының негізін қолма қол ақша және қолма – қол емес ақша белгілерінің шығарылуы;
- қолма – қол ақшасыз айналымның дамуының нәтижесінде қолма – қол ақша айналысының қысқаша (әлемдік экономикада бұл екі айналымның орта арақатынасы 1:3 қатынасына тең);
- мемлекет тарапынан ақша – несиелік реттеу механизмін құру және дамыту.

Қазақстан Республикасында қолма қол ақша шығарумен оны айналысқа түсірумен және айналыстан кері шығарумен тек Ұлттық банк шұғылданады. Ұлттық банк басқа банктерге банкнота және тиындарды қолма қол ақшасыз есептер арқылы олардың эквивалентін алумен сатады [7].

Ақша айналымын реттейтін мемлекеттік орган – орталық банк, яғни айналыстағы ақша массасын реттейтін орталық банктің ақша – несиелік саясаты.

Ақша – несиелік реттеуге: реттеу тәсілдері; реттеуші органның құқығы және міндеттері; реттеудің мақсаты және объектісі кіреді. Мысалы, 70 жылдардан бастап өркендеген мемлекеттер айналымдағы ақша массасының және несиенің өсуін реттейтін мақсатты бағдарларды бекітуде. 1975 жылдан бастап АҚШ-тың федералдық резерв жүйесі (ФРС) Конгресте алдағы 12 айда айналымдағы ақша массасының өсу немесе қысқара

қарқынының жоспары туралы әлсін – әлі есеп береді. Бұл жүйе мақсатты бағдарды және ақша қаражатының өсу қарқынын жиі жиі ақпарат құралдарында хабарлап тұрады.

Валюта курсы белгілеу, немесе баға (котировка) тәртібі – ол бір мемлекеттің ақша өлшемінің екінші мемлекеттің ақша өлшемімен көрсетілген бағасы. Қазіргі кезде ешбір мемлекеттің ақша өлшемін алтын құрамы белгіленбегендіктен, ұлттық валютаны сатып алу мүмкіндігінен ауытқуын, сондай – ақ валюта нарығындағы айырбасқа түсетін валюталарға сұраныс пен ұсынысты есептейтін баға кесу әдісі қолданылады. Ең кең тараған баға кесу әдісі валюта «қоржынына» негізделген, онда әрбір ұлттың валюта «қоржынға» кіретін басқа ұлттық валюталардың біразымен салыстырылады.

Жалпы айырбасталмайтын несие ақшаларына көшу эмиссиясының біржақты икемденуіне және ақша жүйесінің негізгі – ақша айналымының объективті қажеттілігінен туындайтын – ақша шығаруды шектеу принципінің бұзылуына әкеп соқтырды. Ақша жүйесі шаруашылық механизмінің құрамдас бөлігі ретінде қоғамдық ұдайы өндіріс процесіндегі диспорцияны шұғыл сезінеді.

Төлем карточкаларымен есеп айырысулар компьютер торабының, ақпараттарды автоматты түрде өңдеу құралдарын қолданатын байланыс жүйелері арқылы жүзеге асыратын банктер және олардың клиенттері, сатушылар мен сатып алушылар арасындағы төлемдер жиынтығы.

Кредиттік карточкалар бөлшек сауда айналымында және қызмет көрсету сферасында қолданылады. Қазіргі уақытта несиелік карточкалардың мынадай түрлері қолданылады: банктік, саудаға арналған, бензин сатып алуға арналған, туризм және ойын-сауық шараларын төлеуге арналған. Біршама кеңінен таралған түріне сауда карточкаларын жатқызуға болады [8].

Қазақстан аумағында қолданылып жүрген карточкалар қолданылу аясына қарай екі түрге бөлінеді:

- 1) локальдық немесе оқшауланған, яғни бір елдің аумағында қолданылатын төлем карточкалары;
- 2) халықаралық, яғни әлемдің банктік тәжірибеде еркін қолданылатын төлем карточкалары.

Процессингтік орталық – төлем жүйесінің технологиялық ядросы болып саналатын мамандандырылған есептеу орталығы.

Процессингтік орталық мынадай қызметтерді атқарады:

- төлем карточкалары бойынша транзакцияларды өндеп, қажетті құжаттарды дайындау;

- төлем жүйесіне қатысушы банктер арасында өзара есеп айырысуларды жүргізуге арналған ақпараттар даярлау;

- төлем карточкаларын, соның ішінде халықаралық төлем карточкаларын пайдалану арқылы жүзеге асырылатын төлемдер клирингін ұйымдастыру;

- төлем жүйесіне қатысушы банктердің үстеме шығыстарын азайту мақсатында екінші деңгейдегі банктер мен бағдарламалық-техникалық құралдарды көтерме бағамен жабдықтаушылар арасынын байланыстыру жұмыстарын ұйымдастыру;

- қатысушы банктерді техникалық және ақпараттық жағынан қолдау;

- төлем карточкаларын қабылдау торабын ұйымдастыру.

Қазақстан экономикасының нарықтық принциптерге өтуінен бастап ақша саясатының мақсаты инфляциялық процестерге және осы негізге сүйенетін сұранысты реттеу үшін ақша эмиссиясын шектеу болып табылады. Бұл ақша айналымының реттеуші құралдарын қолдану арқылы жүзеге асады: яғни ақша массасын реттеу, валюталық реттеу.

Екі деңгейлі банк жүйесін қалыптастырғаннан кейін, ақша реттеушілері жиынтық сұранысты реттеуге және ақша қаражаттарының әр алуан түрлерімен формаларын бір уақытта қолдану мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін бағытталған болатын.

Ақша массасының құрылымы мен динамикасының анализі ақша айналымының реттеу механизімін жасауда маңызы зор. Айналымдағы ақша көлемі Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің несие эмиссиясының көмегімен болжамдалады. Несиелеу процесі кезінде, алтын валюталық қорлардың өсуі және шетел валютасын сатып алу нәтижесінде оның активтері көбейеді. Бұл, сонымен бірге, пассивтердің өсуіне, яғни ақша агрегаттарының (қолма – қол ақша, міндетті резервтер) пайда болуына әкеледі [8].

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің қолма – қол ақша айналымын реттеудегі басты қызметтерінің бірі - экономика субъектілерінің қажеттілігін ұлттық валюта ақша белгілерімен дер кезінде және тұтас қанағаттандыруы.

Осы жұмыстарға байланысты Ұлттық Банк филиалдарының эмиссия – кассалық реттеуімен екінші деңгейдегі банктердің кассалық жұмысы, купюралық құрылымды жақсарту, ұлттық валютаның ақшалай белгілерінің саудасын қолдау, айналымнан ескі үлгілерді алып тастау жүргізіледі.

Ұлттық Банктің ақша – несие саясатының шарттарына байланысты Республикада экономикалық жағдай жағымды қалыптасуда, өнеркәсіптер мен халықтың мемлекет саясатына сенімнің артуы мемлекеттегі ақша ұсынымына оң әсер тигізеді.

Қазіргі кезде қолма – қол ақша эмиссиясының көлемі және ұлттық валюта белгілерінің көлемі тек шаруашылық субъектілердің сұранысына байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Свиридов О.Ю. Деньги. Кредит. Банки. Серия «Учебники, учебные пособия». – Ростов – на – Дону: «Феникс», 2001. – 448 с.
- 2 Көшенова Б.А. Ақша. Несиe. Банктер. Валюта қатынастары. Оқу құралы. - Алматы: Экономика, 2000. – 328 бет.
- 3 Ақша. Несиe. Банктер: Оқулық / Жалпы редакциясын басқарған Ғ.С. Сейітқасымов. – Алматы: Экономика, 2001. – 466 бет.
- 4 Матлин А.М. Деньги и экономические решения. – М.: Дело, 2001. – 272 с.
- 5 Лаврушин О.М. Деньги. Кредит. Банки. – Москва, 1999. –
- 6 Баймуратов У.Б. Национальная экономическая система. – Алматы.: Ғылым, 2000. – 536 с.
- 7 Сейтқасымов Ғ.С. Ақша, несиe, банктер. – Алматы: Экономика, 2001.
- 8 Көшенова.Б. Ақша, несиe, банктер. – Алматы, 2001.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены вопросы правового регулирования денежного обращения в Республике Казахстан. Проанализирована практика денежного обращения зарубежных стран. Изучены существующие проблемы и дана правовая характеристика данному институту.

RESUME

In this article there were discussed the goals of foreign policy of Kazakhstan regarding the protection of the national interests and some questions of fiscal policy, additionally, international and legal characteristics of the mentioned questions are considered.

А.С. Исмаилова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

Е.П. Задворнева

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, магистр экономики

Особенности развития регионального экономического центра на примере Астаны

Аннотация

Место Астанинской агломерации в международной и национальной системе экономических отношений зависит напрямую от его ядра – г. Астаны. Развитие города Астана и сельских районов Акмолинской области как единого Астанинской агломерации будут опираться на имеющиеся и потенциально реализуемые конкурентные преимущества, специфически присущие городу и районам области, позволяющие получить дополнительные импульсы для совместного ускоренного взаимосвязанного и комплексного развития.

Ключевые слова: агломерация, ядро агломерации, международное позиционирование.

Место Астанинской агломерации в международной и национальной системе экономических отношений зависит напрямую от его ядра – г. Астана. Столица Астана – особенный город, возникший среди степи, который сегодня называют сердцем Евразии. За короткий срок Астана стремительно заявила о себе как о культурном, геополитическом, экономическом центре не только Казахстана, но и всего региона. Но самое главное – наша столица становится своеобразной точкой отсчета современного формата Казахстана.

Проведение международной выставки EXPO-2017 в Астане – ядре агломерации – является одним из ключевых проектов Казахстана, которая улучшит международные позиции нашего государства. Инициатива организации такого масштабного мероприятия в столице нашей страны принадлежит Главе государства. Ожидается, что выставку смогут посетить более 2 миллионов человек. Выставка придаст мощный импульс для системной диверсификации экономики и технологической модернизации производственных мощностей и научной базы страны. Проведение такого масштабного мероприятия придаст новый серьезный импульс развитию малого и среднего бизнеса. Выставка позволит привлечь значительные частные инвестиции в строительство выставочных объектов и инфраструктуры столицы. В настоящее время усилия Правительства Республики Казахстан

направлены на дальнейшее развитие города Астана как крупного регионального финансового и культурного центра в Центрально-Азиатском регионе. Экономические взаимосвязи города Астаны и сельских районов Акмолинской области имеют свои исторические корни. Город в течение длительного времени являлся центром Акмолинской области. В связи с этим сложившиеся товарные и трудовые потоки между бывшим областным центром и прилегающими к ней населенными пунктами носят интенсивный характер. Решение региональных проблем сельских районов агломерации основывается на программно-целевом методе с учетом основных направлений Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2020 года, Прогнозной схемы территориально-пространственного развития страны, государственных и отраслевых программ и Стратегического плана устойчивого развития города Астаны до 2030 года. Прогноз социально-экономического развития сельских районов Акмолинской области на 2014-2018 годы, разработанный в соответствии с Правилами разработки Прогноза социально-экономического развития, утвержденными постановлением Правительства РК от 6 апреля 2012 года, 423 [1].

Существуют разные системы критериев для выделения городских агломераций: используются плотность городского населения и непрерывность городской застройки, наличие большого города-центра и определенного количества городов-спутников, интенсивность и дальность трудовых и культурно-бытовых связей, соритмичность большинства циклических процессов, протекающих в системах расселения и др. Традиционно сложившаяся или формирующаяся агломерация выделяется вокруг города с численностью жителей более 100 тыс. человек, если в зоне часовой доступности от него имеется еще не менее двух городских поселений-спутников. Агломерация считается сложившейся, если в спутниках живет не менее 10–20% городского населения агломерации.

В описании основных свойств этапов становления и развития агломеративных систем отдельно охарактеризуем территориальные и функциональные особенности.

Пространственно-планировочные особенности развития агломерируемых территорий. Исходные агломерации могут быть двух основных типов: моноцентрические (небольшие поселения концентрируются вокруг одного крупного города — таких в мире большинство) или полицентрическими (когда поселения концентрируются вокруг нескольких примерно равных по значению городов).

Нецентральные города в рамках городских агломераций называются городами-спутниками. На начальных стадиях развития агломераций основная часть населения живет в центральном городе (городах) агломерации. Такова современная ситуация, например, в российских агломерациях, где в пригородах живет лишь около 30% населения агломераций. Далее следует тенденция распространения населения по всей агломерируемой территории, чему способствует развитие транспорта и автомобилизация населения (например, в США такой процесс активнее всего происходил в 1940–1970-е гг.).

В США распространено описание централизованной агломерации на основе «модели концентрических зон» (Concentric Zone Model) Берджесса. Разработанная еще в 1920-х гг., эта модель описывает развитие городской среды как набор концентрических кругов, где каждый круг обозначает способ использования земли. Внутренний круг — это центральный деловой район, затем изнутри наружу идут переходная зона, зона рабочих кварталов, зона дорогостоящего жилья и зона пригородов. Отличительной особенностью этой модели является положительная зависимость между уровнем жизни и расстоянием от центрального делового района. Иммигранты и люди с низким социально-экономическим статусом являются обитателями центра, люди с высоким достатком живут ближе к окраинам. По мере роста города и увеличения его центрального делового района, происходит соответствующее расширение зон.

Постепенно поселения внутри городских агломераций объединяются различными связями, первичными из которых являются трудовые – когда места расселения и приложения труда разнесены по отдельным функциональным зонам (на основе исторически сложившейся системы «центр - периферия»). Постепенно происходит деконцентрация функциональных зон, растет разнообразие их функций, что приводит к постепенному росту более разнообразных типов связей: культурно-бытовых (предоставление услуг жителям одних поселений в других), рекреационных (отдых - как правило, кратковременный и регулярный - жителей одних поселений в других), производственных (поставки сырья, материалов, полуфабрикатов из одних поселений в другие), инфраструктурных (совместное использование разными поселениями коммуникаций, очистительных систем, автодорог и т. п.).

В американской терминологии в качестве этапа, предшествующего процессу увеличения интенсивности внутренних коммуникаций в агломерации, дополнительно выделяют «секторную модель» (Sector Model) Хойта. Еще в 1939 году было отмечено, что, например, жители с низкими доходами живут ближе к железнодорожным веткам и вдоль них, а офисные здания имеют тенденцию располагаться вдоль ключевых дорог. На основании наблюдений было произведено расширение модели концентрических зон с учетом влияния транспортных осей. Новая модель предполагала, что развитие города идет по секторам, образованным ключевыми транспортными осями, отходящими от центра города. В рамках этой модели, близость к транспортным путям увеличивала капитализацию земли и влияла на характер ее использования. Так, в центре города оставались деловые здания, а промышленное производство располагалось вдоль транспортных осей. Жилая недвижимость низкого класса располагается ближе к промышленным и складским районам, а высокого - вдали от них.

Этап непосредственного развития внутриагломеративных коммуникаций определяет многоядерная модель (Multiple Nuclei Model) Харриса и Уллмана. В США еще к середине 1940-х гг. стало понятно, что крупные города и агломерации больше не укладывались в существующие модели развития. В них развивались значительные по площади пригородные зоны (субурбии), некоторые из которых, достигнув определенного размера, начинали функционировать как маленькие деловые районы – ядра развития. Несмотря на то, что центральный район ядра агломерации оставался центром экономической активности (также происходило возвращение богатого и успешного населения в центральную зону агломерации — так называемая «джентрификация»), стало понятно, что в этих ядрах также развиваются особые формы деятельности, часто собирающиеся в кластеры, т. е. образующие цепочки добавленной стоимости. В центре новой модели находится центральный район, вдоль транспортных осей располагаются районы малых и средних промышленных предприятий и оптовой торговли. Тяжелая промышленность, часто окруженная жилыми районами низкого класса, располагается на внешних границах агломерации, а периферию занимают жилые пригороды и небольшие деловые центры.

При дальнейшем развитии городских агломераций их пригородные зоны разрастаются, соседние агломерации срастаются между собой. В итоге в зонах концентрации крупных городских агломераций формируются мегалополисы - крупные урбанизированные зоны наагломеративного уровня. Как правило, они имеют линейную территориальную структуру, так как формируются вдоль мощных инфраструктурных осей (Атлантическое побережье на северо-востоке США, Тихоокеанское побережье Японии, Рейн в Германии и т.п.). Вдоль этих осей населенные пункты образуют практически непрерывную застроенную полосу. При этом в мегалополисах незастроенные территории преобладают все-таки в периферийных зонах, примыкающих к инфраструктурным осям. Формирование мегалополисов возможно только в странах, где есть территории с очень большей плотностью населения и хозяйственной активностью.

Функциональным отображением пространственно-планировочных свойств агломерации является иерархия этапов доминирующих функциональных свойств рассматриваемого типа урбанизированных систем.

1. Индустриальная агломерация. Это первоначальный функциональный этап агломеративного развития. Данный тип агломерации характеризуется тем, что базовой функцией и связующим фактором является промышленность и производственная кооперация. На данном этапе еще не сформировались единые рынки труда, земли, недвижимости и других ресурсов.

2. На втором этапе агломерация вступает в стадию трансформации. Происходит активный рост сектора услуг и рынка труда в ядре агломерации. Возникает мощный центростремительный поток трудовой миграции, следствием чего является возникновение единого диверсифицированного рынка труда. Возрастает нагрузка на транспортную инфраструктуру, соединяющую ядро агломерации и ее подцентры.

3. Третий этап развития – динамичная агломерация. На этом этапе происходит выведение ряда функций: производства, центров потребления и развлечения - на периферию агломерации. Появляется единый активно развивающийся рынок жилой, торговой и производственной недвижимости. Растет спрос на землю и базовые инфраструктуры. Агломерация на данном этапе уже является функционально связанной.

4. Четвертый этап развития - развитая постиндустриальная агломерация. Идет развитие дополнительных хордовых связей между подцентрами агломерации. Резко возрастает емкость и разнообразие рынков, растет спрос на все виды инфраструктур в пределах агломерации.

Говоря об экономическом развитии агломерации, иногда принято упоминать о ее базовой специализации. Так, развитие сравнительно небольших агломеративных систем - до 1,5–2 млн. жителей (порядок численности населения, наиболее вероятный для казахстанских городов, перспективных для агломерирования) - условно может быть описано с использованием трех рамок, влияющих на специализацию агломерации и ее пространственное развитие. Эти рамки были выявлены на материале существующих развитых агломераций и использовались для выявления агломераций - будущих лидеров развития.

Городские системы, развивающиеся в разных рамках, отличаются, в том, числе особенностями рынка недвижимости, инфраструктурами, архитектурой.

Ясно, что даже средняя по размерам агломерация чаще всего имеет несколько сомасштабных специализаций, которые либо разнесены по ее районам (как в случае с крупными американскими агломерациями), либо представляют собой своего рода сети, накладывающиеся друг на друга (как в исторических центрах ядер европейских агломераций). Главным принципом является соотносимость и синергичность отраслей развития.

Развитие Астанинской агломерации, с учетом имеющихся конкурентных преимуществ, а также возможностей и угроз, направлено на обеспечение устойчивого социального, экономического и инфраструктурного развития. Повышение уровня и качества жизни населения предусматривается путем максимального использования внешних и внутренних факторов, обеспечения динамичного развития экономической и социальной сферы при сохранении воспроизводственного потенциала природного комплекса и оздоровлении окружающей среды.

Ежегодно из республиканского бюджета выделяются значительные средства на строительство и реконструкцию объектов образования, развитие транспортной инфраструктуры, инженерно-коммуникационных сетей в районах массового индивидуального жилищного строительства, выделяются кредиты на строительство жилья [2].

Город продолжает оставаться центром притяжения человеческого капитала, при этом лидируя по уровню денежных доходов населения (в 2014г. по городу Астана среднемесячная заработная плата составила 169375 тенге, в 2013г. – 168382тенге). В разрезе отраслей наблюдается различный уровень среднемесячной заработной платы и разные темпы роста. Так например, самый высокий темп прироста 32% в отрасли строительства, 27,2% - в области административного и вспомогательного обслуживания, а также в организациях искусства, развлечения и отдыха. Снижение средней заработной платы в размере 7,2% наблюдается в финансовой и страховой деятельности, однако по сравнению с заработной платой других отраслей остается достаточной высокой.

В настоящий момент Астана является одним из густо населенных регионов страны, плотность населения (по данным на 1 октября 2014 г.) составляет более 1190 человек на 1 кв.км, а в сельских районах агломерации в пределах 4-5 человек на 1 кв.км. Основу экономики города и сельских районов агломерации составляют: торговля, транспорт и связь, строительство и сельское хозяйство. По вкладу в валовой продукт торгового сектора экономики Казахстана Астанинская агломерация (в основном за счет ядра агломерации г. Астана) занимает второе место среди областей и городов республиканского значения после г. Алматы. Совокупный региональный продукт двух городов Алматы и Астаны составляет более половины всего объема сферы торговли Казахстана. По объему розничного товарооборота Астана также занимает второе место в стране [2].

Астана лидирует в республике по темпам строительства. Одна пятая часть всей введенной в эксплуатацию жилой недвижимости в Казахстане приходится на г. Астану. На протяжении более чем пяти лет Астанинская агломерация лидирует по объему ввода в эксплуатацию жилых зданий.

Промышленное производство агломерации сконцентрировано преимущественно в выпуске строительных материалов, пищевых продуктов/напитков и машиностроении. Лидирующее положение в Казахстане Астанинская агломерация занимает по производству строительных металлических изделий, бетона, готового для использования, и строительных изделий из бетона. Также относительно высока доля ядра агломерации в производстве строительных металлических конструкций, радиаторов и котлов центрального отопления и подъемно-транспортного оборудования. В то же время Астанинская агломерация является одним из самых обеспеченных в республике по запасам сырья для производства цемента (Целиноградский район, запасы сырья около 1700 млн.тонн), что создает реальную основу для развития цементного производства и выпуска изделий из него. Имеются достаточные запасы общераспространенных полезных ископаемых, в частности строительного камня, естественного щебня, кирпичной глины, изверженных пород и т.д., которые успешно используются в строительной индустрии Астанинской агломерации. Приблизительные запасы по состоянию на 1 ноября 2014 года составили в Шортандинском районе 22522 тыс. куб метров, в Целиноградском районе – 68078 тыс. куб.метров.

Инвестиционный потенциал столицы вырос многократно за период с 1997 года: с 19,3 млрд.тенге в 1997 году до 547,5 млрд.тенге в 2013 году. Всего за эти годы в экономику города Астаны было привлечено свыше 4,7 трлн.тенге инвестиций. В структуре инвестиций Астанинской агломерации доля Астаны составляет 95%, а доля сельских районов 5%, в том числе удельный вес Аршалынского района составляет 1,5%, Целиноградского - 2,7 и Шортандинского 0,4%.

На долю промышленной продукции, производимой ядром агломерации, приходится 90%, обрабатывающей - 93%, продукции сельского хозяйства - 6,4%, розничного товарооборота – 81%

Вследствие стимулирования экономической активности населения посредством механизмов государственной поддержки в рамках ключевых программ развития доля

малого и среднего бизнеса в структуре валового регионального продукта увеличилась до 45%. О международном позиционировании агломерации можно судить по данным, характеризующим экспортный потенциал Астанинской агломерации, который имеет устойчивую тенденцию роста. В структуре внешнеторгового оборота удельный вес экспорта со странами дальнего зарубежья занимает 81%, со странами СНГ – 19%. В структуре импорта на долю стран дальнего зарубежья приходится 94%, стран СНГ 6% [3].

Развитие ядра агломерации ориентировано на создание конкурентоспособной экономики с высокой долей инновационной продукции в общем объеме производства, развитыми секторами обрабатывающей промышленности (производство строительных материалов, пищевая промышленность и пр.), малым предпринимательством, обеспечивающим значительную долю валового внутреннего продукта города, и развитой сферой туризма.

Астана имеет развитую интеллектуально-научную базу. Здесь находится 15 высших учебных заведений, научно-исследовательские организации, проводятся фундаментальные исследования в области медицины, развития космических технологий, новейшего программного обеспечения, развития ресурсосберегающих технологий и другие.

Значительное развитие получила инфраструктура поддержки инноваций - технопарки, бизнес - инкубаторы, центры поддержки инновационного предпринимательства. Это позволит в перспективе обеспечить городу Астана статус главного генератора научных идей, инновационных разработок, а также трансферта технологий как в столичном регионе, так и в республике в целом.

В силу уникальности расположения в центре Евразии, нахождения на трассе Великого Шелкового пути, разнообразия природно-климатических условий город Астана имеет мощный туристско-рекреационный потенциал, способствующий развитию оздоровительного и спортивного туризма.

Наиболее перспективными направлениями развития туризма в городе Астана с точки зрения потенциала и темпов роста представляется въездной туризм спортивного характера и внутренний туризм рекреационного характера, а также туризм, связанный с развитием Боровской зоны и заповедника в Кургальджино.

Город Астана, объективно оказывает значительное влияние на урбанизационные процессы в регионе, притягивая к себе трудовые ресурсы не только из близлежащих малых городов и сельских местностей, но и республики в целом. Основной состав мигрирующего населения сформирован из межрегиональных мигрантов, на долю которого приходится 90 % всех прибывших в город.

Однако приток населения из других регионов страны носит бессистемный характер и нет учета возможностей существующей социальной, инженерной инфраструктуры и рынка труда.

В связи с этим основными проблемными вопросами города Астаны, как ядра агломерации, в настоящее время являются его перенаселенность и физическая загруженность, снижение качества окружающей природной среды, высокий уровень безработицы в среде внутренних мигрантов. Для решения проблем города Астаны Правительством Республики Казахстан начата реализация мер по комплексному развитию Астанинской агломерации путем формирования сети городов-контрагмитов на территории Акмолинской области (Аршалынский, Целиноградский, Шортандинский районы), устранению допущенных нарушений по застройке города и пригородных территорий.

Сельские районы Акмолинской области, входящие в состав Астанинской агломерации, являются одним из крупных регионов страны с территорией 1400 тыс.га и населением по состоянию на 1 января 2014 года – 116 тыс. человек.

Географическое расположение области в благоприятной природно-климатической зоне, наличие плодородных земель и водных ресурсов, прохождение по ее территории транспортных коридоров, определяют текущую специализацию области.

Сельские районы Акмолинской области, входящие в состав Астанинской агломерации, характеризуется аграрно-индустриальной направленностью экономики и фактически является частью продовольственного пояса города Астана. Сельское хозяйство этих районов производит 13,0 % валовой продукции сельского хозяйства области. За 2013 год произведено валовой продукции сельского хозяйства на 22 млрд. тенге или 111,5 % к уровню предыдущего года. Удельный вес переработки сельскохозяйственной продукции в общем объеме промышленного производства занимает 10-15 %.

Туристский потенциал агломерации характеризуется наличием природно-рекреационных ресурсов (более сорока больших и малых озер, в т.ч. Байдалы, Батпакколь, Красное, малая Сарыоба, Шелкар - пресные, озеро Большая Сарыоба - соленое), Вячеславское водохранилище, памятники живой природы; уникальная флора и фауна и культурно-исторические (курганные) комплексы, музеи и театры, мавзолеи и мазары, архитектурные сооружения позднего периода). В настоящее время реализуется программа развития г. Астана, разработанная и утвержденная решением сессии маслихата города Астаны от 29 декабря 2010 года №421/55-IV.

Целью развития Астанинской агломерации является определение основных направлений экономического позиционирования города Астана как единого центра экономического роста страны, предоставляющего финансовые, инновационно-образовательные, транспортно-логистические, торговые, сервисные-технологические и туристские услуги.

Основными задачами являются:

- интеграция развития города Астана и прилегающих к ядру агломерации районов Акмолинской области (Аршалынский, Целиноградский и Шортандинский районы);
- обеспечение интеграции Астанинской агломерации в республиканский, региональный и мировой рынки через выявление и развитие перспективных ниш экономической специализации астанинской агломерации;
- содействие межрегиональному и межотраслевому взаимодействию города Астана и экономики сельских районов Акмолинской области на основе кластерного подхода;
- привлечение отечественных и зарубежных инвестиций в развитие региона и реализация прорывных проектов институтами развития;
- опережающее развитие жизнеобеспечивающей инфраструктуры, направленной на повышение качества жизни населения, и рост региональной и международной привлекательности региона;
- ускорение социально-экономического развития агломерации за счет эффективного распределения производительных сил по территории области (разработка концептуальных основ комплексной схемы градостроительного развития Астанинской области, включая города-контрагиты).

Развитие города Астана и сельских районов Акмолинской области как единого целого Астанинской агломерации будут опираться на имеющиеся и потенциально реализуемые конкурентные преимущества, специфически присущие городу и районам области, позволяющие получить дополнительные импульсы для совместного ускоренного взаимосвязанного и комплексного развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Стратегический план развития Республики Казахстан до 2020 года.
- 2 Стратегический план устойчивого развития города Астаны до 2030 года.
- 3 Прогноз социально-экономического развития сельских районов Акмолинской области на 2014-2018 годы.
- 4 Демографический ежегодник Акмолинской области 2009-2013. Стат.сборник. - Кокшетау, 2013

ТҮЙІН

Астаналық агломерацияның экономикалық қатынастардың халықаралық және ұлттық жүйелердегі орны тікелей оның өзегіне – Астана қаласынан тәуелді. Астана қаласының және Ақмола облысының ауыл аумақтарының дамуы бірыңғай Астаналық агломерация ретінде ортақ жеделдетілген өзара байланысты және кешенді даму үшін қосымша импульс алу арқылы қала және облыстың аудандарында қолда бар және әлеуетті жүзеге асырылатын бәсекелестік артықшылықтарына негізделеді.

RESUME

In international and national system of economic relations Astana agglomeration location directly depends on its core - Astana. Development of Astana city and rural areas, Akmola region as a single metropolitan of Astana area will rely on existing and potentially realizable competitive advantages inherent in specific cities and districts which would provide additional impetus for accelerated joint interconnected and integrated development.

УДК 332.156:338.431.7 (045)

Н.Н. Мелешенко

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

Н.В. Кишко

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, магистр экономики

Экономический потенциал сельских территорий как фактор формирования агломерированного каркаса Астаны**Аннотация**

Развитие всей Астанинской агломерации будет достигнуто посредством привлечения отечественного и зарубежного капитала, а также создания цепочки кооперированных связей и промышленных предприятий в рамках развития соответствующих кластеров на территории города Астаны и Акмолинской области. Развитие агломерации изменяет соотношение между зоной интенсивного освоения и периферийной аграрно-сырьевой зоной внутри всей экономической территорией в целом. Притягивая к себе интенсивное сельское хозяйство, добычу повсеместно распространенного сырья и организацию общественного отдыха, города-контрмагниты стремительно расширяются во всех направлениях от центрального ядра агломерации.

Ключевые слова: плотность городского населения и непрерывность городской застройки, города - спутники, города-контрмагниты, агломерационная зона.

Экономические процессы, происходящие в настоящее время в городе Астана и Астанинской агломерации распространяются за пределы территориальных границ, усиливая их функциональную роль и содействуя, тем самым, формированию единого экономического пространства.

В соответствии со Стратегией развития Акмолинской области до 2020 года основным экономическим каркасом области будет агломерационная зона, прилегающая к городу Астана. Главные транспортно-инфраструктурные оси, проходящие через территорию области, в целом обеспечивают полицентричное развитие региона. В связи с этим перспективы позиционирования и развития соответствующей ей территориальной организации и системы расселения населения Астанинской агломерации связаны с развитием следующих центров:

1. Для более интенсивного развития агломерации планируется усилить позиции административных центров районов (п.Аршалы, п. Шортанды, с. Акмол), прилегающих к ядру агломерации сел Косшы, Коянды, Талапкер,

Караоткель и другие, имеющие численность более 10000 человек.

В названных пунктах предполагается создание индустриальной зоны, строительство административно-делового центра, многофункциональных жилых комплексов и микрорайонов; предусматривается развитие туризма, планируется строительство крупных спортивных объектов.

Все вышеизложенные проекты территориального обустройства сельских районов агломерации приведут к увеличению численности населения Астанинской агломерации вместе с ядром, где будет жить более 1,2-1,3 млн. человек.

2. Получат развитие города-контрагниты, планируемые в рамках транспортных артерий со скоростной железной и автомобильной дорогой с выносом промышленных предприятий из города Астана [1].

Данные меры позволят образовать Астанинскую агломерацию с высокоорганизованной урбанистической средой жизни и полифункциональной направленностью экономики, что окажет мультипликативный эффект на динамичное развитие Акмолинской области и других близлежащих регионов страны. Формирование эффективной Астанинской агломерации напрямую зависит от развития пригородной зоны города Астана.

Развитие всей Астанинской агломерации будет достигнуто посредством привлечения отечественного и зарубежного капитала, а также создания цепочки кооперированных связей и промышленных предприятий в рамках развития соответствующих кластеров на территории города и области.

Потребности в продуктах питания населения агломерации растут в связи с ростом численности населения. По прогнозным данным, численность населения Астаны к 2030 году увеличится более чем в 1,5 раза. Так, в 2030 году по сравнению с 2014 годом потребность в макаронных изделиях вырастет на 90%, в картофеле – на 82%, в овощах – на 82%, в молоке вырастет на 84%, в мясе всех видов на 85%, потребность в муке вырастет на 90%.

Потребности по минимальным нормам в продуктах питания населения Астанинской агломерации с учетом ядра на расчетный срок увеличиваются. По основным продуктам питания, таким как молоко, мясо, яйца, потребности населения увеличиваются почти в два раза.

В связи с тем, что потребности в продуктах питания населения Астанинской агломерации не обеспечиваются в полной мере производством сельских районов агломерации, необходимо значительно увеличить объемы производства и переработки продукции сельского хозяйства. Так, производство сельских районов агломерации обеспечивает население мукой и хлебом из 1 сорта муки на 100%. Значительно население агломерации, учитывая ядро, обеспечено картофелем (сегодня уровень обеспеченности равен 96%), молоком (58%), яйцами (88%). Однако с ростом населения в будущем, этот темп производства нужно не только поддерживать, но и увеличивать. Многие продукты не производятся в условиях сельских территорий агломерации, такие как масло подсолнечное, рыба, сахар, гречка. Но выращивание и переработка зелени, томатов, огурцов и других видов овощей возможны и необходимы. Концептуально территория агломерации должна удовлетворять свои потребности в скоропортящихся продуктах питания полностью (молоко, яйца, овощи, зелень и др.).

Рост объемов переработки сельскохозяйственной продукции, в свою очередь, можно достичь за счет:

- обеспечения максимальной загрузки имеющихся производственных мощностей,
- совершенствования технологии на основе их модернизации,
- улучшения системы контроля качества;
- создания новых перерабатывающих предприятий, максимально приближенных к источникам сырья.

Для обеспечения полной загрузки производственных мощностей предприятий по переработке молока необходимо организовать закуп молока у населения. В настоящее время организация закупа молока у населения сдерживается отсутствием передвижных лабораторий качества закупаемого молока. В этой связи представляется целесообразным организовать пункты закупа молока в населенных пунктах, где поголовье коров во всех категориях хозяйств составляет около 1000 - 1800 голов. Учитывая, что местоположение перерабатывающих молоко предприятий в основном сосредоточено в г. Астане, районных центрах и более 90% поголовья коров сосредоточено в домашних хозяйствах, актуальность организации закупа молока у населения возрастает.

Рост объемов переработки продукции может сдерживаться такими факторами, как:

- недозагруженность перерабатывающих мощностей,
- недостатки в системе кормопроизводства,
- низкий генетический потенциал скота,
- неразвитость системы заготовок, транспортировки и хранения сырья.

По данным передовых международных аналитиков, перспектива развития мировых продовольственных рынков требует создания четкой системы, позволяющей при любой ситуации обеспечить стабильность внутреннего продовольственного рынка.

Учитывая наличие необходимого объема сырья, мощностей перерабатывающих предприятий, существует реальная возможность сохранить стабильность поставок продовольственных товаров по доступным ценам, как на внутренний, так и на внешний рынок. Однако для эффективного использования имеющегося потенциала, адекватного и оперативного реагирования на мировые тенденции следует уделить должное внимание ряду вопросов системного и оперативного характера. В частности, что касается мер оперативного характера, необходимо организовать мониторинг запасов и производства в районе основных видов социально-значимых продуктов питания, организация широкой разъяснительной работы среди руководителей предприятий об имеющихся мерах государственной поддержки аграрной отрасли. Кроме того, в период реализации антикризисных мер местным исполнительным органам следует наладить тесный контакт с перерабатывающими предприятиями, оперативно выявлять факторы, сдерживающие темпы роста их производства, а также принимать соответствующие меры по их устранению.

К системным мерам можно отнести:

- участие в положительно апробированных бюджетных программах, позволяющих поддержать текущую деятельность сельхозтоваропроизводителей и переработчиков сельских районов агломерации;
- принятие мер по укрупнению мелких сельхозтоваропроизводителей путем их кооперирования и интеграции с перерабатывающими предприятиями;
- участие в системе кредитования субъектов агропромышленного комплекса, в том числе через банки второго уровня, финансовые институты Национального холдинга «КазАгро», Фонда национального благосостояния «Самрук-Казына».

В прогнозных расчетах, прежде всего, учтены урожайность сельскохозяйственных культур и продуктивность животных, причем фактически сложившиеся и перспективные. Качественные показатели на перспективу формировались по реалистическому сценарию, который предполагает достижение зональной урожайности и породной продуктивности, которые обеспечиваются, в свою очередь, надлежащей культурой земледелия и животноводства, а также системами их ведения.

Количественные показатели размера посевных площадей и поголовья животных рассчитаны через отношение необходимого объема продукции к урожайности культур и продуктивности животных, то есть в зависимости от вида конкретной продукции.

Таким образом, расчет валового производства продукции в сельских районах агломерации Астаны на перспективу учитывает потребность столицы, в непосредственной

близости от которой они и располагаются, - с одной стороны, а, с другой стороны, – потенциальную возможность аграрного производства, выявленную на основе метода элиминирования (факторного анализа).

Таблица 1 Сопоставление возможных объемов производства сельскими территориями агломерации с учетом инновационных технологий, а также других факторов и без них

Вид продукции	2020 год			2030 год		
	Производство при данных мощностях	Производство с использованием новых технологий и вложением инвестиций	Темп роста к 2014 г., %	Производство при данных мощностях	Производство с использованием новых технологий и вложением инвестиций	Темп роста к 2014 г., %
Хлеб из пшеничной 1 с.	187882	187882,2	100,0	218254,2	218254,2	100,0
Макаронные изделия	930	2734,6	В 2,9 раза	1030	5519,625	В 5 раз
Картофель	99200	106279,2	107,1	109450	143009,1	130,7
Капуста белокочанная	5000	15538	В 3 раза	6000	31361,2	В 5,2 раза
Морковь	4500	12430,3	В 2,7 раза	4800	25089,3	В 5,2 раза
Огурцы	1013	6836,6	В 6,7 раза	1073	13799,1	В 12 раз
Томаты	2028	15537,8	В 7,7 раза	2169	31361,6	В 14 раз
Зелень (разная)	368	1988,8	В 5 раз	441	3345,2	В 7 раз
Мясо всех видов, всего	10147	23928,5	В 2,3 раза	12126	48297	В 4 раза
Колбаса вареная	600	1864,5	В 3 раза	700	2508,9	В 3,5 раза
Молоко	56400	63021,6	111,7	67900	98935,4	145,7
Сыр сычужный	1350	1429,5	105,9	1400	2308,2	164,9
Масло сливочное	2970	3281,5	110,5	3260	5151,6	158,0
Сметана, 20% жирности	600	1988,8	В 3,3 раза	700	3746,6	В 5,3 раза
Творог полужирный	900	3045,4	В 3,3 раза	1000	5737,1	В 5,7 раза
Яйца (млн.штук)	125	132,3	105,9	127	201,8	159,0

Объемы производства продуктов питания для удовлетворения населения к 2030 году требуется повысить в разы – особенно такие, как мясо, молоко, огурцы, помидоры, картофеля, зелени и др.

По производству зерна в хозяйствах сельских районов сложилась благоприятная ситуация, которая характеризуется возможностью полного удовлетворения потребности собственными силами. Кроме того, производство зерна, исходя из фактических данных, значительно превышает эту потребность столицы в продуктах переработки зерна равняется 27-30% от его валового производства. На перспективу даже при условии незначительного повышения урожайности и сохранения имеющихся площадей, объемы производства отвечают запросам растущего населения столицы.

Потребность столицы на перспективу в таких овощах как морковь, свекла, капуста может быть удовлетворена несколькими крупными аграрными предприятиями,

организовавшими свое производство на основе современных технологий производства и хранения овощей. Для обеспечения города достаточно выделить 35 тыс. га под овощные культуры при условии урожайности не менее 200 ц с га. Сельские районы агломерации располагают хорошими природными условиями и для производства овощей, для развития консервной промышленности. Важной отраслью аграрной экономики сельских территорий агломерации может стать и производство картофеля, здесь для него есть оптимальные природно-экономические условия. При небольших затратах в хозяйствах можно получать хорошие урожаи и высокое качество этой ценнейшей культуры. Процесс диверсификации в картофелеводстве видится на путях развития семеноводства, внедрения современных технологий выращивания, хранения и переработки этой продукции. Хозяйства районов имеют возможности вырубать из картофеля многие продукты, которые пользуются повышенным спросом у промышленности и населения – пюре, чипсы. Серьезной основой диверсификации производства в АПК сельских районов территории Астанинской агломерации является наличие благоприятных условий, значительных мощностей по переработке сахарной свеклы. Это является основой для развития сахароварения, кондитерского и кондитерского производства.

Развитое животноводство дает возможность прогнозировать наращивание здесь и производства молока, а главное продуктов его переработки – масла, сыра, творога, сметаны, кефира, йогурта. На сегодняшний день здесь расположены мощности многих отечественных крупных фирм по переработке молока и производстве молочных продуктов.

Молочное скотоводство характеризуется большой водоемкостью, трудоемкостью, капиталоемкостью, поэтому его целесообразно развивать в районах с наиболее благоприятными условиями, а также вблизи промышленных центров. В районах, где соответствующие природно-экономические условия отсутствуют, целесообразно сокращать производство этой продукции. Там, где нет рабочей силы, имеется трудное транспортное положение, слабая кормовая база возможны бескоровные хозяйства. В этом случае коров можно передать фермам, в личные домашние хозяйства крестьян на условиях возмещения ими стоимости коров путем поставки продукции, в т.ч. для диверсифицировавшихся хозяйств.

В сельском хозяйстве районов агломерации имеются объективные предпосылки для активизации процессов диверсификации, так как этому способствуют природно-климатические, технологические и социально-экономические условия. В аграрном секторе сельских территорий Астанинской агломерации всегда существовала возможность производства разнообразных видов сельскохозяйственной продукции и её переработки. Это обстоятельство, в свою очередь, даёт объективную основу для родственных и неродственных видов диверсификации. Для более устойчивого развития сельских территорий и повышения конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий, необходимо осваивать новые виды деятельности.

Экономический эффект от размещения производства вблизи ядра агломерации является, по сути дела, эффектом прежних капиталовложений в этот город и его хозяйство, превращающихся с течением времени в «даровую силу природы». При этом экономические преимущества города тождественны преимуществам всякого крупного производства перед мелким, и эффективность его растет прямо пропорционально количеству экономически активного населения, накопленных основных средств и производственного опыта. Принцип эффективности крупного хозяйства по сравнению с мелким имеет огромное значение для всех отраслей.

Распространенной формой освоения крупнейших населенных пунктов сельских территорий агломерации является создание городов-контрагмитов, то есть специализированных и в то же время до некоторой степени самодовлеющих функциональных единиц в системе агломерации. Города-контрагмиты рассматриваются

обычно как средство ограничения роста больших городов, а не как средство рационализации этого процесса, чем они в действительности являются. Идея их специализации, четкого разграничения территории промышленно-транспортных и жилых зон также не получила достаточного развития. На смену городу как точечному пункту концентрации производства и населения приходит агломерация - обширная территория интенсивного освоения, сочетающая традиционные городские функции с сельскохозяйственным производством и организацией отдыха. Роль периферийной части агломерации непрерывно растет в противовес роли центрального города, так как все большая часть промышленности и транспорта, торговли и жилья оказывается за пределами традиционной городской черты. Практика показала, что ядро, особенно крупное, не может нормально функционировать без городов-контрагентов [2].

Развитие агломерации изменяет соотношение между зоной интенсивного освоения и периферийной аграрно-сырьевой зоной внутри всей экономической территорией в целом. Притягивая к себе интенсивное сельское хозяйство, добычу повсеместно распространенного сырья и организацию общественного отдыха, города-контрагенты стремительно расширяются во всех направлениях от центрального ядра агломерации.

Система городов всегда оказывала большое влияние на размещение сельского хозяйства, выступая в качестве потребителя его товарной продукции и поставщика промышленных товаров. На основе этих связей сформировалась система концентрических специализированных сельскохозяйственных зон, в которых интенсивность ведения хозяйства убывает по мере удаления от города. С развитием агломерации создается материальная база для непосредственных производственных контактов сельского хозяйства с промышленностью, для подлинного их соединения. Сельские районы территории агломерации являются мощным рычагом интенсификации сельского хозяйства, давая огромные преимущества близости потребителя, дешевого снабжения промтоварами, электроэнергией, отходным теплом, удобрениями, лучшей механизации, использования квалифицированной научно-технической помощи и прямого сезонного использования рабочей силы других отраслей, а также лучшие условия жизни по сравнению с отдаленными районами. Не меньшую роль будет играть хорошая транспортная освоенность таких районов и сочетание сельскохозяйственных функций с функциями организации отдыха.

Весь процесс формирования обширных зон интенсивного освоения связан с функцией земли как пространственного базиса общественного производства. Рост общих масштабов производственного процесса при относительно более быстром прогрессе транспорта и связи сопровождается еще более быстрым увеличением его пространственных масштабов. При этом структура экономической деятельности общества меняется в пользу отраслей, требующих относительно большей площади. Сюда относятся и общественный отдых и другие отрасли. Все существующие экономические объекты наделяются при современном уровне развития производительных сил высокой способностью к пространственному расширению зон их концентрации. Вся система агломерации, вся система размещения производительных сил нуждается в непрерывном развитии, в охвате все новых и новых районов.

Концепция развития агломерации как адекватной формы размещения производительных сил общества имеет два коренных преимущества перед противостоящей ей концепцией развития городов «оптимальных» размеров. Во-первых, только в агломерации становится возможным территориальное соединение промышленности с земледелием, которое всегда как необходимое условие ликвидации существенных различий города и села. Во-вторых, только создание агломерации решает проблему рационального использования межгородских земель, которые могут рассчитывать при запрещении пространственного расширения городов лишь на экстенсивное сельскохозяйственное освоение. Сама по себе агломерация состоит из тех

же элементов, что и современный город: из промышленных, транспортных, жилых и торговых зон с добавлением зон интенсивного сельского хозяйства и отдыха. Количество здесь переходит в качество. Рост территории города приводит на определенном этапе к качественному скачку, к возникновению новой пространственной формы общественной жизни людей.

Формирование равномерного размещения производительных сил является экономической необходимостью, закономерным результатом всего современного развития производительных сил. Оно происходит не в результате «ограничения» роста крупных городов, а, наоборот, в результате их всестороннего развития, сознательно направляемого в соответствии с требованиями экономических законов рыночной экономики в русло расширения агломерации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Стратегический план устойчивого развития города Астаны до 2030 года.
- 2 Демографический ежегодник Акмолинской области 2009-2013. Стат. сборник. - Кокшетау, 2013.
- 3 Белоусова Н.С. Крупные города как центры транспортно-логистических комплексов. - Москва, 2012. - 176 с.

ТҮЙІН

Барлық Астаналық агломерацияның дамуы отандық және шетелдік капиталды тарту сонымен қатар Астана қаласы мен Ақмола облысының аумақтарында сәйкестендірілген кластерлердің дамуы шеңберінде кооперацияланған байланыстар мен өнеркәсіптік кәсіпорындардың құрылуы арқылы жүзеге асырылады. Агломерацияның дамуы барлық экономикалық аумақтардың интенсивті меңгеру аумағы және алыс орналасқан елді мекендердегі аграрлық-шикізатты аумақтың арақатынасын өзгертеді. Агломерацияның орталық өзегінен барлық бағыттарға интенсивті ауыл шаруашылығы, кеңейтілген шикізатты алу және қоғамдық демалысты ұйымдастыру контрмагнитті қалалардың белсенді кеңеюін өзіне тартады.

RESUME

Development of the whole metropolitan of Astana area will be achieved by attracting a domestic and foreign capital, as well as creating a chain of cooperative ties and industry in the relevant development clusters in the Astana city and Akmola region. Agglomeration development changes the relationship between a zone of intensive development and peripheral agrarian - raw area within the entire economic territory as a whole. Kontrmagnit city is rapidly expanding in all directions from the central nucleus of agglomeration attracting the intensive agriculture, mining ubiquitous raw materials and the organization of public resort.

А.Г. Кожаметова

Еуразия гуманитарлық институты,
аға оқытушы

Кәсіпорында еңбек ресурстарын басқарудың тиімділігін талдау және бағалау

Аннотация

Мақалада қазіргі заманғы еңбек түрлерінде «еңбек ресурстарын басқару» ұғымы кең мағынада, нақтырақ айтқанда, кәсіпорынның, мекеменің персоналын пайдалану тиімділігін арттыруға бағытталған стратегиялық және оперативтік іс-әрекеттері ұғымында қолданылады. Кәсіпорын қызметкерлерінің еңбек сапасын есепке алу және анықтау нәтижесінде қызметкер еңбегінің сапасы бекітілген сапа талаптарына сәйкес келу дәрежесі құжат түрінде тіркеледі және анықталады.

Түйін сөздер: кәсіпорын қызметі, кәсіпорындағы еңбек ресурстары, еңбек ресурстарының тиімділігі, еңбек ресурстарын басқару әдістемесі, персоналды басқару жүйесі, кадрлық мәселелер, кәсіпорынның сапа жүйесінің критерийлері.

Нарық экономикасында еңбек ресурстарының маңызы арта түседі. Өндірістің инвестициялық бағыты, ғылыми-техникалық прогрестің соңғы нәтижелерін қолдану, өнім сапасының артуы еңбек ресурстарына деген көзқарасты өзгертіп, еңбекке творчестволық жағынан қарауға және жоғары дәрежеде мамандар дайындауға ықпал жасайды.

Қазақстан Республикасында соңғы жылдары персоналды басқару облысында күрделі өзгерістерді бастан кешірді білікті мамандар тапшылығы болды.

Кадрлық саясат кәсіпорын дамуының концепциясымен толығымен құрамдасуы қажет. Өз кезегінде персоналды басқару концепциясы теориялық-әдістемелік жүйені ұсынады, бұған мазмұны, мақсаты, критерийлері және персоналды басқару әдістері жатады. Ол өзіне персоналды басқару әдістемесін, персоналды басқару жүйесін және басқару технологиясын қосады [1, 431-435].

Еңбек ресурстарын басқару әдістемесі персоналды ұйымды басқарудың объектісі ретінде қарауды ұсынады, жеке тұлғалардың тәртібін, еңбек ресурстарын басқарудың әдістері мен принциптерін қалыптастырады.

Персоналды басқару жүйесі мақсаттарды, функцияларды, еңбек ресурстарының ұйымдық құрылымын, басшылар мен мамандардың тігінен

және көлденеңінен байланысын, басқарушылық шешімдерді негіздеу, өңдеу және қабылдау шараларын қалыптастырады.

Персоналды басқару технологиясы жұмысқа іріктеу, қабылдау, іскерлік бағалау, кәсіби бағдар берумен қалыптасуын, оқыту, оның қызметтік карьерасымен қызметте көтерілуін басқару, ынталандыру, еңбекті ұйымдастыру, келіспеушіліктер мен шиеленісті басқару, ұйымның әлеуметтік дамуын қамтамасыз ету, еңбек ресурстарының жұмыстан шығуын, бұған қоса басшының кәсіподақпен жұмыспен қамту орталығымен байланысы, персоналдың қауіпсіздігін басқару жатады.

Кадрлық мәселелерді ұғыну әлеуметтік кәсіпорындарды басқару деңгейінде ғана. Көптеген басшылар үшін қызметшілермен жұмыс жүргізу - тек қызметкерлерді тұрақты басқаруға бағытталған іс-әрекеттер. Бұл дегеніміз-адам ресми құрылым элементтерінің бірі ретінде ғана қарастырылады деген сөз, мұның өзі персоналды басқарудың қазіргі заманғы тұжырымдамаларымен таныс емес екендігін көрсетеді.

Еңбек ресурстарын дамыту үшін оперативті басшылар мен кадрлық жұмысшылар арасында жауапкершіліктің ұтымды түрде бөлінбеуі байқалады.

Дүние жүзіндегі әртүрлі елдердің экономистерінің көптеген зерттеулері компания жұмысының жоғары деңгейде болуы үш нәрсеге байланысты екенін көрсетеді:

- қоршаған ортаның жұмысқа қолайлы болуы;
- компанияның стратегиялық дұрыс бағыты;
- сапалы мамандар;
- жоғарғы қарқынды динамикалық және күрделі өзгерістерге байланысты еңбек ресурстарын басқару концепциясын қомақты трансформациялануға соқтырды.

Еңбек ресурстарының дамуының мақсаты болып, компанияны оның стратегиялық дамуына сай дайындалған және қажетті мамандармен қамтамасыз ету болып табылады [2, 352-356].

Жоғарыда көрсетілген жайлар, біздің ойымызша, еңбек ресурстарын басқару – менеджмент бағыты, оның мақсаты осы өндіріс ортасындағы факторлар және қызметкерлердің мүмкіншілігін барынша толық пайдалануға қолайлы жағдайлар жасау.

Осы мақсатты табысты іске асыру үшін жүйелік және кешенділік тұрғысынан қарағанда жүйелік сараптаманы пайдаланған дұрыс және мақсаттар жинағын, еңбек ресурстарын басқаруды «Мақсаттар ағашы» түрінде көруге болады.

Еңбек ресурстарының белгілі бір сандық, сапалық және структуралық сипаттамасы бар, олар абсолюттік және салыстырмалы көрсеткіштермен өлшенеді: оның ішінде орташа жылдық, орташа тізімдік қызметкерлердің саны; кадрлардың алмасу коэффициенті; барлық қызметкерлердің ішіндегі жоғары білімі және орташа арнайы білімі барлардың саны; әр категориядағы қызметкерлердің орташа жұмыс мәні; тізімдегі басқа категориядағы қызметкерлердің саны.

Еңбек ресурстарын дамытумен айналысатын компания жоғары деңгейдегі жұмысымен, нарыққа жақындығымен және халықтың өсіп келе жатқан сұранысын қанағаттандыруымен ерекшеленеді. Осындай компанияларда карьерлік болашақ, мотивация жүйесі жоғары, қызметкерлердің тұрақтамаулары, қайғылы оқиғалар, жұмысқа шықпау өте аз, жұмысқа қанағаттанудың деңгейі жоғары.

Еңбек ресурстарын басқарудың өзара келісімділігі және компанияның мақсатына жетуіне басқа міндеттер нарықтық экономикадағы бәсекелестік мүмкіндігін сақтау шарты болып табылады.

Еңбек ресурстарын басқарудың теориялық негізі өзара байланысты ғылым концепцияларының күрделі түрі болып табылады.

Еңбек әлеуеті – табиғаттың әлеуетті қабілеттілігінің жиынтығы, еңбек белсенділігі, білім әлеуетін және еңбек жолының бағасын анықтайды.

Еңбек әлеуеті мүмкіншілігін пайдалы қолдануын анықтауға болмыстар тізімі немесе компонент қолданылады, бірақ олар қоғамның жаңаша даму деңгейіне толықтай

сәйкес келмейді.

Жоғарыда көрсетілген кемшіліктерді жою үшін өндірістік жеке фактордың еңбек әлеуеті компонентінің тізімін бағыттау және ұлғайту қажет [3, 209-213].

Еңбек ресурстарын басқару теорияларының басым көпшілігі адамдар сұранысын қанағаттандыруға әсер етуге байланысты құрылған. Адам факторын басқару туралы қалыптасқан ұғым, персонал басқару практикасы, адамдар ресурстарын басқарудың тиімді жүйесін қалыптастыру мәселесі өзара терең байланысты.

Еңбек ресурстары – елдегі халықтың бір бөлігі, олар денсаулықтың дамуымен, алынған біліммен, персонал – мамандық деңгейімен пайдалы қоғамдық жұмыстармен айналысуға бейімді.

Кәсіпорындағы еңбек ресурстары – 16-63 жас аралығындағы барлық еңбекке жарамды адамдар және кәсіпорын басшылығы тарапынан тұрақты қамқорлық объектісі.

Еңбек ресурстарын талдау мақсаты: пайдаланылмаған мүмкіндіктерді және резервтерді ашу, осы резервтерді іске қосуға бағытталған шараларды өңдеу болып табылады. Мекеменің еңбек ресурстарымен қамтылуын талдаудың негізгі міндеттері:

- мекеме мен оның құрылымдық бөлімшелерінің еңбек ресурстарымен жалпы қамтылуы және мамандықтары мен біліктілік сипаттарын анықтап, баға беру;
- мамандардың тұрақтамау себептерін анықтап, зерттеу;
- еңбек ресурстарының қосымша резервтерін анықтап және оны тиімді пайдалану.

Жұмыс күшін кәсіпорында екі категорияға бөледі:

1. Өндіріспен айналысатын және оған қызмет көрсетумен шұғылданатын өндірістік персонал;

2. Кәсіпорынға қатысты тұрмыстық-шаруашылық, дәрігерлік, санитарлық мекемелер, өнеркәсіптік емес ұйым персоналы.

Өнеркәсіптік - өндірістік персонал екі топқа бөлінеді:

- 1) Жұмысшылар;
- 2) Қызметкерлер.

Жұмыскерлерге материалдық құндылықтарды өндірумен немесе өндірістік және транспорттық қызмет көрсетумен айналысатын еңбеккерлерді жатқызамыз. Жұмыскерлер негізгі және қосымша болып бөлінеді.

Қызметкерлер тобына келесілер жатады: басшылар, мамандар, қызметшілер.

Мамандарға инженерлі-техникалық, экономикалық, бухгалтерлік жұмыстармен айналысатын қызметкерлер жатады.

Басшыларға кәсіпорын мен ішкі бөлімдерінің басқарушылары және олардың орынбасарлары жатады: басқарушы, меңгеруші, бас бухгалтер, бас инженер және т.б.

Жұмысшылар санын тізімдік және орташа тізімдік деп екіге бөледі.

Тізімдік саны деп – белгілі бір күнгі кәсіпорындағы тізімдегі жұмысшылардың санын айтамыз [4, 24-29].

Кәсіпорынның жұмыс күшімен қамтамасыз етілуін жұмыскерлердің орташа тізімдік санымен бағалау қажет. Жұмыскерлердің орташа тізімдік саны деп – белгілі бір мерзімдегі кәсіпорын тізімдерінде тұрған олардың орташа санын айтамыз. Ол белгілі бір мерзімдегі жұмысшылар санының суммасының барлық мерзімдегі олардың жалпы санына бөлу арқылы анықталады. Еңбек көрсеткіштеріне талдау – бұл кәсіпорын жұмысын талдаудың негізгі тарауларының бірі. Кәсіпорын қызметін сипаттайтын еңбек көрсеткіштеріне: еңбек өнімділігі, жұмысшылар саны, еңбек ақы қоры және орташа айлық жалақы жатады. Талдау барысында кадрлардың қозғалысы, олардың айналымы, ағымдығы, миграция себептері жөніндегі сұрақтары зерттеледі. Жұмыс күшінің қозғалысының негізгі көрсеткіштеріне жұмысшыларды қабылдау және босатылуы бойынша айналым және ағымдық коэффициенті жатады. Кәсіпорынның еңбек ресурстарымен қамтамасыз етілуі жұмысшылардың нақты санын категориялар мен мамандықтары бойынша жоспардағы қажеттілікпен салыстыру арқылы анықталады.

Кәсіпорынның аса маңызды мамандықтармен қамтамасыз етілуіне талдауға ерекше көңіл аударылады.

Жұмысшылардың сандық қамтамасыз етілуі мен сапалық құрамы, яғни жалпы білімі, кәсіпкерлік біліктілігі өндірістік ішкі құрылымға байланысты зерттеледі.

Контроллингті ұйымдастыру белгілі бір мөлшерде кәсіпорын қызметкерлерін басқару жүйесіндегі басқарудың тиімділігіне байланысты.

Контроллинг жүйесінің компоненттері болып ұйымдастыру, адам және мәлімет ресурстары, сонымен қатар компонентаралық байланыстар табылады. Жоғарыдағы жүйе арқылы төмендегілерді бөліп көрсетуге болады:

1) Кәсіпорын қызметкерлерінің қызмет нәтижесін анықтауға бағытталған іс-шаралар;

2) Кәсіпорын қызметкерлерінің қызмет нәтижесін бағалау және салыстыруға бағытталған іс-шаралар;

3) Кәсіпорын қызметкерлері қызметінің қорытындысы және оны талдау;

4) Контроллинг жүйесін бір қалыпқа келтіру және оның тиімділігін арттыруға бағытталған іс-шаралар.

Бұдан бөлек жеке, бірақ маңызды міндет ретінде кәсіпорын қызметкерлерін олардың қызметіне басшылар тарапынан қойылатын талаптар туралы өз уақытында және толық ақпарат беру табылады.

Көрсетілген ақпарат ұйымдастыру бөлу және ұйымдастыру әдістемелік құжаттар түрінде қызметкерлерге түсіндіріледі. Қызметкерлерді ақпараттандырудың басқа да құралдары қолданылады. Контроллингтің соңғы мақсаты қызметкерлердің қызмет қорытындыларын есептеу, бағалау және салыстыру үшін анықтауға негізделген кешенді және объективті бағалау. Бұдан әрі қызметкерлердің қызмет қорытындылары есебі және оны анықтауды ұйымдастыруды қарастырамыз. Кәсіпорындарда бұл жұмыс әдетте 2 негізгі бағыт бойынша ұйымдастырылады. 1-ші бағыт бойынша қызметкерлерге тапсырылған жұмыс қорытындысы немесе қызметтің еңбек қорытындысы есепке алынады және анықталады.

2-ші бағыт бойынша кәсіпорында бекітілген еңбек тәртібі ерекшеліктерінің сақталуы анықталады және есепке алынады.

Қызметкерлер еңбегінің сапасын есепке алу және анықтау кәсіпорындағы қолданылатын сапа жүйесі негізінде жүзеге асырылады. Сапа жүйесінің негізгі элементі болып еңбек сапасы критерийі табылады. Кәсіпорын қызметкерлерінің еңбек сапасын есепке алу және анықтау нәтижесінде қызметкер еңбегінің сапасы бекітілген сапа талаптарына сәйкес келу дәрежесі құжат түрінде тіркеледі және анықталады, яғни қызметкер арқылы өндірілген өнім белгілі бір талаптарға сай келеді ме немесе келмейді ме. Кәсіпорын қызметкерлері еңбегінің сапасын есепке алу және анықталуды тиімді жүргізу үшін төмендегі көрсеткіштерді алдын - ала анықтау керек:

- есепке алу мен анықтаудың уақытша параметрлері;

- көрсетілген іс-шараларды жүзеге асыру үшін тартылған қаражаттар мен күштердің құрамы;

- көрсетілген іс-шараларды жүзеге асыру әдістері.

Еңбек сапасын есепке алу және анықтаудың қорытындысы болып қызметкерлердің еңбек сапасын көрсететін құжат түрінде бекітілген көрсеткіштер табылады, мысалы сапалы және сапасыз өнімдердің пайыздық ара қатынасы немесе белгілі бір мерзім ішінде қызметкермен өндірілген бүлінген өнім саны. Көрсетілген қорытындылар кәсіпорынның сәйкес құжаттарымен тіркеледі, одан кейін есеп мәліметтері автоматты түрде өңдеу жүйесіне жинақталады. Қызметкер еңбегінің санын есепке алу және анықтау кәсіпорында қолданылатын еңбек нормалары - уақыт нормалары арқылы жүзеге асырылады. Қызметкерлер еңбегінің санын есепке алу мен тиімді анықтау үшін сапаны есепке алу мен анықтауға арналған талаптарды есепке алу керек, яғни тиісті іс-шараларды жүзеге

асыратын әдістер мен құралдар және уақытша параметрлер. Кәсіпорын қызметкерлерінің еңбек нәтижесін сипаттайтын сапалық және сандық көрсеткіштер есебі мен анықтау тиімділігі жұмыс орнының еңбек шарттарын құру арқылы жүзеге асырылады [5, 429-435].

Мұндай шараларға жатқызылады:

- жұмыс процесінде қолданылатын жабдықтар мен машиналардың, құрылғылардың және орынның жағдайы;

- құжат айналымы үшін техникалық және басқада қажеттіліктерімен қамтамасыз етілуі;

- жұмыс орындауға қажетті материалдардың, құралдардың басқа да заттардың саны және жеткілікті мөлшерде қызметкерлерге өз уақытында жеткізілуі;

- еңбек шарттары, еңбекті қорғау және өндірістегі қауіпсіздік.

Еңбек санының есебі мен қорытындысын анықтаудың маңызды бөлігі болып қызметкер еңбегінің санын сипаттайтын құжатпен бекітілген көрсеткіштер табылады, мысалы, белгілі бір тапсырманы орындау кезіндегі немесе белгілі бір уақыт аралығындағы қызметкерлермен атқарылған еңбек өнімділігінің мәні.

Көрсетілген қорытындылар кәсіпорынның сәйкес құжаттарымен тіркеуге алынады, одан кейін, ережеге сәйкес есеп мәліметтерін өңдеудің автоматтандырылған жүйесіне жинақталады. Еңбек тәртібінің белгіленген ережелерін қызметкерлердің сақтау есебі және оны анықтау ҚР еңбек заңдылықтары талаптары негізінде, кәсіпорынның нормативтік құжаттары ұжымдық келісім - шарт және ішкі еңбек тәртібі ережелері бойынша, сондай-ақ жұмыс беруші және қызметкер арқылы жасалған еңбек келісім - шартындағы міндеттер арқылы жүзеге асырылады. Еңбек тәртібі дегеніміз - кәсіпорында бекітілген тәртіп ережелеріне қызметкерлердің міндетті түрде бағынуы. Өз тарапынан жұмыс беруші кәсіпорында қызметкерлердің еңбек тәртібін сақтауы үшін қажетті жағдайларды қалыптастыруы қажет. Еңбек тәртібі ережелері кәсіпорының еңбек тәртібінде көрініс табады. Өз кезегінде еңбек тәртібі кәсіпорының ішкі еңбек тәртібі ережелерінің ҚР ЕК-тің 189-бабына сәйкес анықталады:

- кәсіпорын қызметкерлерін жұмысқа алу және оларды жұмыстан босату тәртібі; еңбек шартындағы жақтардың негізгі құқықтары, міндеттері мен жауапкершіліктері;

- кәсіпорын қызметкерлерінің жұмыс уақытының ұзақтығы;

- кәсіпорын қызметкерлерін марапаттау шаралары;

- еңбек қатынастарын реттеудің басқа да сұрақтары.

Еңбек қорытындысының сандық және сапалық есебі, оны анықтау тәртібінің кәсіпорында бекітілген еңбек тәртібі ережелері есебі мен оны анықтаудан ерекшелігі қызметкерлердің бекітілген ережені бұзу жағдайларын тіркеу әдістерімен жүзеге асырылады.

Осыған байланысты берілген жағдайда негізгі бағалау критерийлеріне, біріншіден, белгілі бір уақыт аралығындағы қызметкерлердің еңбек тәртібін бұзу жағдайларының саны, екіншіден, «сапа», яғни бұған тәртіп бұзушылықтың дәрежесі жатқызылады. Қызметкерлердің еңбек қорытындыларын есептеу және анықтау жүзеге асырылатын кәсіпорындағы ішкі нормативті құжаттар туралы мәлімет, сондай-ақ олар арқылы еңбек тәртібі ережелерінің сақталуы 1- кестеде көрсетілген.

Кесте 1 Қызметкерлердің кәсіпорындағы еңбек қорытындыларын есептеу және анықтау, ішкі нормативті құжаттар, қызметкерлер арқылы еңбек тәртібі ережелерінің сақталуы

Контроллинг объектісі	Кәсіпорынның нормативті құжаты (акт)
Қызметкер еңбегінің сапасы	Кәсіпорынның сапа жүйесінің критерийлері
Қызметкер еңбегінің саны	Кәсіпорынның еңбек нормалары
Қызметкерлермен еңбек тәртібінің сақталуы	Кәсіпорынның ішкі еңбек тәртібінің ережелері

Қорыта келе, қызметкерлердің еңбек қорытындыларын есептеу және анықтау, сондай-ақ олардың еңбек тәртібі ережелерін сақтау олардың басшыларының негізгі және басты міндеті болып табылады [6, 473-478].

Қызметкерлердің қызмет қорытындысы контроллингінің екінші сатысын қорытындыларды бағалау және салыстыру құрайды. Сондықтан бағалау абсолютті көрсеткіштер түрінде қолданылады, салыстыру салыстырмалы көрсеткіш ретінде бұл қызмет қорытындысына әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Өндіріс факторларының бәсекеге қабілетігін арттыру шаралары // Международно-научно практическая конференция «Стратегия экономического развития Республики Казахстан: посткризисный период» Казахский Национальный педагогически университет имени Абая. – Алматы, 2009. - 431-435 бб.
- 2 Қазақстанда еңбек нарығының даму болашағына болжам // Т.Рысқұлов атындағы қазақ экономикалық университеті «Хабаршысы» журналы. - Алматы. - 2010. - №2 (73). - 352-356 бб.
- 3 Кәсіпкерліктегі еңбек ресурстарының дамуына материалдық-техникалық базаның әсері // Т.Рысқұлов атындағы қазақ экономикалық университеті «Хабаршысы» журналы. - Алматы. - 2010. - №6 (72). - 209-213 бб.
- 4 Еңбек нәтижелігін бағалау мен еңбек ақыны төлеудің шетелдік тәжірибесі // Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті «Хабаршысы» журналы. - Алматы. - 2010. - №2. (24). - 24-29 бб.
- 5 Қазақстан Республикасының Халықаралық еңбек бөлінісінің алатын орны мен ролі //Т.Рысқұлов атындағы қазақ экономикалық университеті «Хабаршысы» журналы. - Алматы. - 2010. - №1 (73). - 429-435 бб.
- 6 Еңбек ресурстарын басқару жөніндегі теориялық көзқарастың эволюциясы // Международная научно-практическая конференция «Таможенный союз Казахстана, России и Белоруси: углубление экономической интеграции» // Казахский Национальный педагогически университет имени Абая. - Алматы. - 28 октября, 2010. - 473-478 бб.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются организационно-экономические отношения, возникающие в процессе управления трудовыми ресурсами предприятия.

В условиях инновационно-индустриального развития необходимо определение потребностей в трудовых ресурсах в будущем, определение практических предложений по совершенствованию экономических методов управления трудовыми ресурсами.

RESUME

In the article the authors examine the organizational-economic relations developed in the process of managing the labor resources of the enterprise.

In the conditions of innovative industrial development it is necessary to define the demand in the workforce in future and practical suggestions on the improvement of economic methods of the human resource management.

Т.А. Абдрашитова

Евразийский гуманитарный институт, канд. психол. наук, доцент

М.М. Абрелева

компания системных исследований «Фактор», канд. психол. наук, доцент

О категориях, описывающих сущность религиозно-политического экстремизма, терроризма в российской психологии

Аннотация

Статья посвящена анализу основных категорий, описывающих религиозно-политический экстремизм, терроризм. Рассмотрено психологическое содержание и соотношение феноменов: радикализм, экстремизм, фанатизм, фундаментализм. На основе сравнительного анализа установлено, что терроризм является результатом последовательной трансформации перечисленных феноменов, которые и составляют его психологическую природу на двух уровнях – сознания и поведения.

Ключевые слова: религиозно-политический экстремизм, радикализм, фанатизм, терроризм, сознание, поведение.

В российской психологии понятие «радикализм» (*radix*, лат. - корень) является ключевым в объяснении сущности экстремизма и терроризма. Под ним понимается бескомпромиссная приверженность определенным воззрениям, концепциям, направленным на коренное изменение существующих общественных и политических институтов. Неслучайно «историческим временем» распространения радикализма являются переходные периоды, угрожающие традиционным ценностям и укладу общества. Под радикализмом в широком смысле подразумевается «любая социополитическая точка зрения, в которой отстаиваются экстремальные, быстрые и фундаментальные изменения. Таким образом, он представляет собой неконформистскую точку зрения, поддерживающую резкие социальные изменения...» [1]. Понятие радикализма, по мнению Д.В.Ольшанского, отражает специфический социокультурный феномен, возникающий в особенных условиях исторического, социально-экономического и религиозного развития страны [2]. Его признаками служат новые ценности и формы поведения, которым свойственны оппозиционность, акцент на силовые методы в достижении целей. В русле политической психологии М.Ф.Головатий, А.А.Деркач, В.И. Жуков, Л.Г. Лаптев дают двойную трактовку радикализма. Это, с одной стороны, решительные и крайние действия, средства для достижения цели как психологический механизм качественного преобразования политических процессов, а, с другой -

социокультурная традиция, связанная с определенным психотипом личности и национально-цивилизационными особенностями общества и государства [3].

Наибольшую трудность представляет соотношение радикализма с понятием «экстремизм» [4]. Признаками проявления экстремизма являются: отрицание существующих норм, ценностей, основополагающих принципов организации (политических систем), направленность на дестабилизацию и низвержение существующей власти. Главными характеристиками экстремизма выступают нетерпимость к инакости, плюрализму, исключаящими консенсус.

Несмотря на то, признаком радикализма служит бескомпромиссность (крайность), тем не менее, эти термины не тождественны: радикализм в отличие от экстремизма фиксируется на содержательной стороне тех или иных крайних, идей, которые не обязательно являются экстремальными [2]. Кроме того, радикализм может относиться к сфере убеждений и мировоззрения, но при этом не проявляться в поведении в отличие от экстремизма, всегда проявляющегося в конкретных формах деятельности. Таким образом, радикализм охватывает крайнюю интенсивность направленности убеждений, а экстремизм отражает крайнюю меру методов и способов их осуществления.

Радикализм, как составляющая мировоззрения, уходит корнями в отрицание актуальной действительности, перемену которой видит лишь в одном, единственно возможном способе - нигилизме, терроризме или революции. Следовательно, экстремизм и терроризм выступают формами проявления радикализма при определенных условиях.

Поскольку в основе радикализации сознания личности лежит противоречие между ее ценностями, потребностями, убеждениями и условиями бытия, то до определенного предела радикализм выполняет конструктивную функцию, сообщая о неблагополучии и побуждая общественные, политические институты к осуществлению назревших перемен. С этой точки зрения, радикализм выступает движущей силой общественного развития. Если острые и насущные противоречия не находят разрешения, то радикальные убеждения становятся мотивом действий, несущих в себе признаки экстремизма или терроризма. Это имеют в виду политические психологи, утверждая, что экстремизм порождает социально-экономические кризисы, в которых блокирована легитимная самодеятельность человека, амбиции лидеров политических партий и оппозиционных движений, вынужденных ориентироваться на крайние средства. Неслучайно социальную базу экстремизма составляют маргинальные, социально уязвимые слои населения, недовольные существующей реальностью интеллигенция, молодежь и студенчество [3].

Причиной смыслового смешения понятий «экстремизм» (*extremis*, *лат.* - крайний) и «радикализм» служит то, что первое означает приверженность крайним позициям и действиям. А между тем, экстремизм – это продолжение и реализация радикализма, причем только при определенных пороговых значениях кризисной ситуации. С радикализмом и экстремизмом тесно связывают понятие «фанатизм». Согласно психологическому словарю, это непоколебимая и отвергающая альтернативы приверженность индивида определенным убеждениям, которая находит выражение в его деятельности и общении. Будучи социально-психологическим феноменом, он отражает личностную позицию и систему отношений личности с референтными группами в рамках неприятия информации, которая противоречит ее жестким установкам и убеждениям, порождая противостояние «мы — они» («настоящие мусульмане» - «ненастоящие мусульмане»). Предрасположенность к фанатизму и терроризму обусловлена рядом характерологических особенностей. Понятие «фанатизм», как и два предыдущих так же в своем определении содержит в качестве признака крайность, что создает определенную терминологическую путаницу. Для понимания отличия этого термина от других необходимо отталкиваться от обоих его значений: «исступленный» (*fanaticus*, *лат.*) и «жертвенник» (*fanum*, *лат.*). С такой точки зрения, под фанатизмом, с одной стороны, понимается доведенная до крайности (исступления) приверженность каким-либо

верованиям или воззрениям, сопровождающаяся такой же степенью нетерпимости к инакости, другим точкам зрения [2]. Фанатизм в свою очередь выступает субъективной основой фундаментализма. Фундаментализм означает противостояние модернизации, приверженность «фундаментальным» ценностям, структурам и способам организации жизни [5]. Об исламском фундаментализме чаще говорят, как о протестной установке сознания, направленной против модернизации ислама и европеизации.

Радикализм, экстремизм и фанатизм, а иногда и фундаментализм, по Д.В.Ольшанскому, составляют психологическую основу терроризма. Только радикализованная личность выбирает средством воздействия или решения терроризм, поскольку радикальные, экстремистские методы адекватны аналогичным целям. Сама цель – радикальное переустройство общества по типу халифата – соответствует характеру методов для достижения цели. В широком смысле терроризм является особой формой политического насилия, которому свойственны жестокость демонстративных деструктивных действий с целью устрашения противников или населения.

В политической психологии терроризм, отмечает А.И.Юрьев, считают эффективной и экономичной версией войны, в которой с минимальными военными затратами достигается дестабилизация состояния населения страны с целью, например, смены режима, использования ресурсов и т.д. [6]. Это относительно недорогой и несложный способ решения военного баланса между режимом и террористами в пользу последних. Терроризм, с точки зрения политической психологии – это, во-первых, борьба нелегитимной власти против легитимной с применением средств и методов давления на психическое состояние противника для подмены смысла, целей и ценностей противника на свой смысл, цели и ценности. Во-вторых, в психолого-политическом смысле – это силовое решение проблем политической несовместимости между людьми путем нарушения устойчивости психологического состояния оппонента методами насилия, не ограниченного моралью и правом.

В психологическом аспекте терроризм является естественным продолжением радикализма, экстремизма и фанатизма. Если экстремизм охватывает мировоззренческую сферу убеждений личности, то терроризм реализует их в практических действиях с фанатизмом во имя радикальных идей и ценностей. Радикализм, экстремизм, фанатизм и фундаментализм, будучи самостоятельными феноменами, составляют стадии последовательной трансформации радикализма в терроризм. На каждой стадии нами выделены такие признаки, как уровень возникновения феномена, психологическое содержание и основа.

Радикализм возникает на уровне сознания как особое мировоззрение – крайние убеждения, взгляды и позиции, складывающиеся вследствие отвержения сложившейся ситуации (традиций, устоев, ценностей). Его основой является фрустрация насущных потребностей в связи с обострением противоречий в социально-экономической, духовно-идеологической сфере в переходный, кризисный период развития общества.

Экстремизм – форма проявления радикализма. Он осуществляется на уровне поведения личности или группы. Его психологическим содержанием выступают конкретные крайние действия, нацеленные на удовлетворение фрустрированных потребностей. Основу экстремизма составляет радикализация сознания, невозможность удовлетворения определенных актуальных потребностей.

Фанатизм возникает на уровне сознания как его особое состояние, признаками которого являются: моноидеизм, суженное восприятие действительности, неприятие иных взглядов и сниженная критичность к собственным. Основу фанатизма составляет вера, которая замещает рациональное восприятие действительности. которая замещает рациональное восприятие действительности. Фундаментализм является видом религиозного фанатизма, его частным случаем и крайним проявлением радикализма и экстремизма. Фундаментализм имеет военно-политическую направленность.

Терроризм осуществляется на поведенческом уровне личности или группы в форме политических или агрессивных действий. Психологическим содержанием терроризма является жестокое и демонстративное насилие, мотивированное идеей борьбы за справедливость, которое выступает средством психологического воздействия на противника с целью принуждения к принятию интересующего решения. Таким образом, радикализм, экстремизм, фанатизм и фундаментализм составляют психологическую основу терроризма.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Радикализм – Психологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vslozare.ru/slovo/psihologicheskij-slovar/>
- 2 Ольшанский Д.В. Психология терроризма. - СПб.: Питер, 2001. - 288 с.
- 3 Политическая психология /Под общ. ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева. - М.: Академический проект, 2001. – 382 с.
- 4 Экстремизм. - //Национальная психологическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/8/word/yekestremizm> - Глоссарий по политической психологии. – М: РУДН, 2003
- 5 Фундаментализм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psyoffice.ru/6-950-fundamentalizm.htm>
- 6 Юрьев, А.И. Политическая психология терроризма. //Сборник статей под ред. проф. М.М.Решетникова. Психология и психопатология терроризма. Гуманитарные стратегии антитеррора. - СПб., 2004. - С. 64-86

ТҮЙІН

Мақала діни – саяси экстремизм және терроризмді сипаттайтын негізгі категориялардың психологиялық мазмұнын талдауға арналған. Радикализм, экстремизм, фанатизм, фундаментальдылық феномендерінің арақатынасы мен мазмұны қарастырылған. Салыстырмалы талдаудың негізінде, терроризм жоғарыда аталған феномендердің тізбекті нәтижесі болып табылады және оның психологиялық табиғатын құрайтындығы анықталған.

RESUME

The article deals with the analysis of the basic categories describing religious and political extremism and terrorism. The psychological content and correlation of the following phenomena are being considered: radicalism, extremism, fanaticism and fundamentalism. Based on the comparative analysis it was concluded that terrorism is the result of the consecutive transformation of the four mentioned phenomena that comprise its psychological nature on two levels which are consciousness and behavior.

Н.М. Стукаленко

Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, д-р пед. наук, профессор

Ж.К. Ермакова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, канд. пед. наук, доцент

О развитии критического мышления у студентов в системе профессиональных компетенций

Аннотация

В статье рассматривается важная проблема современного профессионального образования - развитие критического мышления у студентов, как будущих специалистов. Авторы раскрывают значимость критической деятельности студентов в рамках образовательного процесса вуза на основе анализа психолого-педагогических аспектов концепции критического мышления.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, критическое мышление, критическая личность, критическое общество, профессиональная деятельность, подготовка специалиста, диалектическое мышление.

В настоящее время одной из актуальных проблем является развитие критического мышления у студентов в условиях профессиональной подготовки. Своевременной становится необходимость подготовки будущих специалистов, отвечающих требованиям «Стратегии Казахстан – 2050», «Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации», Закона Республики Казахстан «Об образовании» и др., которые ориентируют систему образования на развитие критических взглядов и критического мышления, поскольку современное образование должно обеспечить интеграцию личности в мировую информационно-коммуникативную культуру [1-3].

Умение критически мыслить является одним из приоритетных в системе современного образования, позволяющее студентам вуза быстро и правильно ориентироваться в их будущей профессиональной деятельности, гибко адаптироваться в новой системе менеджмента. В условиях демократического общества и рыночной экономики, когда интересы личности, работодателей и государства нередко вступают в противоречие, будущие специалисты, критически осмысливая окружающее, способны закреплять традиции и опыт, воздействовать на ход и результаты социально-экономических реформ, направленных на развитие страны. Владение навыками критического мышления подготавливает их к практической деятельности и к жизни в целом, к умению прогнозировать и учитывать изменения в технологии и управлении, анализировать

прогрессивные сдвиги в культурной жизни и научной сфере. Критическое мышление помогает им адаптироваться к новым требованиям, развивать деловые способности и профессиональную компетентность. Наличие критического мышления является необходимым для выпускника современного вуза независимо от специальности, но особенно важно для менеджеров, педагогов, психологов, политологов, медиков, маркетологов, инженеров и др., т.к. в сфере их профессиональной деятельности критическое мышление способствует выработке эффективных решений, генерации идей и созданию новых технологий.

Развитие критического мышления у студентов современного вуза позволяет будущим специалистам успешно осваивать основы своей будущей профессии, готовиться творчески жить и работать в условиях XXI века, поскольку ориентация на будущее есть ключевая идея профессионального образования, главное содержание которой состоит в том, что перспективная система образования в качестве одной из своих приоритетных целей должна иметь задачу формирования у будущих специалистов критического мышления, критических взглядов, умения критически оценивать все происходящее, в первую очередь, результаты своей деятельности и деятельности своих коллег, а также умения работать в команде, сотрудничать во имя достижения конкретных целей.

В научно-методологическом аспекте этого вопроса важным моментом является определение сущностных характеристик основных терминов: критическое мышление, критическая личность и критическое общество [4].

Критическое мышление – это дисциплинированное, самонаправляемое и саморегулируемое мышление, которое иллюстрирует совершенства мышления, соответствующие специфическому способу или области мысли. Критическое мышление проявляется в двух формах. Если оно натренировано (дисциплинировано) отвечать интересам специфического индивидуума или группы, исключая других уместных людей и группы, это софистический или слабый смысл критического мышления. Если натренировано (дисциплинировано) принимать во внимание интересы разнообразных людей или групп, это - справедливый или сильный смысл критического мышления.

Критическая личность – тот, кто овладел диапазоном интеллектуальных навыков и способностей. Если человек использует интеллектуальные навыки, чтобы осуществить собственные эгоистичные цели, этот человек – критический мыслитель только в слабом или ограниченном смысле. Если человек использует данные навыки справедливо, с пониманием других существующих точек зрения, он или она — критический мыслитель в сильном или самом полном смысле.

Критическое общество – общество, которое вознаграждает приверженность ценностям критического мышления и, следовательно, не использует идеологию и внушение как основной способ обучения (вознаграждает рефлексивный опрос, интеллектуальную независимость и обоснованное инакомыслие).

Современные психолого-педагогические исследования показывают, что проблема изучения критического мышления у обучающихся в рамках образовательного процесса чрезвычайно многогранна. Каждый обучающийся использует значения, идеи, концепции, аналогии, метафоры, модели, теории и объяснения для того, чтобы выразить ход своих мыслей, чтобы понимать, рассуждать и управлять своими мыслями. Он также использует значения и понятия, чтобы отрицать, противоречить, стереотипизировать и т.д. Психологи отмечают, что часто образ мышления можно описать в таких критериях, как ясный, точный, аккуратный, адекватный, последовательный, глубокий и честный; но мышление часто бывает и неточное, неопределенное, неаккуратное, неадекватное, поверхностное, тривиальное и пристрастное [5].

Критическое мышление имеет смысл в свете этой парадоксальной дихотомии. Психологи, исследующие данную проблему, утверждают, что люди просто не должны доверять своим инстинктам, не должны доверять тому, что спонтанно происходит с ним.

Они не должны принимать за истинное все, что преподносится как истинное. Они нуждаются в том, чтобы быть сформированными, они не рождены со стандартами, априорными нормами, суждениями, претендующими на абсолютную истинность, законность. Они должны вырастить в себе привычки и черты, которые объединят эти стандарты в их жизни. Эта сложная дихотомия человеческой природы имеет значение для обучения человека. Его можно обучать через рациональность человеческого сознания или через его иррациональные наклонности. Есть веские причины для культивирования способности человеческого разума к дисциплине и контролю мышления через обязательства по отношению к интеллектуальным стандартам. К сожалению, многое в академическом знании находится на низком уровне и способствует недисциплинированности, ассоциативности и инертности. Это скорее препятствие, чем помощь образованию. Многие в образовании мешают подлинному пониманию. Одна вещь, которую студенты отлично знают, что вуз является местом, где нужно повторять за преподавателем или учебником, следовать правильными шагами в правильном порядке, чтобы дать правильные ответы, блокирует в них серьезные размышления о том, что они учат. Хотя есть области в повседневной жизни, где низкоуровневое механическое знание достаточно, но эти области быстро уменьшаются.

В то же самое время ущерб, нанесенный многочисленными формами предубеждения и академической ограниченности, социальной, личной, профессиональной, религиозной, национальной и идеологической продолжает повышаться. Сосредотачиваясь на рациональных возможностях умов студентов, разрабатывая программу обучения так, чтобы студенты схватывали явный смысл того, что они изучают, мы можем сделать все дополнительное обучение более легким для них. Высокий уровень знания стимулирует и улучшает, а низкоуровневое механическое запоминание расхолаживает и ограничивает изучающего. Хотя очень немного образовательных программ преднамеренно стремится к низкоуровневому знанию, большинство проблем в этом. «Хорошие» студенты развивают методы быстрого механического запоминания и выполнения; «плохие» студенты не имеют и этого. Но немного студентов понимают, что такое критически осмыслить содержание предмета, мало используют критическое мышление как инструмент для приобретения знания.

Исследования педагогов-психологов показывают [6], что дидактические лекции, обширный охват содержания и бессмысленная зубрежка объединяются со студенческой пассивностью, чтобы укрепить мышление более низкого уровня. Когда студенты активно не осмысливают пути, которыми они пришли к выводам, когда они не обсуждают их с другими студентами и преподавателями, когда они не узнают разнообразия точек зрения, не анализируют концепции, теории или свои собственные объяснения, активно не подвергают сомнению значения и смысл изучаемого, не сравнивают изучаемое с их опытом, не занимаются необычными проблемами, не делают предположения или не собирают факты - они не достигают более высокого уровня. Они заканчивают свое обучение с беспорядочными фрагментарными мнениями, твердо выученными процедурами и хаосом понятий. Они получают немного знаний или мало понимают. Они хорошо вымуштрованы, а не образованы, они не критические мыслители или личности. В результате их адаптируемость, их способность учиться является строго ограниченной. Их возможности расти интеллектуально и нравственно, их способности и мотивация к обучению слабы.

Признание социальных, политических и моральных последствий низкоуровневого знания растет вместе с признанием того, что и развитые, и слаборазвитые государства сталкиваются со сложными проблемами, которые не могут быть решены без существенного интеллектуального роста больших масс людей. Такой рост предполагает лучшее рефлексивное и критическое осмысление проблем загрязнения окружающей среды, проблем человеческих отношений, перенаселенности, повышения запросов,

уменьшения ресурсов, глобального соревнования, личных целей и идеологических конфликтов. Эта проблема низкого уровня знания обучающихся не будет решена вне вуза для человека, все более и более засыпаемого разнообразными и противоречивыми объяснениями и предписаниями.

Недостаток опыта использования критического мышления приводит к тому, что обычный человек отстает перед лицом сведения сложности окружающего мира к упрощенным картинкам действительности. Растущая масса средств коммуникации порождает запрос на бесхитростные ответы. Если школы и вузы не способствуют переходу от механического запоминания к критическому мышлению, то есть небольшая возможность, что изменение произойдет вне образовательного учреждения. Чтобы помочь произойти этому изменению, преподаватели должны рассмотреть новые концепции обучения, более реалистичные и актуальные, которые связывают приобретение знания с диалогическим и диалектическим мышлением, с развитием мышления, со сложностью и двусмысленностью, способностью приспособлять мышление к ускорению изменений, не зафиксированные на существующих установках, не легко управляемые или принятые пропагандой. Современные ученые говорят, что теоретическая основа для этой потребности и соответствующий способ выполнять это накапливает твердую основу для исследований, а академическое выполнение только начинается, его полное распространение в мире, вероятно, потребует от 10 до 25 лет в будущем [6].

Рассуждая о критическом мышлении, следует отметить, что мы часто говорим о знании, как если бы оно могло быть разведено с мышлением, как если бы оно могло быть собрано одним человеком и передано другому в форме нескольких предложений. Когда мы говорим таким образом, мы забываем, что знание, по его природе, сильно зависит от мысли. Знание, произведенное мыслью, проанализированное мыслью, которое постигает мысль, организованное, оцененное, поддержанное и преобразованное мыслью. Знание существует, должным образом говоря, только в умах, которые постигали его через мысль. И когда мы говорим, думай, то мы подразумеваем, думай критически. Когда мы преподаем каждый предмет таким способом, что студенты проходят курсы без того, чтобы обдумывать знание, то становится возможным, что студенты оставляют те курсы без большего знания, чем они имели, когда приступали к их изучению. Когда мы жертвуем мыслью в пользу объема, мы жертвуем знанием. Совершенно понятно, что знание низкого уровня, это знание явных ассоциаций или механическое. К сожалению, низкоуровневое знание доминирует в обучении, даже на занятиях математики, которые проходят по принципу организованной зубрежки. Большинство студентов пока очень далеки от математического мышления, большинство учебных программ по математике не эффективны в достижении знания. Когда мы проверяем студентов на задачах, которые очень близки к тем, что им давали раньше, они их решают, думая, что они узнали некоторые мощные математические методы. Фактически, они могут использовать такие методы механически даже при недостатке некоторых элементарных мыслительных навыков. Позволять им и себе, непосредственно, верить, что они «понимают» математику - значит вводить в заблуждение.

В современной научной концепции признано, что знание, интеллектуальная дисциплина и интеллектуальная ценность знания должны быть поняты как последовательное совершенствование знания, чтобы думать критически. Чтобы усовершенствовать чье-то мышление, нужно развить интеллектуальные ценности. Другими словами, подлинное образование преобразовывает целого человека, преобразовывая основные способы мышления. Действительно, должным образом понятое, образование подразумевает самостоятельное действие на мышление и участие в формировании нашего характера. С помощью этого можно способствовать возникновению собственных мыслей и преобразованию наших ценностей.

Таким образом, задача современного осмысления профессионального образования связана с развитием критического мышления у студентов, как будущих специалистов, через расширение границ целостного образовательного процесса с использованием информационно-коммуникативных технологий в условиях образовательного процесса, что должно находить отражение в учете традиций высшей школы и в участии студентов в обновленных формах профессиональной подготовки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. Стратегия «Казахстан – 2050». Новый политический курс состоявшегося государства. – Астана, 14.12.2012.
- 2 Назарбаев Н.А. Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. – Алматы: Атамұра, 2005. – 48 с.
- 3 Закон Республики Казахстан «Об образовании». – Алматы: Казахстан, 2007.
- 4 Стратегия развития образования Республики Казахстан до 2020 года // Педагогический вестник. - 2011. - №12.
- 5 Поль Р.У. Критическое мышление: Что необходимо каждому для выживания в быстро меняющемся мире. 1990. – С. 45-56.
- 6 Сорина Г.В. Критическое мышление: история и современный статус // Вестник Московского университета. - Серия 7. - Философия. - 2003. - № 6. - С. 97-110.

ТҮЙІН

Мақалада қазіргі кәсіптік білім берудегі маңызды мәселе – болашақ маман ретінде студенттердің сын тұрғысынан ойлауын дамыту жолдары қарастырылады. Авторлар сын тұрғысынан ойлау тұжырымдамасының психологиялық-педагогикалық аспектілерін талдау негізінде жоғары оқу орнының білім беру үдерісі шеңберінде студенттердің сын тұрғысынан ойлау шығармашылығының маңыздылығын қарастырған.

RESUME

In the article the important problem of modern trade education is examined in the development of the critical thinking for students, as future specialists. The authors expose meaningfulness of critical activity of students within the framework of the educational process of the institution of higher learning on the basis of the analysis of psychology-pedagogical aspects of critical thinking conception.

ӘОЖ 709 545.28

И.Б. Имангаликова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
аға оқытушы

Д.Г.-С. Токтрбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
PhD докторы

А.Б. Мейрманов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Бала тәрбиесі мәселесін шешуде отбасы мен оқу орны арасындағы өзара әрекеттестік

Аннотация

Мақалада отбасы тәрбиесінің бірқалыпты жағдайда іске асырылмайтындығы және отбасы тәрбиесінің сәтсіз болуының басты себебі қарастырылған.

Түйін сөздер: отбасының басты міндеттері мен отбасының этикалық құрамы және құрылымы.

Отбасы - белгілі дәстүрлердің, жағымды өнегелердің, мұралары мен салт-дәстүрлердің сақтаушысы. Отбасында бала алғаш рет өмірмен, қоршаған ортамен танысып, мінез-құлық нормаларын игереді. Ата-ана және отбасы мүшелері жас нәресте дүниеге келген күннен бастап, оның өміріне қамқорлық жасап, болашағын жоспарлайды және саналы азамат болып өсуі үшін қажетті жағдай жасайды. Бұған баланың қажеттілігін толық қанағаттандыру, оны дене және ой-еңбегіне үйрету, күн тәртібін дұрыс реттеуге, салауатты өмір сүруге, жақсылықты үйренуге, жамандықтан жиренуге дағдыландыру, бойында жастайынан мәдени құндылықтар мен адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру жатады. Қазіргі отбасының басты қызметтері мен міндеттеріне тоқталайық:

Басты қызметтері:

- тәрбиелік;
- сауықтыру;
- рухани-адамгершілік;
- танымдық-білімдік;
- тұрмыстық;
- еңбек;
- мәдени-ағартушылық;
- демалыс-шығармашылық;
- тұлғаның өзіндік тәжірибені ынталандырушы;
- қорғау.

Басты міндеттері:

- баланы үйлесімді дамыту;
- бала денсаулығына қамқорлық жасау;
- оқуына көмек көрсету;
- еңбек тәрбиесін жүзеге асыру және мамандық таңдауға көмектесу;
- тұлғаның әлеуметтенуіне көмектесу;
- ізгі, эмоционалды-адамгершіліктік қатынас тәжірибесін қалыптастыру;

- жалпы мәдени және интеллектуалдық дамуына қамқорлық жасау;
- қызығушылығы, қабілеті, бейімділігі мен шығармашылығын дамыту;
- өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін-өзі дамытуға дайындау;
- жыныстық тәрбие, болашақ отбасылық өмірге даярлау [1, 36].

Отбасында ата-аналар аталған қызметтерін жүзеге асыру және міндеттерін орындаумен қатар балаларының іс-әрекетін ұйымдастыруда төмендегідей шарттарды есепке алу тиіс:

баланың қызығушылығын, ішкі сезімдері мен көңіл-күйлерін тұрақтандыру мақсатында міндеттерін бөлуді жоспарлау мен жүзеге асыруда онымен санасу жағын қарастыру;

балаға сенім білдіру және жас дербес ерекшелігіне сәйкес болуын қадағалау;

әр баланың міндеттерін дәл, нақты анықтау;

әр істің балалардың өзара қатынасының дамуы мен нығаюына және рухының есуіне қажетті тәрбиелік мәнінің болуы;

жалпы отбасы дербестігі мен ынтасын есепке алу;

балалардың өзара сыйласымдылық пен мейірімділікке, сенімге негізделетін іс-әрекеттерді тапсыру;

тапсырманы орындау барысында қолдау көрсету, түрткі қалыптастыру.

Дегенмен отбасы тәрбиесінің бірқалыпты жағдайда іске асырылмайтындығы және отбасы тәрбиесінің сәтсіз болуының басты себебі — ересек адамдардың педагогикалық көзқарастарының қараусыздығынан дей келе, отбасындағы бала тәрбиесіне игі ықпал етуде мәні бар төмендегі белгілерді атап көрсетуге болады.

1. Отбасының этикалық құрамы және құрылымы толық емес отбасы: бір балалы, көп балалы отбасы бір ұлттық, көп ұлттық отбасы;

2. Тіршілік әрекетінің және ортаның жағдайлары: отбасы мүшелерінің білім дәрежесі, еңбектену, кәсіптік құрамы, бюджеті, жалпы материалдық әл-ауқаты;

3. Отбасының мәдени әлеуеті: күнделікті тұрмыстың жалпы мәдениеті, күн тәртібі, демалыс, оның формалары, кітапхананы, теледидарды, музыка аспаптарын пайдалана білуі, спортпен айналысу, отбасылық дәстүрлік мерекелер [2, 25].

4. Ішкі отбасылық қатынастар, отбасы микроклиматының сипаттамасы, отбасында көзқарастың бірлігі және айырмашылығы отбасы мүшелерінің өз міндеттерінің көзқарасы;

5. Қоғамға көзқарасы: еңбек және қоғамдық міндеттерге, қоғамдық тәрбие институттарына қатысы;

6. Отбасының тәрбиелік әлеуеті: отбасылық тәрбие, қолданылатын әдістер, ата-аналарының және мүшелердің педагогикалық мәдени дәрежесі.

Бұл белгілерді отбасы тәрбиесінде есепке алудың маңызы зор. Бүгінгі қоғам алдындағы мақсат - өмірдің барлық саласында белсенді шығармашылық іс-әрекетке қабілетті, еркін тұлға тәрбиелеу. Ол үшін тәрбие беруде отбасы, балабақша, мектеп, қоғам және жұртшылық бар мүмкіндіктерін біріктіріп жүзеге асырулары тиіс. Өйткені, отбасына мектеп тарапынан білікті көмек қажет. Педагогтер мен ата-аналардың өзара әрекетінің әрқайсында ғана оқушы тұлғасын дамыту мәселелерін табысты шешуге болады.

Отбасы мен колледждің өзара әрекетінің басты қызметтері:

- ақпараттық;
- тәрбиелік-дамытушылық;
- қалыптастырушылық;
- қорғау-сауықтырушылық;
- бақылаушылық;
- тұрмыстық.

Аталған өзара әрекеттің міндеттері:

- ата-аналардың белсенді педагогикалық ұстанымын қалыптастыру;
- ата-аналарды педагогикалық білім, біліктермен қаруландыру;

– бала тәрбиесіне ата-аналарды белсенді қатыстыру.

Отбасы мен мектептің өзара әрекетін ұйымдастыру жолдары:

- отбасының тәрбиелік мүмкіндігі мен күш қуатын айқындау мақсатында зерттеу;
- отбасының адамгершілік бағыттылығына қарай оларды топтастыру;
- олардың бірлескен әрекеттерінің ағымдық және соңғы нәтижелерін талдау;

Яғни отбасы мен оқу орнының бірлескен әрекетін тиімді ұйымдастыру педагогикалық зерттеуден басталады екен. Ал осы отбасын зерттеу педагогке не береді?

Оқушы отбасын зерттеу педагогке отбасының тәрбиелік мүмкіндігі мен оның әлеуетінің деңгейін анықтауға, сонын, негізінде бірлескен әрекеттің оңтайлы әдісін, формасын тандауға, нәтижесіне тәрбие мәселесін табысты шешуге мол мүмкіндік туғызады. Ол үшін мұғалім дәстүрлі педагогикалық-психологиялық диагностика әдістерінің қешенін пайдаланады. Отбасын зерттеу сынып жетекшіден кәсіби шеберлікті талап ететін күрделі мәселе.

Сондықтан сынып жетекшісі отбасын зерттеуде төмендегідей ережелерді сақтағаны дұрыс:

- ата-аналар мен балалар өздерін зерттеу нысаны ретінде сезінбеуі тиіс;
- зерттеу мақсатты бағытталған, жоспарлы және жүйелі болуы қажет;
- зерттеу әдістері тәрбие әдістерімен өзара байланысты болуы шарт;
- психологиялық-педагогикалық әдістер түрленген болуы және кешенді түрде қолданылуы керек;

Отбасын зерттеуде педагог төмендегі мәліметтерге баса назар аударуы тиіс:

- отбасы мүшелері және отбасының әлеуметтік-материалдық, тұрмыстық жағдайлары мен мектеп ісіне қызығушылықтары туралы толық мәлімет;
- отбасындағы балалардың тәрбиелік деңгейі;
- отбасының тәрбиелік әлеует деңгейі.

Егер ата-аналардың отбасы турасына дұрыс түсінігі болмаса егер оның мақсаттарын педагогикалық тұрғыдан жағдайластырмаса, онда бұл да баланың жеке санасының қалыптасуына ғана емес, түгелдей жеке басының тәрбиесіне кері әсерін, зиянын тигізеді. Тәжірибелік жұмысымызда ата-аналармен жүргізілген сауалнамалар нәтижесі отбасы тәрбиесінде жиі кездесетін қателіктердің санын қырықтан асырған. Солардың елеулісі және жиі кездесетіндері деп төмендегілерді есептейміз:

1. Баланың мектепке дейінгі кезеңінде оған тұрақты көңіл аудармау;
2. Балаға жүйелі және нақты талап қоя алмау;
3. Баланы беталды естен тана жақсы көру;
4. Үйдегі ересектердің назары жалғыз балада болуы;
5. Ата-аналардың өздері балалық шағында ауыр тұрмыс халін кешіргендіктен, баламыз жеңіл тіршілік кешуі тиіс деп санауы;
6. Денсаулығына байланысты қойылуы тиіс талаптардың болмауы;
7. Бала тәрбиесі екінші орында қалып қойған;
8. Отбасындағы тәрбие мақсаты, міндеті, әдіс-тәсілдерінің заман талабына сай жетілдірілмеуі;
9. Отбасындағы жақсы материалдық жағдайға байланысты баланы дағдарыстандыру;
10. Бала тәрбиесіндегі қайшылықтар: шектен тыс босаңсыту, өз бетімен жіберу, қорқыту, аса қатандық, орынсыз жазалау;
11. Ата-ананың өз балаларын сүйкімді және жұғымсыз немесе қабілетті және дарынсыз деп бөлуі [3, 29].

Өкінішке орай, отбасында мұндай қателіктердің етек алуы бала тұлғасының қалыптасуына, жалпы өмірге бейімделуіне де кері ықпал етеді. Ал ересектер бүгінгі сәбидің болашақта мектеп оқушысы, студент, қызметкер, отбасы иесі және азамат, қоғам мүшесі екенін күнделікті кейбір тіршілік барысында ескере бермейміз. Әлі де уақыт бар деп өзімізді алдарқатамыз. Мектепке дейінгі шақтағы қателіктерді түзетуге болмайды

деген бір жақты пікір жоқ болғанымен, бұл кезеңдегі тәрбиенің адам өмірінде із қалдырмауы мүмкін еместігі жоққа шығарылмайды. Жоғарыда аталған қателерден басқа, елеулі қателіктер қатарына ата-аналардың балалар тәрбиесін балабақшаға, мектепке, жүктеуді, үй жұмысынан қорғаштауды, мадақтауды орынды қолдана алмауы, жазалаудың оқтем түрін қолдану, әдеп сақтамау, ата-ананың жағымсыз қылықтары, ата-ананын өз мүмкіншілігін жоғары бағалауы немесе өз ата-анасының қателіктерін автоматты түрде қайталауы, өз кемшіліктерін қайта қарамауын және т.б. жатқызуға болады. Сонымен сөзімізді қорытындылай келе, жоғарыда ерекше мән берген отбасының тәрбиелік әлеуетінің деңгейін диагностикалаудың педагог-ғалым В. Максимов нақтылаған үлгісін ұсынамыз [4, 36].

Отбасының тәрбиелік мүмкіндігінің диагностикалық қартасы

О.т. мүмкін-н кұраушылар	Тәрбиелік мүмкінліктің даму деңгейінің сипаттамасы		
	Темен (Т)	Орташа (О)	Жоғары (Ж)
1	2	3	4
Тәрбиенің мақсаты мен міндеттерін түсінуі	О.т. мақсат, міндеттері жоқ болуы	Тәрбиенің мақсат міндеттері педагогикаға сәйкес емес отбасының мүддесінен келіп шығады	Отбасы тәрбиесінің мақсат-міндеттерін дұрыс түсінеді
Психологиялық мәдениет деңгейі	Психологиялық-педагогикалық білім деңгейі төмен. Педагогикалық оқуларға бірнеше мәрте шақырғаннан кейін әрең келеді	Педагогикалық-психологиялық білім деңгейлері бар, бірақ әлсіз. Педагогикалық оқуларға келгенмен оған мән бермейді. Өз білімін көтерумен айналыспайды	Педагогикалық-психологиялық даярлығы жақсы. Тәрбиеге қатысты өз білімін көтерумен айналысады
Тәрбие әдісі мен құралдарын өмірде қолдана білу мүмкіндігі	Тәрбие әдістері мен құралдарын мақсатты түрде қолдана алмайды	Тәрбие әдістері мен құралдарын интуиция-сына сүйеніп қолданады, теориялық білі-мін өмірмен ұштастырмайды	Отбасында тәрбие әдістері мен құралдарын саналы және түсініп қолданады
Бала тәрбиесі үшін ата-ананың жауапкершілік деңгейі	Бала тәрбиесіне жауапкершілігі жеткіліксіз, кейде мүлдем жоқ. Үйде талаптар қой-майды. Оқуы мен тәрбиесін қадағала-майды, жағымды әре-кеттер қалыптастыр-майды	Жалпы жауапкер-шілікпен қарағысы ке-леді, бірақ кейбір себептерге байланысты жауапкершіліксіз болады. Бала тәрбиесінде жекелеген қателіктер жібереді	Қоғам алдындағы бала тәрбиесі үшін жауапкершілігін саналы түсінеді. Табысты тәрбие беруге барлық жағдайды жасайды

Отбасындағы қарым-қатынас сипаты немесе стилі	Отбасындағы қарым-қатынас жағымсыз, кейде адамгершілікке жат сипатты (ішетін, төбелесетін).	Отбасында айтарлықтай қарым-қатынас жоқ, кей кездері түсініспеушіліктер болып тұрады.	Отбасында жағымды қарым-қатынас және үйлесімдік орнаған.
Ата-ана беделі мен өнегесінің болуы	Ата-ананың бірі немесе екеуі де бала тұлғасына кері әсер етеді.	Ата-ана өнегесінде жал-ған бедел, байлыққа кү-марлық, сарандық және т.с.с. ауытқушылықтар көрініс беруі мүмкін.	Ата-аналар жоғары адамгершілікті бала алдында өнегесі мен беделі бар.
Отбасы мен мектептің бала тәрбиесіндегі бірлігі	Бірлік мүлде жоқ.	Мектеппен бірлік жеке-леген жағдайларда бар. Көбіне мектепке сенім білдіргенімен өздері белсеніп қатыспайды.	Отбасының тәрбиелік әрекетін мектеп талап-тарымен үйлестіреді, мектеп берген кенесті өмірде қолдануға тырысады, мектеп өміріне белсене қатысады.

Отбасы-сапасы жоғарыдағыдай бірқатар өлшемдермен анықталатын бала өмірі мен дамуының ортасы. Сол себептен отбасының тәрбиелік әлеуетінің деңгейін анықтаған соң, мектептің міндеті оны көтеруге мейлінше ықпал ету. Мұндай ықпалдың қажеттілігіне олардың көздерін жеткізіп, ғылыми тұрғыда дәлелдеп беру және ынталандыру, бірлесіп жұмыс жасауға жұмылдыру. Әрине, бұл педагогтен жүйелілікті, төзімділікті, педагогтің этиканы, ғылыми білімді, психологиялық сауаттылықты эмоционалдық ұстамдылықты, даналылықты әрі кешірімділікті талап ететін аса күрделі де жауапты іс. Бірақ та осы қиын жұмыстың нәтижесінің де қомақты болатынын баса ойлау педагогке зор құлшыныс берері анық. Өйткені өз ісінің шебері нағыз педагог үшін бір балаң болса да дұрыс тәрбиеленуінен артық мақсат жоқ деп ойлаймыз. Алғаш бірнеше отбасының тәрбиелік әлеуетінің деңгейін көтеруге қол жеткізсеңіз, міндетті түрде келесі жылы бір сыныптың отбасының тәрбиелік әлеуетін көтереріңіз анық, құрметті ұстаз! Елімізде әр отбасы бақытты болса, еліміздің бақытты болмасқа шарасы жоқ.

Сонымен қорыта келгенде, мұндай күрделі міндетті жүзеге асыру тек отбасының жеке-дара қызметімен шешіле салмайтыны белгілі. Ол үшін әлеуметтік институттардың арасындағы бірлескен әрекет тетіктерін біріктіру бүгінгі күн қажеттілігінен туындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Астана, 1998. – Б. 36.
- 2 Максимов ВВ. Педагогическая диагностика в школе. - М., 2005. - С. 25.
- 3 Иманбекова Б.И. Тәрбиеге жетекші. - А., 2004. – 29 б.
- 4 МардахаевЛ.В. Социальная педагогика. - М., 2005. – 36 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные проблемы воспитания ребенка в семье, возможности взаимосвязи семейного воспитания с воспитанием в образовательных учреждениях.

RESUME

In the article the author considers the main challenges of educating a child in the family, the opportunities of interrelating family upbringing with the education in educational institutions.

Э.І. Қалиева

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Ж. Джолдасова

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
магистрант

Педагогикалық пәндерді меңгеру барысында болашақ педагог мамандарды дайындау сапасын бағалау

Аннотация

Студенттердің бұрын алынған білімдерін кәсіби бағытталған педагогикалық міндеттерді шешу барысында пайдалану іскерлігінің қалыптасуын анықтау үшін бағалау критерийлері мен деңгейлері айқындалды. Мақалада студенттерді кәсіби қызметке дайындаудың бірқатар педагогикалық шарттары ұсынылған. Олардың жүзеге асырылуы негізінде болашақ педагог кәсіби құзыреттілік элементтерін меңгереді.

Түйін сөздер: педагогикалық пәндер, критерий, деңгей, педагогикалық міндет, педагогикалық шарт.

Болашақ педагогтардың педагогикалық пәндерді меңгеру барысындағы кілттік құзыреттіліктері ретінде мәселелік педагогикалық жағдаяттар мен педагогикалық міндеттерді шешу іскерліктері болып табылады. Мұнда алынған жүйелі білімдер пайдаланылады және бұл іскерліктер кәсіби міндеттерді шешу бойынша болашақ кәсіби қызметтің негізін құрайды. Аталған құзыреттіліктердің қалыптасуы оқу үрдісінде кәсіби қызметке келесідей дайындық жағдайларын ұйымдастыру арқылы қол жеткізіледі:

- кейінгі бөлімдер мазмұнын игеру барысында алдыңғы бөлімдердегі маңызды сұрақтар мен мәселелерді синтездеу жолымен қайталау;
  - кейс пен жоба әдістерін жүзеге асыру, проблемалық педагогикалық жағдаяттарды шешу бойынша практикумдар мен тренингтер өткізу, имитациялық-моделдеуші ойындар жүргізу, интерактивті оқу құралдарын дайындау, мультимедиа құралдарын, сонымен қатар оқыту үрдісіне эвристикалық әдістер енгізу («ми шабуылы»), эвристикалық сұрақтар әдісі, эмпатия (жеке аналогия әдісі), инверсия, синектика және т.б.
  - студенттердің өзіндік және зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру;
  - студенттердің өзіндік және жобалық-зерттеу жұмыстары бойынша әдістемелік нұсқаулар мен құралдар дайындау;
- Кез келген үрдістің дамуы белгілі бір

кезеңдер мен деңгейлер негізінде жүзеге асады. Деңгей түсінігінде объект немесе үрдіс дамуының нақты бір «жоғары» және «төмен» сатыларының арақатынасы қарастырылады. Іскерліктердің қалыптасу деңгейін анықтаудың маңызын А. В. Усова баса көрсетеді, бұл жерде ол орындалатын операциялар құрамы мен сапасымен қатар, олардың тиімді орындалу бірізділігіне, іс-әрекеттің саналылығына, сонымен қатар ойлау операцияларының күрделілігіне баса назар аударуды ұсынады [1].

Болашақ педагогтердің бойында осындай іскерлігінің қалыптасуын анықтау үшін бағалау критерийлерін белгілеп алу қажет. Критерий (грек сөзі *criteron* – пайымдау тәсілі) – бағалауға негіз болатын белгі, бір нәрсені анықтау немесе жіктеу, баға өлшемі. «Критерий» түсінігін педагогика тұрғысынан қарастыра отырып Н. В. Сычкованың көзқарасын жетекшілікке аламыз, оның пайымдауынша іскерліктің қалыптасу критерийлері педагогикалық жүйе жұмысының тиімділігін бақылау мақсатында оны жүйелі бағалауға мүмкіндік беретін сипаттамалар (сапалық және сандық) жиынтығы дегенді білдіреді. Оларды анықтаудағы басты болып табылатыны, біріншіден, бұл сипаттамалар диагностикалық, өлшемді болуы тиіс; екіншіден, олар мәнін ашып көрсетуі тиіс; үшіншіден, үрдістің барлық маңызды жағын қамтитын және ол туралы тұтас түсінік беретін жүйе құруы тиіс [2].

Педагогикалық әдебиеттерде (Ю. К. Бабанский, В. П. Беспалько және т.б.) оқыту нәтижелерін бағалаудың түрлі критерийлері ұсынылады, олардың ішіндегі ең маңыздысы тиімділігі (нәтижелілігі) және жұмсалған уақыты. Әртүрлі авторлар ұсынған жалпы оқу іскерліктерінің қалыптасу деңгейлерін бағалау критерийлері жан-жақты зерделенді. Мысалы: В. П. Беспалько (іс-әрекетті меңгеру деңгейі, баяндау абстракциясының деңгейі, оқу міндеттерін шешу кезіндегі іс-әрекетті саналы таңдау деңгейі және оның автоматталуы) [3], А. В. Усова (операцияларды орындау толықтығы, оларды орындау бірізділігі, іс-әрекеттер мен операциялардағы саналылық деңгейі), Г. И. Некипелова (іс-әрекеттің мақсаты мен ғылыми негізін саналы түсіну деңгейі, операцияларды орындау толықтығы мен бірізділігі, іскерліктерді жалпылау деңгейі) [4], Т. А. Шульгина (уәждің болуы, білім жүйесін меңгеруі, іс-әрекеттерді орындау жүйелілігі) [5].

Н.В. Сычкованың (міндетті шешу, курстық және дипломдық жұмысты орындау сипаты мен сапасы), Н. М. Яковлеваның (орындалған міндеттер (есеп) мен тапсырмалар саны және сапасы, жұмысты рәсімдеу дағдысы) [6], Г.Н. Губайдуллинаның (көлем, жүйелілік, ұғу, беріктік пен пәрменділік (ұтымдылық)) [7] ұсынған іскерліктердің қалыптасу деңгейін бағалау критерийлерін талдай отырып, келесі тұжырымға келдік: педагогикалық пәндерді меңгеру барысында алынған білімді педагогикалық, кәсіби бағытталған мәселелерді шешуде қолдану іскерлігінің қалыптасу деңгейін нақтырақ бағалау үшін келесі критерийлерге сүйенуге болады:

1) практикалық іс-әрекетке деген қызығушылық (практикалық іс-әрекетке қатынасы, педагогикалық міндеттерді шешуде теориялық негіздерді қолдануға ынталылығы);

2) меңгерілген педагогикалық пәндердің барлық тақарыптары мен тарауларының теориялық негіздерін білу (олардың толықтығы, беріктігі, сапасы, жүйелілік пен құрылымдылығы);

3) іс-әрекеттерді орындау дұрыстығы (дұрыс орындалған міндеттер (есеп) саны, орындалған жұмыстар есебі, педагогикалық тапсырманы орындау реттілігінің дұрыстығы);

4) іс-әрекеттерді орындау сапасы (олардың саналылығы, жүйелілігі мен толықтығы).

Бұл критерийлерге студенттердің тәжірибелік сабақтар мен СОӨЖ кезіндегі өзіндік аудиториялық жұмыстарын бақылай отырып негізделдік. Сонымен бірге, студенттердің нақты бір жұмысты орындау кезінде жекелеген іс-әрекеттерінің нәтижелері сарапталды және меңгерілген педагогикалық пәндердің теориялық негіздері бойынша сұрақтар жүйесі қолданылды.

Белгіленген критерийлер негізінде студенттердің игерген педагогикалық білімдерді кәсіби бағытталған педагогикалық міндеттерді шешу кезінде пайдалану іскерлігінің қалыптасу деңгейлері анықталды.

Төмен. Студенттердің педагогикалық пәндерді меңгеруге деген қызығушылығы тұрақсыз, жекелеген түсініктер жөнінде ғана білім көрсете алады, тапсырмаларды орындау барысында көптеген қиындықтарға ұшырайды, оларды тек қана эмпириялық деңгейде орындайды, педагогикалық іс-әрекеттердің ұстанымдарын түсіндіру кезінде қиналады, бөлшектелген мәліметтерді жүйелей алмайды және оның құрамды бөліктерін айыра алмайды, білім алу кезінде белсенділік танытпайды. Педагогикалық пәндер бойынша теориялық білімдерін интеграциялай алмайды. Білімдер жүйелендірілмеген және құрылымдалмаған.

Жобалық-зерттеу жұмыстарын орындау және нәтижелерін ресімдеу стандарт талаптарына жауап бермейді.

Орташа. Студенттер кәсіби-педагогикалық міндеттерді шешуде теориялық білімдерді пайдалану қажеттілігі мен маңызын түсінеді, оқу тапсырмаларын саналы және мақсатты түрде орындап отырады, бірақ әрдайым емес. Шығармашылық тапсырмаларды орындауға деген жеке талабы ситуацияларға тәуелді болып келеді. Студенттер оқу барысында айтарлықтай белсенді, бірақ жеткіліксіз білімдерін толықтыруға барлық күшін сала тырыспайды, тақырып пен тараулар бойынша меңгерілген білімдеріне тереңділік пен беріктік жетіспейді. Студенттер педагогикалық пәндерді меңгеру барысында алған білімдерін өздеріне таныс жағдайда өздігінен қолдана алады, алайда білімдерін жаңа ситуацияда қолдануда қиналады. Олардың кәсіби-педагогикалық қызмет теориясы бойынша білім деңгейі жоғары, негізгі педагогикалық категориялар, түсініктер мен педагогикалық жүйелерге қатысты принциптерді және тұтас педагогикалық үрдістің теориясы мен тәжірибесін жете түсінеді, сонымен бірге білімдерін нақты жағдайларда қолдана алады. Жаңа ситуацияда білімдері мен дағдыларын қолдануға қиналады, алға қойған мәселеден шығар жолды жеткілікті түрде тез таба алмайды. Педагогикалық пәндер бойынша теориялық білімдерді интеграциялауда қиындықтарға тап болады.

Студенттер іс әрекеті толықтай саналы, теориялық білімдерін педагогикалық міндеттер мен тапсырмаларды орындауда көбінесе дұрыс қолдана алады, бірақ оларды өзгеше түрде орындай алмайды. Іс әрекеттер жасауының реттілігі жеткілікті ойластырылмаған, кейбір әрекеттер түсіп қалған, өйткені студенттер өздерінің іс әрекетінің ғылыми негізі мен құрылымын жете түсінбейді. Тапсырмалар оқытушының көмегімен орындалады.

Жобалық-зерттеу жұмысының нәтижесін ресімдеу стандарт талаптарына жарым-жартылай сәйкес келеді.

Жоғары. Студенттер педагогикалық мәселені сараптап, жаңалығын айқындай алады және оны белгілі шешімдермен салыстырып, өз әрекеттері мен алған нәтижелерін дәлелдей және қорытынды жасай біледі. Педагогикалық пәндер бойынша теориялық білімдерді интеграциялау барысында қиындықтар туындамайды. Білімдері жүйелендірілген және құрылымдалған.

Білім алушы кәсіби-педагогикалық міндеттерді шешуде және өзіндік зерттеушілік іс-әрекетке тұрақты қызығушылық танытады. Сонымен қатар, оң мотивация жағдайында олардың іс әрекеті ситуацияға тәуелді болмай саналы, мақсатты бағытта, жүйелі және сырт жақтан қолдауды күтпейді. Студенттер аса жоғары ұмтылысты байқатады. Олар педагогикалық міндеттерді шешуде және шығармашылық, зерттеушілік іс-әрекетте жоғары белсенділік пен ынталылықты танытады. Бұл деңгей осы уақытқа дейін алынған теориялық білімдердің педагогикалық міндеттерді шешу және зерттеушілік іс-әрекеттер үшін дұрыс қолданылғанын көрсетеді. Мұндай іс-әрекет қисындылығы мен бірізділігімен ерекшеленеді. Жобалық-зерттеу жұмысының нәтижесін ресімдеу стандарт талаптарына толықтай сай келеді.

Сонымен, оқу үрдісіне меңгерілетін пәндер арасындағы байланыс біршама үйлесімді болатындай шарттарды енгізу қажет. Бұл шарттардың нәтижесінде студенттердің білімі біршама жүйеленіп құрылымдалады, олардың өзіндік зерттеушілік жұмысқа деген ынтасы артады, демек, бұрын алынған білімдерді педагогикалық кәсіби бағытталған міндеттерді шешу барысында пайдалану деңгейі артады. Мұндай жағдайда болашақ маман кәсіби құзыреттілік элементтерін меңгереді.

Бұл критерийлер мен көрсеткіштер педагогикалық пәндерді меңгеру барысында алынған білімдерді кәсіби бағытталған педагогикалық міндеттерді шешуде қолдана білу іскерлігі деңгейінің қалыптасуын бағалауда тиімді болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Усова А.В. Формирование у учащихся общих учебно-познавательных умений в процессе изучения предметов естественного цикла. - Челябинск: Факел, 1997. - 30 с.
- 2 Сычкова Н.В. Исследовательская подготовка студентов университета. - Магнитогорск: МаГУ, 2002. - 223 с.
- 3 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1981. - 95 с.
- 4 Некипелова Г.И. Дидактические условия формирования у студентов умения самостоятельно работать с учебной и научной литературой. - Челябинск, 1985. - 183 с.
- 5 Шульгина Т.А. Формирование самостоятельной творческой деятельности у студентов педвузов: автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Челябинск, 1998. - 22 с.
- 6 Яковлева Н.М. Подготовка студентов к творческой воспитательной деятельности. - Челябинск: ЧГПИ, 1991. - 128 с.
- 7 Губайдуллина Г.Н. Педагогиканы оқыту әдістемесі: оқу құралы. - Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2012. – 244 б.

РЕЗЮМЕ

В статье разработаны критерии и уровни оценки сформированности у студентов умения применять ранее полученные знания в решении профессионально ориентированных педагогических задач. В статье предложены ряд педагогических условий подготовки студентов к профессиональной деятельности, при которых будущий специалист приобретает элементы профессиональных компетенций.

RESUME

In this article there were developed the criteria and valuation levels of the formation of students' ability to apply previously acquired knowledge in solving oriented pedagogical problems professionally. In the article there was offered the variety of pedagogical conditions in preparing students for professional training in which the future specialist will acquire the elements of professional competence.

Л. Нәби

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

С.А. Мурзина

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

А.Ж. Сагиденова

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
магистрант

Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі адамдарға әлеуметтік қызмет көрсету мәселелері

Аннотация

Мақалада Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі адамдарға әлеуметтік тұрғыдан берілетін көмектерді көбейту мәселелері жайлы жазылған.

Түйін сөздер: мүмкіндігі шектеулі адамдар, реабилитация, қоғам, заң, көмек, қолдау.

Мүмкіндігі шектеулі адамдарды мемлекеттік әлеуметтік қолдау шаралары Қазақстан Республикасының Конституциясына, Қазақстан Республикасының 2005 жылы 13 сәуірдегі «Қазақстан Республикасындағы мүмкіндігі шектеулі адамдарды әлеуметтік қорғау туралы», ҚР 1999 жылдың 5 сәуірдегі № 365-І «Қазақстан Республикасындағы мүгедектігі, асыраушысынан айырылу және жасына байланысты мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар туралы», 2002 жылдың 11 тамызындағы «Мүмкіндігі шектеулі балаларды медициналық және педагогикалық түзету және әлеуметтік қолдау туралы» заңдарына, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылы 29 желтоқсан № 1758 «Мүгедектерді 2002-2005 жылдарға оңалту бағдарламасы» қаулысымен және басқа нормативтік актілермен өткізілуде [1].

Әлемде мүгедексіз ел жоқ. Дүниежүзі елдері бойынша орташа көрсеткіш – 10 пайыз, яғни мүмкіндігі шектеулі 650 миллион адам бар деген сөз. Ал, Қазақстанда жарты миллионға тарта мүгедек бар десек, бұл халықтың 3 пайыздайын құрайды. 2013 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстанда барлығы 609 мыңнан астам мүгедек бар. Оның 543 мыңы – ересектер. Оның ішінде бірінші топтағылары – 57 мың 884, екінші топтағылары – 275 мың 463. 18 жасқа дейінгі мүгедек балалар саны – 65 мың 844, оның ішінде 57 мың 627-сі – 16 жасқа дейінгі балалар. Бұл жерде мәселе олардың санының аздығында немесе көптігінде емес. Басқадай мәселе бар. Ол – экономикалық, әлеуметтік мәселелер. Осыдан екі жарым жылдай бұрын Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияға және факультативтік қаулысына қол қойып, одан соң мүгедектердің құқықтарын сақтаудың халықаралық стандарттарына көшуді бастаған болатын [3].

Еліміздегі мүмкіндігі шектелген адамдар мемлекет тарапынан арнайы көмекті қажет етеді, себебі олардың физикалық, психикалық, интеллектуалдық мүмкіндіктері олардың қоғамда дұрыс өмір сүруіне кедергі жасайды. Осы мәселелерге байланысты Қазақстанда мүгедектерді оңалту мәселесі қолға алынуы қажет.

Қазақстандағы мүгедектер тап болатын проблемаларды келесі негізгі топтарға бөлуге болады:

- жұмыспен қамтылудағы қиындықтар, мүгедектерді қамту сферасындағы дискриминациялау;
- білім алуудағы шектеулер және әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерін қанағаттандырудағы шектеулер;
- мүгедектерді реабилитациялауда денсаулық сақтау қызметтерінің сапасының төмендігі мен жеткіліксіз көлемі;
- мүгедектердің тұрғын үйлерге қол жеткізе алмауы;
- елдің қоғамдық-саяси өміріне қатысудың әлсіздігі.

Бүгінгі таңда Қазақстанда мүгедектерді біріктіруші 200-ден астам ұйымдар бар. Олардың өзара келіспеушілігі қазірше өте төмен, бірақ мүгедектердің нақты құқығын сол қалпында қалдыру және қорғау тенденциясы қалыптасуда. Мүгедектер мен орта жастағы адамдардың құқығы ұзақ жылдар бойы әлемдік қауымдастықтың тарапынан қатаң назарда ұсталып мүмкіндігі шектеулі адамдарға әлеуметтік көмек ретінде мемлекеттік тапсырысты орындау шегінде жыл сайын республикалық бюджеттен мүгедектермен ардагерлерді сауықтыруға құралдар бөлінеді. Сауықтырулар бойынша қызметтерді Алматы қаласындағы «Ардагерлер» республикалық пансионаты, Павлодар облысындағы «Мойылды» санаториясы, Шығыс Қазақстан облысындағы «Ақжайық» және Бурабай курорттық зонасында орналасқан «Жеке-Батыр» қызмет көрсетеді. Мүгедектерді реабилитациялаудың кешенді құру үшін қоғамның жан-жақты интеграциялау мүмкіндігін жасау үшін Қазақстан Республикасының үкіметінің 2001 жылы 29 желтоқсандағы № 1758 «Мүгедектерді 2002-2005 жылдардағы оңалту бағдарламасы» бекітілді. Бағдарлама мүгедектерді реабилитациялау жүйесін құруға бағдарланған, өмір сүру жағдайына қарамастан мүгедектік деңгейін төмендету жағдайын қамтамасыз етеді [4].

Балалар мүгедектігінің алдын алу үшін Қазақстан Республикасының «Мүмкіндігі шектеулі балаларға медициналық-педагогикалық түзетуді әлеуметтік қолдау туралы» Заңы бекітілді. Заң әлеуметтік медициналық-педагогикалық түзетудің формалары мен әдісін анықтайды. Ауытқулары бар балаларды айқындау, медициналық, арнайы білімі және әлеуметтік қызмет көрсету, реабилитациялық орталықтар ашу, түзету кабинеттерін ашу, тәрбиелеу, оқыту, еңбек сыйақыларымен байланысты проблемаларды шешу, мүмкіндігі шектеулі балаларды дайындау, мүгедектіктің алдын алу т.б. болып табылады.

Сонымен елімізде республикалық мүгедектер қоғамдарымен олардың облыстық бөлімшелері, Қазақстандық соқырлар қоғамы, Ести алмайтындардың Қазақстандық қоғамы республикалық мүгедек әйелдерді қорғау «Бибі-Ана» қоғамы, әлеуметтік адаптациялау және дамуында ауытқулары бар жасөспірімдерді реабилитациялау. Центр-Сатр, «Кеңес», «Лига», «Ақбота», яғни мүгедектермен психофизикалық дамуында ауытқулары бар балаларды қорғау, мүгедек балалар ата-аналардың ассоциациясы, «Қазақстан мүгедектері» мен мемлекеттік емес ұйымдар заңды тұлғалардың бірігуі тағы басқалары жатады [5].

Қазақстандағы жағдай бүгінгі күні мынадай: мүгедектерге қоғамның кейбір салаларында кемсітетін жағдайларға соқтығуына тура келеді: қоғамдық ғимараттар, көлік және байланыс құралдары олар үшін бейімделмеген (интернат-үйлерді аралауда көрінгендей, мүгедектердің тұратын жерлері де бейімделмеген), қоғам материалдық және әлеуметтік жағдай туғызу үшін шаралар қабылдамайды. Оқып-үйрету және еңбекке орналастыруда тыйым салынған біліктілік стандарттары мен өлшемдер қолданылады, бұл мүгедектердің әлеуметтік жағынан оқшаулануына тура соқтырады, қызмет көрсетулер

мен жеңілдіктер алуда мүмкіндіктерді таңдау шектелген. Олар шектелген әлеуметтік, кәсіптік, экономикалық және білім беру мүмкіндіктерін пайдаланады.

Қазақстандағы мүмкіндігі шектеулі адамдарға мемлекет тарапынан төмендегідей әлеуметтік қолдау көрсетілсе көптеген проблемаларды шешу мүмкіндігі артар еді:

- мүмкіндігі шектеулі адамдарға әлеуметтік, техникалық көмек құралдарымен, көлік және рекреациялық құрылымдармен, ақпараттық ортамен қамтамасыз етілуін және материалдық, әлеуметтік – психологиялық қолдау көрсету;
- қосымша көмек қажет ететін мүгедектердің әлеуметтік қамтамасыз етілу жүйесіне республикада медициналық – әлеуметтік мекемелердің, әлеуметтік қорғаудағы территориялық орталықтардың және үйде жеке көмек көрсету сияқты мүмкіндіктерді арттыру;
- интернат – үйлерінде тұратын мүгедектер мен қарттарға медициналық, әлеуметтік – тұрмыс жағынан, әлеуметтік адаптация, еңбекке жарамдылығын арттыру;
- республикамызда мүгедектер мен қарттарға әлеуметтік көмек көрсететін, медициналық, әлеуметтік және кәсіби дамыту мекемелерін көбейту;
- мүгедектерді тұрғын үймен қамтамасыздандыру:
  - есепке алып, баспанасыз мүгедектерге үй беру;
  - мүгедектер мен отбасылық құрамында мүгедек бар жанұяға баспана кеңістігі жабдықтарымен, арнайы құралдар және жабдықтармен қамтамасыз ету;
- мүгедектерді жұмыспен қамту:
  - қызмет орындарының жалпы санының үш пайызы мөлшерінде мүгедектерге жұмыс орындарынан квота бекіту;
  - жеке кәсіпкерлікті, шағын және орта бизнесті дамыту арқылы мүгедектер үшін қосымша жұмыс орындарын құру;
  - мүгедектерді жұмысқа орналастыру үшін арнайы жұмыс орындарын құру;
  - мүгедектерді кәсіби оқыту ұйымдары;
- мүгедек – балаларға білім беру бағдарламасын жасау;
- моральдық – психологиялық жағынан қолдау көрсету;
- мүмкіндігі шектеулі адамдарға олардың құқықтары туралы ақпарат беретін территориялық орталықтар ашу;
- заңға сәйкес мүгедектер сауықтыру бағдарламаларына орай протез – ортопедтік көмекпен, қозғалуға байланысты әлеуметтік жабдықтармен, сурдо – тифложабдықтармен және басқа да техникалық құралдармен жабдықтау;
- сонымен қатар мемлекеттік бюджеттен бөлінетін мемлекеттік тапсырыс бойынша сауықтыру – курорттық емдеу шаралымен қамтамасыз ету.

Қазіргі қоғамның мақсаты мүгедек адамдардың құқықтары мен міндеттері бар ережені қамтамасыз етуден тұрады. Әлемнің барлық елдерінде мүгедектерге өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруға мүмкіндік бермейтін және олардың қоғамдық өмірге толық араласуына қиындататын кедергілер әлі де бар. Мұндай жағдайда қоғамның міндеті осы кедергілерді жоба үшін қажетті шараларды қабылдаудан, яғни тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуден тұрады, осының арқасында қызмет көрсету, еңбек қызметі және ақпарат сияқты қоғамның түрлі салалары барлығына, әсіресе мүгедектер мен орта жастағы адамдардың қолы жететін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Заңы «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы» // Егемен Қазақстан. – 2002. - 23 шілде.
- 2 Қазақстан Республикасының Заңы «ҚР мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» // Егемен Қазақстан. – 2005. - 26 сәуір.

- 3 www.BNews.kz
- 4 Мүгедектерді оңалтудың 2002-2005 жылдарға арналған бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары: 2003ж. 15 қаңтардағы №20 қаулысымен бекітілген.
- 5 Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік жәрдемақылар. – Заң газеті. – 2005. - 14 қаңтар.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы повышения социальной помощи людям с ограниченными возможностями в Казахстане, а также приведены статистические данные и нормативные документы РК, касающиеся лиц с ограниченными возможностями.

RESUME

The article deals with the problem of increasing social assistance to people with disabilities in Kazakhstan, as well as the statistical data and regulations of Kazakhstan relating to persons with disabilities.

Liza Navii

Candidate of pedagogic sciences, the associate professor of Kokshetau State University named after Shokan Ualikhanov

Anar Kalzhanova

1-st year master's degree student of Kokshetau State University named after Shokan Ualikhanov

The possibilities of implementation of the dual system of education

Abstract

Nowadays, the dual system of education is one of the most popular themes around the world, that is why it is very important to explain the reason of implementation and future perspectives of this program. The study of the dual system shows that the alumni of the high schools, studying according to this system achieve the best results in future. They become the most competitive, qualified and competent workers. According to the international experience and our first steps on the way of implementation of this program it is clear that this is a very actual theme.

Keywords: dual system of education, vocational education, State program of educational development, duality.

The president of the Republic Kazakhstan asked all enterprises of our country to implement the dual system of education [1].

N.A. Nazarbayev noticed that this model of education has been already implemented in some local organizations such as technical institutions and in mechanical factories.

The dual system of education gives people the greatest opportunity to get the education from two places and we can call this system of education as the guarantee of the future placement of alumni.

The main problem of all high school alumni is the lack of practice i.e. the dual system considers this fact and includes the most effective way of the process of education. It is very effective in the process of training future specialists. Efficiency is that all theoretical materials which have been done are based on practices in manufacturing places and other factories. It means that students have chances to use the theoretical material from lectures in real practice.

The main point of the dual system of education is the combination of the theoretical study from high schools with practice. According to the dual system of education the students get more deep knowledge and skills of their specialty. Students can take the experience in a future work place; they learn how to work in the collective [2].

Also the president of our country noticed that “the student can choose any place of work, because he/she has taken the real practice and is able to work”.

This form of education is very useful for employers because they can teach necessary experts for them.

Let us give the information about the dual system: From a scientific point of view of the whole typology of the vocational education system of Germany it seems particularly relevant to study the dual form of education workers. Its origins appear in the apprenticeship system, which has been distributed in the Arabian, Asian and European countries in the earliest periods of history, but in the development process it acquired national peculiarities in Germany. Formed later, especially under the influence of the reform movement in the European pedagogy at the end of twentieth centuries, led by the German researcher and teacher Georg Kershtenshtaynerom, the concept of the dual form of vocational education has been legally admitted to the pre-war Germany as the main method of preparation and training of young workers.

The dual form of vocational education is characterized by us as an educational process, which combines practical training with part-time in the production and training in a traditional educational institution.

Duality means "double unity, duality," "a single organizational unit." This form of vocational education emerged as a product of social partnership, which is a mechanism for close cooperation between the state, employers, trade unions and various associations for the preparation of highly qualified personnel to meet the needs of the labor market.

The term "form" is interpreted by us as a way to provide educational services to a specific mode of learning. There are full-time and part-time, full-time and part-familial forms of vocational training, external studies, etc. The unifying element is the state educational standard.

The dual form of vocational education is seen not only as an educational alternative, but also how to adapt it successfully to the conditions of market economy for the educational phenomenon, which has had both direct and indirect impact on the development of vocational pedagogy in different countries, including Kazakhstan. Its appearance marked the change of traditions, when instead of the rationalist tradition of the medieval Prussian master who trained and taught only a separate student, the economy claimed a new form of training of skilled workers on the basis of- close cooperation between companies and vocational schools.

The analysis of scientific publications on the researched topic in the past thirty years suggests that the national educational model did not attract such attention of scientists, technicians and teachers as the dual form of vocational training and, above all, in Germany. Most researchers recognize the impossibility of direct copying, but both agree that the analysis of dual forms is a prerequisite of implementation of the most effective elements in its vocational education system of countries with market economies.

Under the dual system of education we can understand the system, when the education of young people combines profession in two schools, i.e. two institutions involved in one educational process. On the one hand, that was a university, on the other hand, a training company.

Two years ago a large German company, firmly entrenched in some countries, made an unprecedented move, which in the future could fundamentally change the domestic system of secondary and higher education. For example, in September, 2010, "Volkswagen Group Rus" and Colleges of Information Technology and Management opened Russia's first dual education program. A two-year training on it involved 24 volunteers - in June 2012, they were awarded diplomas and, according to the contract signed a labor contract with the German automaker.

N.A. Nazarbayev announced at the 2nd-Congress of the youth wing "Jas Otan" of "Nur Otan" - "After visiting Germany I gave instructions to introduce a dual system of education. Today, this system employs 60 countries. I call on all local companies to do this immediately and the government to follow" [3].

In this case an example is the system of vocational education in Germany which, according to the International Institute for monitoring the quality of labor (Switzerland), is one of the leaders in terms of skills development, and its dual education system in many respects is a model for the whole European Union. The German side is ready to provide active support in the implementation of the German experience "dual" education in Kazakhstan [4].

In the State program of the educational development of Kazakhstan for 2011-2020 it is written that "the higher education plays the biggest role in the process of professional training of qualified and competitive experts of every economic branch. Nowadays, there are 158 high schools with 595 thousand students. Nevertheless, the employers are not completely satisfied with the level of their competence after high schools".

That is why it is very important to combine theory and practice.

LIST OF REFERENCES

- 1 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг.
- 2 <http://zkoipk.kz/nisconf2s/699-conf.html>
- 3 Стратегический план Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2011-2015 годы // zakon.kz/141156-zakon-respubliki-kazakhstan-ot-27.html
- 4 <http://news.nur.kz/214021.html>

ТҮЙІН

Мақалада дуальды оқыту жүйесін, басқа елдердің тәжірибесі негізінде Қазақстанның оқу орындарына енгізу мүмкіндіктері, дуальды оқыту жүйесінің екі жақты, яғни оқу орны мен болашақ жұмыс орындарында мамандардың құзыреттілігін арттыру жайлы айтылған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос перспективы внедрения дуальной системы образования в учебных заведениях Казахстана на основе опыта других стран, которая предусматривает обучение в учебном заведении с периодами производственной деятельности для повышения уровня компетенции будущих специалистов.

С.Б. Загатова

Евразийский гуманитарный институт, канд. филол. наук, профессор

Способы передачи сегментированных конструкций в переводе (на материале французского языка)

Аннотация

В статье рассматриваются французские сегментированные конструкции как прием экспрессивного синтаксиса. Автором предлагается анализ перевода сегментированных конструкций с французского языка на русский язык (на материале художественной прозы).

Ключевые слова: сегментация, сегментированные конструкции, расчлененные конструкции, антиципация, тема, рема, коммуникативная интенция, переводческое решение, переводческая стратегия.

Сегментированные конструкции в современной лингвистике вызывают интерес с точки зрения, как структурных, так и семантико-прагматических особенностей.

Еще Ш.Балли придавал особое значение проблеме сегментации во французском языке, связывая сегментированные конструкции с сочинением [1].

В последующем, сегментированные конструкции были рассмотрены В.К.Гаком, Е.А.Реферовской, А.К.Васильевой, Н.А.Шигаревской, А.А.Андриевской. Так, Е.А.Реферовская, А.К.Васильева о сегментации пишут: «La prédication communicative se réalise, en français, de la façon la plus marquante dans la phrase disloquée segmentée. En effet, la dislocation sert à diviser la phrase en deux segments principaux... Cependant, il faut tenir compte du caractère complexe et varié du phénomène appelé segmentation (dislocation)» [2, с.77]. Особенность французских сегментированных конструкций заключается в вынесении в обособленный сегмент неглагольного элемента (подлежащего, дополнения, обстоятельства), который репрезентируется при глаголе местоимением и наличием паузы между двумя частями предложения с характерным переломом интонации.

Например:

Moi, je ne t'aime pas. Je pourrais te dire que je te hais, mais ça serait moins fort (H.Bazin).

Ton coucher de soleil, tu l'auras. Je l'exigerai. (A.Saint-Exupéry)

Однако, несмотря на различие ранних исследований французских лингвистов по проблеме сегментации, более поздние работы на материале французского языка позволяют сказать, что сегментированные конструкции – это факт современного французского языка.

Большинство исследователей отмечают, что сегментированные и расчлененные конструкции связаны с таким явлением как актуальное членение, то есть с тематическим членением высказывания.

Сегментация тесно связана с коммуникативной структурой высказывания. В процессе коммуникации у говорящих (пишущих) появляется желание актуализировать наиболее важные моменты для говорящего. Получается, что сегментация происходит в соответствии с коммуникативной интенцией адресанта, при этом информативная членимость способствует актуализации, выделению одного из элементов структуры. Сегментированные конструкции отчетливо распадаются на две части: на исходный пункт (тему) и на ремю, которая представляет собой главную коммуникативную цель сообщения.

В переводе с французского языка на русский язык рассматриваемые конструкции на первый взгляд не вызывают трудностей, так как сегментированные конструкции присущи обоим языкам и, в принципе, носят одинаковый характер. Например:

- (1) - Pour cette office-là, ma mère, répondis-je calement, vous avez Cropette.
(H.Bazin)
- Для таких донесений, мама, у вас есть Кропетт, - ответил я спокойно.
(Э.Базен)

Вместе с тем, анализ перевода художественной прозы с французского языка на русский язык указывает на некоторые особенности перевода рассматриваемых конструкций. Как указывает Я.И.Рецкер, нередко трансформация необходима даже при наличии в русском языке аналогичной структуры [3, с.77].

Например:

- (2) - C'est tellement mistérieux, le pays des larmes ! (A.Saint-Exupéry)
- Ведь она такая таинственная и неизведанная, эта страна слез...
(А.Сент-Экзюпери)

Сегментированные конструкции в рассматриваемом примере незначительно отличаются в исходном тексте и в переводе, вместе с тем различия в знаках препинания (восклицательный знак и многоточие, соответственно) указывают на эмоционально-экспрессивное различие в переводе коммуникативного высказывания говорящего.

Как мы указывали выше, сегментация тесно связана с тематическо-рематической организацией высказывания. В последующем примере исходного текста мы наблюдаем, как один и тот же сегментированный элемент может быть в одном случае темой, в другом - ремой.

- (3) - Non, tu ne mordras pas, Folcoche ! Les vipères, ça me connais. Je m'en fous, les vipères. (H.Bazin)
- Нет, Психомора, тебе не ужалить меня! С гадюками я уже встречался. Плевать мне на гадюк. (Э.Базен)

В переводе выделенные сегменты также являются темой, затем ремой, но их выделение в русском языке удается за счет инверсии (по крайней мере, выделение темы).

Заметим, что во французском языке часто встречаются высказывания с предвосхищением темы в виде местоимения. Это явление носит название антиципации и служит для выражения аффективного выражения сказанного. В следующем высказывании тема появляется дважды, что объясняется стремлением говорящего выделить сказанное. При этом чаще всего это выделение носит эмоционально-аффективный характер.

- Mais je suis sérieux, moi!

В данном высказывании тема, добавленная к информации, которая уже завершена, выполняет семантическую функцию: привлечь внимание к сказанному. Однако контекст

показывает, что сегментированная тема выполняет еще одну семантико-коммуникативную функцию.

- Mais je suis sérieux, moi ! Je n'ai pas le temps de rêvasser.

Тема, повторяется в конце предложения и может вызвать чувство ожидания, а затем стремление к разрешению этого ожидания в дальнейшем. То же самое явление наблюдаем и в последующем высказывании:

- Je suis sérieux, moi, je ne m'amuse pas à des balivernes!

Таким образом, повторяющаяся тема не заканчивает полностью предложение, а находит свое отражение в том, что предложение заканчивается восхождением голоса и далее подтверждается утверждением или оппозицией.

Проследим рассмотренное явление синтаксиса французского высказывания в переводе.

(4) - Je suis sérieux, moi, je ne m'amuse pas à des balivernes!

(А.Сент-Экзюпери)

- Я человек серьезный. Мне не до болтовни (А.Сент-Экзюпери).

(5) - Mais je suis sérieux, moi ! Je n'ai pas le temps de rêvasser

(А.Сент-Экзюпери).

- А я человек серьезный. Мне мечтать некогда (А.Сент-Экзюпери).

В переводе высказываний (4) и (5) сохранена грамматическая структура последующего за темой утверждения: *Мне не болтовни. Мне мечтать некогда.* Что касается перевода антиципации темы, можно указать на следующее. В переводе тема высказывания (4) получила свое коммуникативное выражение, подтвержденное последующим отдельным высказыванием.

Высказывание (5) получило усиление за счет союза *mais*, который выполняет свою функцию противопоставления. При передаче на русский язык переводчик, на наш взгляд, удачно выбрал союз *а*, что объясняется семантикой русского союза *а*.

Исследователи союзов современного русского языка указывают на идиоматичность союза *а*, который не имеет эквивалентов в европейских языках [4,5]. При этом особо отмечается сложность семантики этого союза, который в одних случаях сближается с союзом *но*, а в других случаях - оказывается совершенно выхолощенным, семантически более бедным, чем даже, казалось бы, самый «пустой» союз *и*. Однако все многочисленные значения союза *а*, можно сгруппировать в три блока:

а) «*а* несоответствия норме» ср.: *Дело было к весне, а мороз все жестче;*

б) «*а* сопоставления» ср.: *Вы аристократ, а я демократка;*

в) «*а* присоединения» ср.: *Мы ехали в Новосибирск, а зима в этом году была очень холодная.*

Е.В.Урысон, исследуя в основном первый блок значения союза *а*, «*а* несоответствия норме», а также близкие ему значения союза *но*, представил фрагмент описания системы русских союзов [5, с.64-81]. Подробное исследование семантики идиоматичного союза *а* имеет огромное значение при переводе на русский язык с европейских языков. Так, в рассматриваемом выше примере, при передаче на русский язык противительный союз *mais* получил более насыщенную коммуникативность и эмоциональность из-за семантики сопоставления союза *а*: *А я человек серьезный.*

Благодаря различным семантическим значениям союза *а*, сегменты в следующих французских высказываниях получили адекватную передачу коммуникативно – экспрессивного наполнения при переводе:

(6) - Moi, j'ai seulement senti qu'il commençait m'ennuyer. (А.Самю)

- А я чувствовал одно: он начинает мне надоедать. (А.Самю)

(7) - Ma femme fait toujours la sieste après le déjeuner. Moi, je n'aime pas ça. (А.Самю)

- Жена после еды всегда отдыхает. А я этого не люблю. (А.Самю)

- (8) - Oui, vous comprenez les choses, vous. Les autres non. Mais ils finissent par se soulager eux-mêmes. (A.Camus)
- Вот-вот, вы-то разбираетесь. *А другие нет.* Но в конце концов они начинают сами себя утешать. (А.Камю)

Сравнение эффективности переводческого решения с применением союза *a* при передаче сегментированных элементов можно отметить в следующих высказываниях:

- (9) - Toi, tu auras des étoiles comme personne n'en a.. (A.Saint-Exupéry)
- *А у тебя будут совсем особенные звезды... с 382*
(10) - Tu auras, toi, des étoiles qui savent rire! (A.Saint-Exupéry)
- *У тебя будут звезды, которые умеют смеяться! С 38*

Можно подвергнуть анализу перевод французских высказываний, содержащих сегментированную тему в начале высказывания. Как известно, если тема в сегменте стоит в начале высказывания, то между темой и ремой складываются отношения вопроса и ответа и сопровождается соответствующей интонацией (восходящая, пауза, нисходящая). Например:

- (11) Je sortis de ma poche mes ébauches de dessin. Le petit prince les aperçut et dit en riant: «Tes baobabs, ils ressemblent un peu à des choux...
- Oh!»
Moi qui étais si fier des baobabes! (A.Saint-Exupéry)
- Я достал из кармана свои рисунки. Маленький принц поглядел на них и засмеялся:
- Баобабы у тебя похожи на капусту...
А я-то гордился своими баобабами! (А.Сент-Экзюпери)

Однако при переводе сегментированный элемент не получил коммуникативного эффекта, но переводческая стратегия вполне была компенсирована в дальнейшем: *А я-то гордился своими баобабами!*

В высказывании (12) сегментированная конструкция была переведена при помощи приема компенсации. Именно благодаря данному приему переводчику удалось адекватно передать коммуникативную интенцию говорящего:

- (12) - Je t'ai acheté un ensemble ce mois-ci, je te paye vingt francs par jour, je te paye le loyer et toi, tu prends le café l'après-midi avec tes amies. Tu leur donnes le café et le sucre. Moi, je te donne l'argent. J'ai bien agi avec toi et tu me le rends mal.
(A.Camus)
- Я тебе в этом месяце купил костюм, я тебе даю двадцать франков в день, я плачу за твою комнату, а ты еще среди дня распиваешь с приятельницами кофе. Угощаешь их кофе с сахаром. И все на мои деньги. Я с тобой по-хорошему, а ты как поступаешь? (А.Камю)

Таким образом, сегментированные конструкции в современном французском языке рассматриваются как прием экспрессивного синтаксиса, основанный на отступлении от принципов синтагматических связей, выделении компонента в отдельный сегмент. Как показал анализ передачи французских сегментированных конструкций на русский язык, переводческое решение принимается с учетом средств русского языка, не нарушая, в основном, коммуникативной интенции говорящего.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Иностранная литература, 1955.
- 2 Реферовская Е.А., Васильева А.К. Теоретическая грамматика французского языка. Ч.2. Синтаксис простого и сложного предложения. - М.: Просвещение, 1983.
- 3 Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. - М.: Международные

отношения, 1974.

- 4 Николаева Т.М. Сочинительные союзы *a, no, и*: история, сходства и различия // Славянские сочинительные союзы. - М., 1977.
- 5 Урысон Е.В. Союзы *a* и *no* и фигура говорящего // Вопросы языкознания. – 2004. - № 6.

ТҮЙІН

Мақалада француз тіліндегі сегменттелген құрылымдар экспрессивті синтаксис тәсілі ретінде қаралады. Автор сегменттелген құрылымдарды француз тілінен орыс тіліне аударудың (көркем проза материалында) талдауын ұсынады.

RESUME

In the article the author considers the French segmented constructions as the method of the expressive syntax. The author suggests the analysis of translating the segmented constructions from French into Russian (on the material of literary prose).

Аннотация

Бұл мақалада ғылыми дискурстағы метафоралану негізінде пайда болатын когнитивтік модельдердің жай-күйі сөз болады, негізінен гуманитарлық ғылым деректері бойынша олардың тілдік көрінісі талданады, түсіндіріледі.

Қазақ тіл білімінде ғылым тілін тану қазіргі уақытқа дейін дәстүрлі-құрылымдық, функционалды-стилистикалық бағытта жүзеге асып келді, мақалада тіл білімінде өріс алып отырған жаңа бағыттарға (когнитивтік) сай зерттеуге деген талпыныс жасалады.

Автордың көрсетуінде, когнитивтік бағыт жалпы ғылым атаулының тілдік табиғатын, болмысын түсінуге септігін тигізеді, өзекті тақырыпқа айналып отырған әлемнің тілдік бейнесінің құрамдас бір бөлігі ретінде «әлемнің ғылыми бейнесін» қалыптастыруға жол ашады, ғылыми ойлау мен оның тілдік тұрғыдан бейнеленуіндегі, көрініс табуындағы амал-тәсілдерді, белгілі бір заңдылықтарды ашуға мүмкіндік береді, жалпы ғылыми ойдың әуел бастағы қалпы мен оның модельдік сипат алуының тілдік көріністерін анықтайды.

Түйін сөздер: ғылыми дискурс, метафоралану, когнитивтік (танымдық) лингвистика, когнитивтік (танымдық) модельдер, әлемнің ғылыми бейнесі, ғылыми кеңістік, ғылыми ойлау.

С. Әлісжан

Назарбаев Университеті,
филол. ғыл. д-ры,
қауым. профессор

Ғылыми дискурстағы когнитивтік модельдер (метафоралану)

Қазақ тіл білімінде ғылым тілін тану қазіргі уақытқа дейін дәстүрлі-құрылымдық, функционалды-стилистикалық бағытта жүзеге асып келді [1; 2; 3], дегенмен тіл білімінде өріс алып отырған жаңа бағыттарға (когнитивтік) сай зерттеуге деген талпыныс та жоқ емес [4]. Ендігі міндет – жалпы ғылым тілі тәрізді тілдің өзінше бір функционалды аумағын құрайтын, қазіргі терминмен айтқанда, дискурстың өзіндік түрін жаңаша зерттеуді әрі қарай тереңдете түсу болмақ. Бұл бізге не береді дейтін сауалға келетін болсақ, когнитивтік бағыт жалпы ғылым атаулының тілдік табиғатын, болмысын түсінуге септігін тигізеді, өзекті тақырыпқа айналып отырған әлемнің тілдік бейнесінің құрамдас бір бөлігі ретінде «әлемнің ғылыми бейнесін» қалыптастыруға жол ашады, ғылыми ойлау мен оның тілдік тұрғыдан бейнеленуіндегі, көрініс табуындағы амал-тәсілдерді, белгілі бір заңдылықтарды ашуға

мүмкіндік береді, жалпы ғылыми ойдың әуел бастағы қалпы мен оның модельдік сипат алуының тілдік көріністерін анықтайды.

Бұл мақалада ғылыми дискурстағы метафоралану негізінде пайда болатын когнитивтік модельдердің жай-күйі сөз болады, негізінен гуманитарлық ғылым деректері бойынша олардың тілдік көрінісі талданады, түсіндіріледі.

Мына бір нәрсені айта кеткен жөн: әдетте ғылым туралы сөз болғанда ойлаудың рационалдылығы, жасанды интеллект мәселесі еске түседі. Ал когнитивтілік болса, осыларға керісінше бағытты көздейді, адам ойлауының алгоритмдік және атомистік емес табиғатын түсіндіруді, тілді ойлаудың ажырамас бір бөлігі ретінде санай отырып, оның барлық психикалық және когнитивтік үдерістерге қатысатындығын танымдық тұрғыдан модельдеу аспектісінде қарастыруды қолдайды.

Ғылым тілін дискурстық негізде қарастыру – ғылымның мәнін қарым-қатынас аясында зерттеумен тығыз байланысты. Өйткені *дискурс* дегеніміздің өзі – белгілі бір саладағы қарым-қатынастың жүзеге асу тәсілдерін анықтайтын, мәтіндер жиынтығы ретінде жүзеге асатын, тілдік құрылымдардың өзіндік (стилистикалық) түрлері қатысатын, белгілі бір қарым-қатынас аясында қабылданған әлемді бейнелеудің ерекше тәсілдерін бойына сіңіретін коммуникативтік және тілдік белгілердің (параметрлердің) жиынтығы [Мына еңбекті қараңыз: 5].

Когнитивтік модель ұғымына келетін болсақ, ол тілдің когнитивтік үдерістің бір түрі екендігін, табиғи тілдегі категоризациялау үдерісінің сипаттамасы болып табылатын ұғым.

Ж.Манкеева: «Тіл мен ойлау бірлігінің өзіндік ерекше қасиеттерін тіл білімінің дәстүрлі, «таза», тілдік жеке ғылым саласы шеңберінде зерттеу мүмкін емес. Оған қажет ғылыми парадигма – когнитивті лингвистика, онымен сабақтас этнолингвистика, психоллингвистика, социоллингвистика т.б. тұтасуы. Осы тұтастық адам санасы қалай құрылған, адам дүниені қалай таниды, қабылданған мәліметтер қалай танымға айналады, менталдық кеңістіктер қалай жасалады деген сұрақтарға жауапты тілдің терең құрылымдарын зерттеу арқылы анықтайды...» [6, 40-41] деп жазады.

Осы айтылғанды негізге алсақ, ғылыми дискурстағы менталды кеңістік қалай қалыптасады, қандай модельдер үлгісінде жасалмақ, олардағы метафоралану сипаты қай дәрежеде көрініс бермек деген сауалдар зерттеу тақырыбы үшін өзінің тартымдылығын арттыра түседі.

Ғылыми дискурста ақпараттың берілу тәсілдері әрқашан өзекті болған. Когнитивтік бағыт аясында көптеген зерттеушілер метафоралық модельдерге назар аударып жүр. Ғылыми танымдағы метафоралану үдерісіне орай мынадай көзқарас кездеседі: метафора – ғылыми ойлаудың негізін қалайтын базистік тетік, ғылыми қызметің негізгі қағидасы. Ғылым саласы тұтас алғанда да, сондай-ақ жекелеген салалары да табиғаты жағынан виртуалды салалар тәрізді метафоралық тұрғыдан модельденеді. «Метафора – тұжырымдау мен танудың бір үлгісі. Ол – жаңа ұғымдарды жасай отырып, жаңа ұғымның қалыптасуына тікелей әсер ететін маңызды фактор...» [7, 281].

Метафоралық модельдеудің классикалық үлгісін қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салған Ахмет Байтұрсынұлы ұсынады. Сәулет өнері мен сөз өнерінің ұқсастық жақтарын сипаттай келіп, метафораның эвристикалық және ақпараттық сыйымдылығын орынды пайдаланған. Әлемді түсінудегі интуитивті және рационалды тәсілдерді метафоралау механизмі арқылы біріктірген. Қараңыз: «Сөзден әдемілеп әңгіме шығару өнері үй салу өнеріне ұқсас. Үй салуға мәселен, түрлі зат керек. Ол керек зат – топырақ болса, оны біріктіріп илейді, иленген балшықтан кірпіш құяды. Кірпішті қалап, неше түрлі үй қылып шығарады. Үйдің жақсы-жаман болып шығуы балшығынан да, кірпішінен де болады. Кірпіш қандай жерде қалай қаланып, қандай үй болып шығуы жасаған жобаға қарай болады. Негұрлым жоба жасайтын сәулет өнерпазы қиялға бай

болса, соғұрлым салған үй сәулетті, әдемі болып шығады» (А. Байтұрсынов, Шығармалары, 148-б.).

«Сөздер мен «топырақтан иленген кірпіштің» функцияларын салыстыра отырып, тілші адам әрекетімен жасалатын өнер атаулының ең басты бір заңдылыққа бағынатынын таныды, ол – ақыл мен қиялды сабақтастыра білу, кез келген іске барша зейінмен қарау. Осыған орай, автор «Дыбыстан құралып, сөз жасалған, кірпіштен қалап, түрлі үй жасау сияқты, сөзден бірігіп түрлі әңгімелер айтылады. Үйдің түрлі болып шығуы – балшығынан, кірпішінен, әсіресе қалауынан болатын сияқты, әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің тізілуінен... Сондықтан мәнісінің зоры кірпіштің қалауында, жобаның жасауында болған сияқты, әңгіменің әдемі болып шығуы сөздің тізілуі мен әңгіме айтушының пікірлеуінде. Неғұрлым сәулет өнерпазы қиялға бай болса, соғұрлым үй де сәулетті әдемі болып шығатыны сияқты, неғұрлым жазушы қиялға бай, пікірге шебер болса, соғұрлым шығарған сөз пікірлі, әсерлі әдемі болып шықпақ... Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сипатын тану, заңдарын білу – бұл үйге керек заттардың сыр-мипатын білу сияқты нәрсе» деген тұжырымын да сол аналогиялық қабылдаудың ұстанымына сүйене дамытты» [7, 215].

Зерттеуші Э.Оразалиеваның түсіндіруіндегі Байтұрсыновтан алынған осы мысалдар ғылым саласындағы метафораның рөлін әу бастан күшті болғандығын көрсетеді.

Метафоралану үрдісі кейін де жалғасын тауып отырған. Метафоралану белгілі бір ғылыми мәселелерді қабылдауды сол халықтың танымына, тәжірибесіне жақындатады және сол арқылы ғылымның түсініктілік деңгейін арттырады. Ғылыми нысан мен ұлттың рухани және материалдық тәжірибесіне негізделеді. Осыған орай модельдер пайда болады. Айталық, Қ.Жұбановтан алынған мына үзіндіні «нысан – шаруашылық» моделіне жатқызуға болатын тәрізді:

...Сонымен Телжанның шығармаларында қазақ тілінің бет-аузы көріне алмай қалған. Оның мақсаты қазақ тілінің қасиеттерін, өзгешеліктерін көрсетіп беру болмай, қазақ тілі заңдарын формашыл грамматика шеңберіне қалай да болса сыйдыру ғана болатын. Қойына өлшеп қорасын салмаған. Даяр қораға әкеп қамаған. Сондықтан басқа тілдерге өлшеп салынған форма қорасының түкпірлерінде бос қалған алаңдар да болғаны сияқты, тарлық етіп, тоқты-торымның сыймай қалғаны да болған (Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Өнд., 3-бас. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010, 34).

Мысалда тіл біліміндегі теориялар сөз болады, басқа тілдегі тіл теорияларын механикалық түрде қазақ тіліне көшіру жайы айтылған, сол бағытта «қойына өлшеп қорасын салмаған», «даяр қораға әкеп қамаған», «қорасының түкпірлерінде», «тоқты-торымның сыймай қалуы», «қазақ тілінің бет-аузы» тәрізді метафоралық қолданыстар пайдаланылады. Ең бастысы, осы жолдарды оқыған адам қазақтың жанына жатық көріністер негізінде ғылыми мәселенің жай-күйін бағамдайды.

Келтірілген мысалдар – метафоралану – ғылыми ойлаудың негізін қалаған базистік тетік (механизм) болып табылатындығын дәлелдейді. Авторлар дискурсқа тән негізгі жағдайларды сақтай отырып, нысанды өзіндік тану арқылы өзіне жақын келетін модельдерді таңдайды, нақтылайды, я болмаса мәтін аясында өзгертіп қолданады. Жаңа білімді игеру барысында бұл модельдер онтологиялық дәрежеге ие болады да, нақты білім қалыптастыру үшін қызмет етеді.

Ғылымды іргелі және қолданбалы деп бөлудің өзінде метафоралық модель жатыр, іргелі ұғымында («ірге», «қабырға» семалары) «іргетас», «ғимарат», «құрылыс» мәніндегі түсініктер бары рас, айталық, «іргетас» маңызды бөлік, онымен ғимараттың беріктігі байланысты. Сондай-ақ, А.Байтұрсынұлының сөз өнері ғылымын құрылыс саласымен салыстыра көрсетуі де осыған келіп саяды.

Когнитивтік тіл біліміндегі әлем бейнесін модельдеуге бағытталған әдістер ғылыми дискурстағы кеңістік қатынасының берілу жолдарын айқындау үшін пайдалы. Кеңістік

ұғымы ғылыми дискурс үшін аса маңызды болып табылады. Ғылыми қарым-қатынас осы кеңістікте жүзеге асады, сондықтан белгілі бір танымдық үлгілер (модельдер) негізінде тілдік құрылымдар арқылы қалыптасатын кеңістіктік қатынастарды табу, берілу тәсілдері мен қолданылу деңгейлерін анықтау ғылыми дискурстың менталды кеңістігін көрсету болып табылады.

Ғылым дегеніміздің өзі – физикалық кеңістік (ғылыми сала) ретінде қабылданады. Ғылыми кеңістік аясына кез келген дерексіз ұғым енуі мүмкін, сонымен бірге зерттеу нысаны, зерттеуші ғалымдар, пікірлестер мен қарсыластар, өзара ғылыми байланыстар т.т. енеді.

Кеңістік қатынасы тік (вертикал) және көлденең (горизонталь) бағдармен сипатталатыны белгілі. Ғылыми дискурс үшін тік бағдар «жоғары деңгей / төмен деңгей» ұғымдарымен байланысты. Көлденең белгі ғылымның түрлі салаларына және олармен шектесетін, түйісетін тұстарын байланысты түсіндіріледі. Мысалы: *Тірі организм биологиялық құбылыстардың қатарына жатса, тіл қоғамдық құбылыстардың қатарына жатады* (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 6-б.).

Ал *Абайдың тілі – кең тақырып* (Р. Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 9-б.) немесе *Абай қаламынан шыққан әдебиет дүниелерінің тілін жеке алып суреттемес бұрын, сол Абай тұсында, айналасында қазақ тілінде тағы да қандай әдебиеттер болды дегенді санап алуға тура келеді* (Сонда, 19-б.) мысалдарындағы «кең», «тұсында», «айналасында» ғылыми кеңістіктің қаншалықты ауқымдылығын, тереңділігін және ғылыми дискурстың сол тереңдікті айқындау әрекеттерін көрсетеді.

Айталық, зерттеу нысанына байланысты «тереңдік» өлшемі қолданылады, «тереңдік» негізгі кеңістік деңгейінен төмен орналасады да, «тереңдіктегі жасырын» нысанды айқындау – әр сала бойынша іске асырылатын ғылыми іс-әрекеттің мақсаты болып табылады. Мысалы:

Физика фундаментальдық ғылымдар қатарына жатады. Қазіргі заман талабына сай, техниканың жедел дамуына байланысты бұл пәнді терең, жан-жақты игеру біздің болашақ техника саласында қызмет ететін инженер мамандарымызды теориялық және практикалық жағынан дайындауда шешуші рөл атқарады (А.К.Ахметов. Физика, 3-б.).

Осыған байланысты академик Ә.Қайдардың «*індете зерттеу*» («төркіндете зерттеу» термині де бар) метафоралық қолданысын алуға болады. Ғалым бұл қолданыстың мән-жайын былайша түсіндіреді: «...Тіл байлығын этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеудің тағы бір принципін біз «індете зерттеу» деп атадық. Аңшылар лексиконында: «*аңды індетіп алу*» – тазылардан қашып келіп, жан сауғалап, кез келген інге тығылған аңдарды (түлкі, қасқыр, қарсақ, борсық т.б. аңшы амалдап, су құйып, түтін салып, таяқ жүгіртіп т.т.) қолға түсіру әдісі.

«Індете зерттеу» деп шартты түрде алынып отырған бұл терминнің мәнісі – зерттеушінің тілімізде күнделікті айтылып, жазылып жүрген («қолбала, елгезек») сөздермен ғана шектеліп қалмай, не өзі білетін, шеті көрініп тұрған, не ұмыт болған тіл фактілерінің «ізіне түсіп», лексикалық қордың қойнау-қалтарынан іздеп тауып, түп-тамырымен қопарып, түбегейлі айқындауға тырысу деген сөз. Сонда ғана этнос табиғатын толық танып-білуге қажетті тілдік фактілерді, сол фактілердің қабатында, астарында, қайнар көзінде жатқан небір ғажайып этнолингвистикалық деректерді тауып, сөйлетуге болады. Олардың «ірілерін» ғана емес, «майда-шүйделеріне» дейін түгел қамту ләзім. «*Індете зерттеуге*» әрбір зат пен құбылыстың, ұғым мен түсініктің жеке бастарын ғана емес, олардан туындап, өркендеп, бұтақтап, балалап, тарап жатқан туындыға да қатысты дүниенің бәрін (олардың атауы арқылы) түгел қамту міндеті де жатады...» (Ә.Қайдар Әбдуәли. Қазақ этнолингвистикасы, 494-495).

Мұның бәрі «тереңдіктегі жасырын» нысанды айқындау – бір ғылыми жұмыспен шектелмейтінін, «бір еңбектің ішінде талдау мүмкін еместігін», оларды ажыратып, айырып, саралап талдау керектігін көрсетеді.

Мысалы: *Сөз жоқ, Абайдай жазушының тілін осы айтылған жақтардан түгел қамтып, бір еңбектің ішінде талдау мүмкін емес. Және осылардың баршасы бір-екі зерттеушінің үлесіне тиюі тағы шарт емес.*

Біз бұл жұмысымызда Абай тілін жоғарыда көрсетілген аспектілердің бірінен ғана алып таңдадық (Р.Сыздықова Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 10-б.).

Ал бұлардың дәл қайсылары қай топқа жататынын осы үлгілердің бәрінің тіліне жан-жақты лингвистикалық талдау жасап барып айырып, орындарын көрсету – келешектегі міндеттеріміздің бірі (Сонда, 35-б.).

Егер ғылыми сала үшін әлем түсінікті, түсініксіз, танылған және танылмаған, зерттелген (игерілген) немесе белгісіз болатын болса, мұндай модельдер соларды тануға, жеткізуге мүмкіндік береді. Ғылымның терең қатпарын игеруге арналған менталды іс-әрекеттердің жиынтығын көрсетеді. Қабылдау үдерісі таным нысанының бөлшектелуіне тікелей байланысты, айталық, жіктеу, ажырату, бөлу, топтастыру т.б. Келтірілген мысалдар соны білдіреді. Қандай да бір нысанның түрі ғылыми танымның аясына түсе отырып, оның негізгі ерекшеліктерін сақтау арқылы бөлшектенетін конструктивті ұғым ретінде көрініс табады.

Сөйтіп, ғылыми дискурс үшін кеңістік – «кен», «қазына» тәрізді онтологиялық модельдермен шектесіп жатады. Онтологиялық білім қалыптастыру, әлем жайындағы бастапқы түсініктер – ғылыми дискурсты модельдеудің алғашқы кезеңіне тән. Дж.Лакофф пен М.Джонсон «онтологиялық метафора» терминін енгізген: *Онтологиялық метафора* – эмоцияны, оқиғаларды, әрекеттер тізбегін белгілі бір зат немесе субстанция ретінде қарастырудың амалы. Когнитивті терминдер сөздігінде оған «абстрақтылы ұғымдардың кеңістіктегі шекарасын анықтау» деген анықтама берілген [Бұл жайында қараңыз: 7, 282-283]. Н.А.Мишанкина дискурсивті-онтологиялық метафора терминін ұсынады. Ғалымның көрсетуінде, бұл термин – дискурсты жеке менталды сала ретінде онтологизациялау қызметін атқарады [8].

Модельдеудің бұл кезеңінде физикалық құбылыстардың абстрактілі аяға көшуі сипатталады. Мысал ретінде Ә.Қайдардың келтірген мәтінін алуға болады, онда ғылыми нысандардың зерттелуі барысындағы зерттеу әрекеттерінің нақтылықтан дерексіздік сипат алуы жақсы түсіндірілген: *«...әрбір зат пен құбылыстың, ұғым мен түсініктің жеке бастарын ғана емес, олардан туындап, өркендеп, бұтақтап, балалап, тарап жатқан туындыға да қатысты дүниенің бәрін ... түгел қамту міндеті де жатады»*. Осындағы табиғаттағы өсімдік дүниесіне тән әрекеттің (бұтақтау, өркендеу) абстрактілі құбылыстардың (бұл жерде – тілдік деректер) өзіндік «өмірін», дербестігін көрсету үшін қолданылып тұр. Автор қолданысындағы «балалау» етістігі де жан-жануарға тән әрекетті абстрактілік сапада қолданудың жарқын мысалы. Модельдеудің бұл үлгісін «нысан – өсімдік дүниесі», «нысан – жан-жануар» деп көрсетуге болатын тәрізді. Бұл модельдер ғылыми нысанның жақындастығын, байланыстылығын, сатылы байланыс болатындығын бейнелеу үшін қолданылады және ол ғылыми дискурс үшін қажет.

Кеңістік ұғымы мен көзбен көру (визуалды) арқылы қабылдаудың тығыз байланысы бар, бұлардың бірқатарын «таным – көрім (видение)» моделін репрезентациялайтын модельдеуге жатқызуға болады. Мұндай модельдер ғылыми дискурстағы «көрнекілік қағидатын» айқындайды және оның қолданысы таным мен түсініктілік деңгейінің дискурс үшін маңыздылығын көрсетеді. Мына мысалдарға назар аударайық:

1) *Соңғы кездердегі зерттеулерге қарағанда, XV ғасырдан, қазақ халқының этникалық тұтастық болып құрылған кезінен басталған қазақ әдебиеті келесі ғасырлар бойына үзілмей келгенін байқаймыз (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 25-б.); 2) Демек бұл анықтамаға қарасақ, осы күнгі жазба тілімізде қолданылатын ... (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 30-б.); 3) Ойлауды екі түрлі аспектіде қарауға болады: зерттеушілер ойлауды сөз еткенде, біріншіден, оны ұғым, байымдау формаларында болатын абстракті мазмұн, абстракті процестер түрінде*

қарайды да, екіншіден, қабылдау мен елестерді образы түрінде болатын сезім-образдардың мазмұны ретінде қарайды (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 45-б.); 4) Осыларды келтіре отырып, Қ.Жұбанов олардың қазақша баламаларын көрсетеді (І.Кеңесбаев. Профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов / Кітапта: Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, 19-б.).

Осы сөйлемдердегі қыстырмалар өздерінің негізгі мәндерімен (салыстыру мағынасындағы) қоса дискурс аясында жүзеге асатын ғылыми іс-әрекеттің белгілі бір дәрежедегі нәтижесін көрсету үшін қолданылған. Ғылыми кеңістіктегі авторға дейінгі бар ақпаратты қажетіне жарату, бір қарағанда, көзге байқала бермейтін дискурс ішіндегі мазмұнды көрсетеді және бұл дискурсивтік-когнитивтік талдау жүргізу барысында ғана анықталады. Дәстүрлі-функционалдық тәсіл сөйлемдердегі бар мағынаны назарға алса, дискурсивтік-когнитивтік мәнмәтін арқылы өмір сүретін, ойлау тәжірибесі мен когнитивтік операциялар негізінде қалыптасатын, модельдену сипаты болатын үзіктерді айқындайды. Мұндай үзіктер тіл мен ойдың жалғастығын ғана емес, дискурстың, соның ішінде мәтіннің түзілу заңдылықтарын құрайды. Мысалдар кеңістіктегі жалпылаушы таным мен автордың өзіндік танымын (ғылыми нысанға қатысты көрімін) ұштастыратын қызмет атқарады.

Осы орайда функционалды-стилистикалық зерттеулерде мәтіннің ұғымдық-логикалық жағын, орамдылығын арттырады деп көрсетілетін [3, 207-215] байланыстырғыш құралдарды да аталған модельді құрайтын бірліктердің қатарына жатқызуға болады. Өйткені кез келген ғылыми мәтін байланыстырғыш құралдарсыз жазылмайды, олар мәнмәтінді байланыстыруда белсенді қызмет етеді. Мысалы:

Төл сөз де, төлеу сөз де, ортақ төл сөз де-белгілі бір ойды екінші біреуге жеткізудің әр түрлі жолдары. Сондықтан, олардың мазмұны ұқсас, тіпті, бірдей болатыны түсінікті. Міне, осы ұқсастық олардың бір-бірімен алмасуының мол мүмкіндігі барын көрсетеді. Мұның өзі, айталық, төл сөз түрінде келген сөйлемді бөгде сөздің басқа түрлеріне айналдыру ыңғайында да байқалады...(Сөз өнері). Мәтін үзіндісінде қарамен көрсетілген *тіпті, міне, мұның өзі, айталық* тәрізді сөздер жеке сөйлемдер арасындағы байланысты күшейтіп, логикалық ойдың қозғалысы солғын тартып, бір жағынан, автор мен оқушы арасындағы қарым-қатынас та бәсеңдеген болар еді.

Қысқасы, революциядан бұрын Абайдың баспаға шығуы зор қадірлі тарихтық іс болғанымен, ойдағыдай шыға алмаған (М. Әуезов); Түптеп келгенде, мұның бәрі таптық айқастың жедделдеуіне әкеліп соқтырады (XIX ғасырдағы қазақ ақындары); Демек, бұлардағы аға сөзі осы күнгі «жасы үлкен ер адам» мағынасынан басқарақ қолданыста тұрғанын аңғартады (Р. Сыздықова. Сөздер сөйлейді); Міне, педогогика тарихы осыларды баяндайды (М. Жұмабаев) және т.б.

Дискурс тұрғысынан келгенде, бұл ғылыми танымның визуалды ақпаратпен байланысын көрсетеді, байланыстырушы құралдар жоғарыда аталған көрнекілікті күшейту мақсатында қызмет етеді. Мәтін авторы тақырыпты (нысанды) өз оқырмандарымен бірлесе отырып қарастыру интенциясын көздейді. Олардың ғылыми дискурстағы қолданысы зерттеу нысандары мен түрлі үдерістерді қабылдаудың жолдарын модельдеуге мүмкіндік береді, зерттеліп (қарастырылып) отырған нысанның зерттеушінің кеңістіктік ұстанымына қатыстылығын көрсетеді.

Әдетте ғылыми нысанның көп қырлы болып келетіндігі айтылды. Тіл ғылымына қатысты Ә.Қайдардан келтірілген мысалдан оны мынадай метафоралық қолданыс арқылы байқаймыз: «лексикалық қордың қойнау-қалтары...», «түп-тамыры...», тілдік фактілердің «қабаты», «астары», «қайнар көзі», «ірілері», «майда-шүйделері» т.т. Демек, көп қырлы нысанды көзбен қабылдаудың енді бір қыры – нысанның барлық тұстарын бірмезгілде айқындау мүмкін еместігі. Осыған орай белгілі бір тақырыпты зерттеу – нысанның бір қырын тануға арналады. Зерттеу нысаны жайында толыққанды әрі шынайы мәлімет алу үшін оны *жан-жақты зерттеу* қажет:

Сонымен қатар, аналитикалық химияның мақсаты анализдің, аналитикалық әдістердің теориялық негіздерін жан-жақты және кеңінен зерттеу, әр түрлі ортада элементтер мен олардың қосылыстарының болу формаларын, агрегаттық күйін оқып үйрену, координациялық қосылыстардың тұрақтылығын және құрылысын, құрамын анықтау, заттардың термиялық, оптикалық, электрохимиялық, магниттік және т.б. сипаттамаларын зерттеу (А.Ж.Сейтеметбетова, С.С.Лиходий. Биологиялық химия, 7-б.).

Ғылыми дискурста қабылдаудың анатомиялық-физиологиялық шектеулігі зерттеу нысандарының зерттеу назарына алынған/алынбаған ретінде беріледі және нысанды таңдау, қарастыру барысында бұл маңызды белгілердің бірі болып саналады. Тілдік жағынан бұл әртүрлі жолдармен беріледі: *алғаш, алғаш рет, тұңғыш, дәстүрлі зерттеу, ертеден* т.т.

Сексенінші жылдары ес құбылыстарын зерттеу лабораторияда тұңғыш жүргізіле бастайды... Тоқсаныншы жылдарда француз психологы А.Бине (1857-1911) *алғаш рет ойлау процесіне тәжірибе жасады* (Қ. Жарықбаев. Психология, 14-б.); *Осылай болғандықтан, философтар мен лингвистер бұл мәселеге (тілдің таңбалық сипаты туралы мәселеге) ертеден бері-ақ назар аударып келеді* (Қ.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 58-б.).

Ғылыми дискурс үшін маңызды модель тірі/жанды ұғымдарының жансыз нәрселермен байланысынан өрбиді. Жанды және жансыз арасындағы мұндай байланыстың бір көрінісі – белгілі бір ғылыми мәселелердің өзектілігіне орай туындайды.

Ғылымды ментальды кеңістік ретінде түсіну жансыз бен жандының әрекетін байланыстырады. Мәселен, ғылыми салалардың адам әрекетін атқаруы осымен байланысты. Мынадай сөйлемдерді кез келген саладан кездестіруге болады:

Биохимия тіршілік туралы ғылым, яғни тіршілік ету процесеріндегі заттардың құрамын, энергия алмасуын және олардың бірімен-бірінің тығыз байланыста екендігін молекулалық деңгейде зерттейтін ғылым...

Биохимия XIX ғасырдың аяғына жақын физиология мен органикалық химия ғылымдарынан жеке ғылым ретінде бөлініп шықты (А.Ж.Сейтеметбетова, С.С.Лиходий. Биологиялық химия, 5-б.) немесе *Аналитикалық химияның мақсаты жаңа анықтау әдістерін зерттеу немесе белгілерін жетілдіру, сондай-ақ анализдерді тәжірибе жүзінде іске асыру болып табылады* (Қ.С.Құлажанов. Аналитикалық химия).

Келтірілген сөйлемдердің негізгі мағынасы «Биохимия зерттейді», «Биохимия бөлініп шықты», «аналитикалық химияның мақсаты ... іске асыру» тәрізді болып келеді. Егер *Д.И.Менделеев* өзінің бірінші статьясында-ақ *элементтер қасиетінің периодтылығының мәнін бірінші болып бағалады, ол элементтердің топтық ұқсастығын маңызды деп санағаны соншалықты, қажет болған жағдайда элементтер ретін, олардың атомдық салмағының мәніне қарсы өзгертіп отырған* іспеттес сөйлемдерде субъектінің іс-әрекеті нақты көрініс табатын болса, алдыңғы сөйлемдерде мұндай қызмет жансыз сала атауларына жүктелген. Жансыз бен жанды арасындағы бұл байланыс нысанды таным үшін бейімдеуге мүмкіндік береді. Ғылыми дискурстағы іс-әрекеттерді, қозғалысты модельдеу тәсілдерін анықтайды.

Үлкен рөлге ие, үлкен рөл ойнайды, өзіндік орны бар тәрізді қолданыстар ғылыми дискурстағы шындықты бейнелеудің өзіндік жолдарын көрсетеді. Ғылыми дискурс үшін бұлар екіншілік модельдейтін жүйе болып табылады және динамикалық сипатта өріс алады. Екіншілік болатын себебі олардың жалпы шындықты модельдеудің ежелгі және дәстүрлі тәсілі ретіндегі алғашқы қызметі бар, әсіресе салт-дәстүр мен бейнелеу саласы. Ғылыми дискурста ойын моделі түрлі аспектілер бойынша қолданылады, осы модель бойынша метафоралану ойынның түрлі ерекшеліктерін, шартын қамтиды. Ойын – әдетте белгілі бір талаптар бойынша жүзеге асатыны белгілі, кейді виртуалды шындықты жасау үшін қолданылады. Мысал үшін *тарих сахнасында, әлемдік аренада, рөл атқару* тәрізді

әсіресе, гуманитарлық салада көп ұшырасатын метафоралану құбылыстарын алуға болады:

Жалғастылық принципінің әдеби тәсілдерді шыңдай түсуде, әдеби нормаларды тұрақтандыруда үлкен рөл атқаратыны және мәлім (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 46-б.).

Қабылдау (ұғу, түсіну) театрдағы рөл арқылы орындалады. Жекелеген кеңістік ретінде актердің қызметі мен сипатына ие, оны мына сөйлемдерден көреміз: 1) *Иштей сөйлеудің негізінде туған ойдың толық көрінісі дыбыстан сөйлеуде іске асады* (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 54-б.); 2) *Әсіресе поэзия жанрында жазған қаламгердің тілін тану деген сөзді оның поэтикалық тәсілдерін, ол тәсілдердің тілдегі көрінісін зерттеу деп танамыз* (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 9-б.); 3) *Абайдың шеберлік лабораториясына үңілмес бұрын, оның сөздік құрамы мен грамматикасын таза лингвистикалық тұрғыдан тіркеп, жүйелеп талдап шығу қажеттігі сезіледі* (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 10-б.). Мысалдардағы қарамен терілген көрініс, шеберлік лабораториясы тәрізді ұғымдар әдетте театр (сахналық көрініс), ондағы актерлардың шеберлігімен байланысты болып келеді.

Сурет (картина) ғылыми дискурс үшін маңызды болып табылады, өйткені ғылымдағы көп нәрселер, жалпы мәселелер, жекелеген жайттар көз алдымызға сурет күйінде елестейді, сондықтан бұл ұғымның модельдену барысы да дискурс үшін өзекті болады:

Сондықтан қалған деректер мен автордың өзі келтірген дәлелдеріне қарап отырып, ол кісінің лингвистикалық білімінің қаншалықты терең болғанын, әр алған тақырыбын, жиган мәліметін ғылыми-теориялық тұрғыдан қалай қорытып, мазмұнын байытып, түйіндегенін көз алдыңызға айқын елестетесіз (І.Кеңесбаев. Профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов / Кітапта: Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, 18-б.).

Мәтін лингвистикасында мәтіннің туу (пайда болу) заңдылықтары ерекше қаралады, мұндай заңдылықтар ғылыми мәтіннің қалыптасуында да маңызды болып саналады. Когнитивтік тұрғыдан келгенде, таным үдерісінде ежелден бар ойлау, әлемді қабылдау үлгілері ғылыми таным үшін де белгілі бір дәрежеде рөл атқарады. Ғылыми тақырыптың, саланың, мәселенің өрістеуіне, мәтін, мәтін үзігі ретінде түзілуіне және қазақ тілінің ойлаудың ұлттық ерекшелігіне сәйкес тілдік құралдары негізінде түзілуіне қызмет етеді. Қазақ тіліндегі ғылыми дискурстың жалпыадамзаттық, әмбебаптық мәселелерін өзіндік тұрғыдан баяндауға жол ашады.

Сөйтіп, сөз болған модельдер ғылыми дискурстағы коммуникативті-когнитивті кеңістікті қалыптастырады, соны ұйымдастыруға қызмет ететін басты тетік. Метафоралану үдерісі осы орайда білімді онтологизациялау рөлін атқарады, ғылыми қатынас пен ғылыми қызмет жүзеге асатын ғылыми дискурстың метафоралану кеңістігін айқындайды, метафораланудың ғылым атаулыға да жат емес екендігін, таным үдерісіндегі әлеуетін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Амирова Ж.Р. Влияние русского языка на формирование научного стиля казахского языка. Автореферат ... канд. филол. наук. - Алматы, 1983.
- 2 Құрмамбаева Ж.Д. Қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік әдебиет стилінің қалыптасуы (XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басы). Филол. ғыл. канд. ... авторефераты. - Алматы, 2003.
- 3 Әлісжанов С. Ғылыми прозаның синтаксисі (құрылымдық және коммуникативтік негіздері). - Алматы: Арыс, 2007.

- 4 Тілембекова А. И. Ғылыми - техникалық мәтіндердің (ҒТМ) лингвопрагматикалық құрылымы (Электроника және байланыс салалары бойынша). Филол. ғыл. канд. ... авторефераты. - Алматы, 2004.
- 5 Букейханова Р.К. Субъективный аспект когнитивного механизма обработки дискурса // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков: Материалы международной научно-практической конференций, посвященной 10-летию независимости РК и 60-летию КазГУМОиМЯ им. Абылайхана. Ч.1. – Алматы, 2001. -, 72-75 бб.
- 6 Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. – 2001. - №4. - 39-44 бб.
- 7 Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы: «Ан Арыс», 2007.
- 8 Мишанкина Н.А. Лингвокогнитивное моделирование научного дискурса. Автореферат ... докт. филол. наук. - Томск, 2010.

Дереккөз әдебиет (мысалдар алынған)

- 1 Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Өңд., 3-бас. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.
- 3 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - А., Санат, 1993.
- 4 Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. - А., Арыс, 2004.
- 5 Ахметов А.Қ. Физика (оқулық). Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті. - А., 2000.
- 6 Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасы // Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014.
- 7 Сейтембетова А.Ж., Лиходий С.С. Биологиялық химия. - А., Білім, 1994.
- 8 Жарықбаев Қ. Психология: Арнаулы орта оқу орындары оқушылары мен пединституттардың педагогика және бастауыш мектеп әдістемесі факультеті студенттеріне арналған оқулық. - А.: «Білім», 1993.
- 9 Құлажанов Қ.С. Аналитикалық химия. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық. - Алматы: «Білім», 1994.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются когнитивные модели сформировавшиеся на основе метафоризации в научном дискурсе. На материале, в основном, гуманитарных наук интерпретируются, объясняются языковые преобразования и особенности когнитивных моделей, характерных казахскому научному мышлению.

RESUME

In the article the author examines cognitive models formed on the basis of metaphORIZATION in the scientific discourse. Mainly on the material of humanitarian sciences the language transformations and the peculiarities of cognitive models, characteristic of the Kazakh scientific thinking are interpreted and explained.

Г.О. Сыздықова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филол. ғыл. д-р, профессор

Ж.Б. Бектурова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филол. ғыл. канд., доцент

М.И. Кадеева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Қазақ тіліндегі этнотанымдық бірліктердің қалыптасуы

Аннотация

Мақала ұлттық тілдің этноәлеуметтік мәдени ерекшеліктерін зерттеу бағытында жазылып, қазақ этносының ділдік "кескінін", оның қайталанбас және дәлме-дәл бейнесін жасау мен қазақ этносының мәдениетін жасау үдерісіндегі тілдің ролі көрсетілді. Еңбекте ұлттық тілдің қазақ көшпенділерінің өмір сүру жағдайларын білдіретін, олардың дүниетанымы мен дүниені түсінуін жинақтайтын және түсіндіретін когнитивтік маңызды белгілер анықталды.

Түйін сөздер: этнолингвистика, этнос, макрожүйе, микрожүйе, этнотаным, сана, этникалық-территориялық тұтастық, этномәдени жүйе, өркениет, далалық құқық, коммуникем.

Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек [1, 242]. Адам, рухани тіршілік иесі ретінде, өзінің айналасында болып жатқан табиғи және әлеуметтік үдерістерді түсінуге тырысады. Ол үдерістерге адамның тікелей қатысуы, бақылауы, оларды белгілі бір эстетикалық, моральдық және тағы сол сияқты әлеуметтік құндылықтар тұрғысынан бағалау әлемнің біртұтас бейнесінің туындауына әкеледі.

Қазақ танымындағы дүниенің тұтастығы мен қазақ этносының рухани кеңістігі тіл арқылы бейнеленіп, сақталып, жеткізіледі. Бұл орайда, тілдегі этнотанымдық бірліктерді зерттеудің маңызы зор.

Қазақ тіл біліміндегі этнолингвистиканың негізін салушы ғалым Ә.Қайдар тілді этнолингвистикалық зерттеуді мынадай екі жүйеде қарастыруды ұсынады: 1. Макрожүйе – «Табиғат», «Адам», «Қоғам». 2. Микрожүйе – табиғи жүйе

бойынша әртүрлі топтар, салалар [2, 191]. Бұл жүйелер этносты танып-білудің бастауы, арқауы – оның тілі арқылы қалыптасады және бір-бірімен өзара тығыз байланыста әрекет етеді. Адамның танымдық сезімінің, ой-өрісінің, санасының дамуына табиғат пен қоғам белгілі бір дәрежеде ықпал етіп, адам санасында адам мен табиғат, адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас, адам өмірі, оның мәні, адам құндылығына қатысты жаңаша түсініктер жүйесі пайда болады. Ол жүйе тілдік негізгі бірліктердің этнотанымдық сипатымен айқындалады.

Қазақ этносының ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын, танытатын этнотанымдық бірліктердің бірі – «дала» сөзі. Бұл сөздің қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі сипаттамасында «кең байтақ, жазық өңір, құла түз. Сусыз, шөл дала» [3, 185], ауыспалы мағынада «қазақ жұрты, мекені, елі», «киелі мекен, атажұрт» [4, 347] деген түсініктемелер берілген.

Қазақ халқының көшпелі өмір салты мен шаруашылығы олардың тұрақты өмір сүру ортасы – ұлы даламен ажырамас тығыз байланыста. Өмір мен даланың даму заңдарын, олардың фаунасы мен флорасының ерекшеліктерін түсінбейінше, көшпенділерді түсіну мүмкін емес. Рухани және материалдық мәдениеттің қалыптасуын, олардың ерекшелігін белгілейтін басты фактор – дала өмірі, даладағы өмір [5, 46-47].

Далалық географиялық аймақ, құрғақ климат – мұның барлығы қазақ халқына таныс табиғи жағдайлар. Көшпелі өмір салты, мал шаруашылығы даладан өмір үшін, қоныс үшін ыңғайлы, жаңа, пайдалы, тұтас ауылдар үшін тиімді орын іздеуге мәжбүрледі.

«Дала» ұғымы қазақ танымында *жазира (байтақ жатқан ен дала, кең аймақ)* сөзімен де беріледі [6, 509]. Ал белгісіз, тіршіліксіз, адамдарсыз, тұруға қолайсыз «дала» ұғымы *айдала, түз (жапан түз, мидай дала, үйден сырт жер, дала, жан аяғы баспаған, елсіз дала), «құла түз» (елсіз, шөл дала)* тәрізді сөздер және сөз тіркестерімен сипатталады [6, 456]. «Дала» ұғымына қатысты «байтақ» сөзі қазақтың өткен дәуірлерінде «халық, ел», сонымен қатар «астана, орталық қала» мағыналарында қолданылған. Оған қазақ жыраулар поэзиясы мен эпикалық жырларынан алынған «*Байтағың байып, мал беріп*» (Бұқар жырау), «*Байтағымның ішінде он сан елім ноғайлы*», «*Хан Тоқтамыс қарланып, байтағым деп зарланып*» («Едіге» жыры), «*Байсын деген өз елім, Жиделі байтақ қаламыз*» («Алпамыс батыр» жыры) тәріздес тілдік деректерді келтіруге болады. Белгілі ғалым Р.Сыздықтың пайымдауынша, «байтақ» сөзі бұрын қазақ тілінде зат есім мағынасында қолданылып, «белгілі бір этникалық-территориялық тұтастық (мысалы, хандық, ел, жұрт)» деген мағынаны білдірген. Келе-келе, біздің кезеңімізде, *байтақ* сөзінің о бастағы мағынасы өзгеріп, «кең, ұшы-қиыры жоқ, үлкен, барлық» деген мәндерге ие болып, өзге сөздермен тіркесте ғана қолданылатын болған [7, 60-61]. «Байтақ» сөзі иран тілінде: «1. Астана, бас қала. 2. Мемлекет-қала, полис, кішігірім хандық. 3. Ауыспалы мағынада ел, жұрт» мағынасын білдіреді [4, 176]. Қазіргі қазақ тілтанымында бұл сөз өзінің бастапқы заттық, атауыштық мағынасынан қол үзіп, «ұшы-қиыры жоқ, кең» деген сындық мәнде «дала» сөзімен тіркесіп қолданылады.

Қазақ халқының көшпелі өмірінің табиғат жағдайларымен, жыл мезгілдерінің ерекшеліктерімен теңбе-тең қатынасы және оған толық тәуелділігі даланың әртүрлі табиғи-климаттық аймақтарында өмір сүруімен айқындалады. Қазақ танымына ғана тән «қыстау», «көктеу», «жайлау», «күзеу» сөздерінің қалыптасуы да халықтың «дала» ұғымымен байланысты тұрмыс-тіршілігімен түсіндіріледі.

«Дала» ұғымының этнотанымдық бірлік ретінде қалыптасуының бір негізі «кең байтақ, аса ауқымды жерді алып жатқан киелі мекен» [4, 1333] деген мағынаны білдіретін «ұлы дала» тіркесімен байланысты пайда болған «ұлы дала өркениеті», «ұлы дала заңдары» тәрізді қолданыстармен де сипатталады. Қазақ танымында «ұлы дала өркениеті» түркі тектес халықтардың, соның ішінде қазақтардың материалдық және рухани құндылықтарының даму сатысы; этномәдени жүйенің қалыптасуындағы табиғи-тарихи тұрпатты білдірсе, «ұлы дала заңдары» қазақтың көне құқығы, ұлан-ғайыр еркін аймақта

орналасқан түркі тілді көшпелі өркениеттің туындысы әрі мәдени жемісі, мәдени мұрасы болып табылады.

Көшпенді өркениеттің өмір сүру заңдарын осы Ұлы дала белгіледі. Соның негізінде қазақ даласындағы заңдар жүйесі, қазақ танымындағы дүниенің құқықтық бейнесі «ұлы дала заңдары» деген атаумен қалыптасты. Қазақтардың ежелгі заң жүйесінің негізгі қайнар көзі қазақ даласындағы әдет-ғұрып нормалары болып табылады. «Ұлы дала заңдары» қазақ хандығы тұсындағы әдет-ғұрып нормаларымен қоса, ХҮ ғасырдан бергі уақытта қазақ даласындағы заңдарды жүйелеген Шыңғыс ханның «Жасағы», Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы» және Тәуке хан дәуіріндегі қабылданған «Жеті жарғы» заңдарының жиынтығынан құралды. Қазақ тіліндегі этнотанымдық бірліктердің бірқатары осы заңдар жүйесі арқылы да қолданысқа енгізілді. Сондай бірліктердің бірі – «*жарғы*» сөзі

Қазақтың «далалық құқығы» – *жарғы* сөзінің, сот билігінен ерекшелігі, «шыншылдыққа, әділеттілікке және адалдыққа» тәрбиелеуге ерекше мән берді. Олар қоғамдық идеология деңгейіне дейін көтеріліп, қоғам игілігі, ондағы тыныштық пен құқықтық тәртіптің күші мен тірегіне айналды. Ғалым І.Кеңесбаев «жарғы» сөзінің шығуын шағатай тіліндегі «яр» сөзімен байланыстырып: ««Қазақтың «жар салу» (кликнуть клич, сделать объявление через глашатая), «жаршы» деген сөздердің түбірінен «ярғушы» (басқарушы, билеуші) деген сөз шыққан. Сол шағатай тілінде «ярғыға тұтам» (жауапқа, сотқа тартам) деген сөз бар. Бұл түбірден пайда болған «жарлық» (указ) деген сөз әл-Замахшаридің белгілі еңбегінде де ұшырайды» деген тұжырым жасайды [8,156]. «Жарғы» және онымен түбірлес «жарлық» сөздері қазақ тіліндегі заң мәтіндерінде жиі қолданылады.

Адамның қоғамдық, құқықтық санасы оның танымындағы ар-ұят, намыс, абырой сияқты адами құндылықтармен қалыптасады. Қазақтың этнотілдік санасындағы адамның осындай рухани құндылықтарына қатысты «ұят, намыс» ұғымдарында қолданылатын «ар» сөзі де қоғамда және қазақтың «жарғы» құқығында жоғары бағаланады. Бұл сөздің қазақтың ұлттық танымындағы мағынасы мен алатын орнына мынадай тілдік деректер дәйек бола алады. Мәселен, «*Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы*», «*Өлімнен ұят күшті*», «*Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы*» [9].

Қазақтың ұлттық танымындағы этнотілдік сана мал шаруашылығына қатысты ұғымдар арқылы да беріледі. Қазақ танымында әр малдың өзінің жебеушісі, иесі бар деп, соның негізінде жылқының пірі – *Қамбар ата*, қойдың пірі – *Шопан ата*, сиырдың пірі – *Ойсыл қара*, түйенікі – *Зеңгі баба*, ешкінікі – *Шекшек ата* деп аталған. Халық наным бойынша, жылқы желден, түйе сортаңнан, сиыр судан, қой оттан пайда болған.

Қазақ халқы тәуліктің уақыт бөліктерін күннің аспан кеңістігіндегі орнымен белгілей отырып, көшпелі малшылардың қажеттілігіне жаратуы үшін оларды нақты атаулармен атаған. Атап айтқанда: *таңертең, елең-алаң, құланиек, құлансәрі, таңсәрі, таң, сәске, сәске тұс, ұлы сәске, тал тұс, шаңқай тұс, бесін, ақшам, ымырт, намазшам, кеш, түн, іңір, қызыл іңір, түн жарымы, тан қараңғысы* т.б. Бұл қолданыстардың барлығы көшпелі қазақтардың табиғатқа жанды, тіршілік иесі ретінде қарағандығын дәлелдейді. Көшпенділер үнемі табиғат аясында өмір сүріп, оның мінезіне, түрлі құбылыстарына тәуелді болып, өздерінің білімдерін дамытты, табиғатпен қарым-қатынас жасау тәжірибелерін тереңдетті.

Көшпелі өмір салтының шаруашылықтың белгілі бір түрін енгізу қажеттіліктерімен байланысты қатаң жағдайлары тек өзінің дағдысын, тұрмысын, баспана сипатын, тамақ, киім ерекшеліктерін, яғни күнделікті өмірдің тұтас кешенін ғана емес, сонымен қатар көшпенділердің ұлттық мінезінде көрініс табатын дүниетанымын да қалыптастырады. «Әр халық өзінше некеге тұрады, туады, ауырады және өледі; өзінше емделеді, еңбектенеді, шаруашылық жүргізеді және демалады; өзінше күлімсірейді, әзілдейді, күледі; өзінше бақылайды, жетіледі және сурет салады; өзінше сыйынады және ерлік көрсетеді <...> Әр

халықтың өзінің ерекше әділдік сезімі, басқа мінезі, адамгершілік тәрбие туралы басқа тәртібі, басқаша отбасылық тәртібі бар» [10, 280].

Көшпенділік ділге толеранттылық пен рух еркіндігі, дәстүрлерге адалдық, сенімділік, ата-бабаларды құрметтеу тән. Әр көшпенді, сананың негізін құрай отырып, әлеуметтендіру үдерісінде салт-дәстүрлерге жай бой ұсынудан бастап әлеуметтік этномәдени құндылықтарға саналы түрде қол жеткізуге және оның белгілі бір этностың өкілі ретінде идентификациялау мүмкіндігін беретін ұлттық ділінде көрінетін, олармен өзінің және өзінің өмірлік мәнді бағдарларының сәйкестігіне дейінгі жолдан өтеді. Байырғы замандардан бері әкеден балаға беріліп келе жатқан ұрпақтар арасындағы рухани байланыс, өмірлік тәжірибе көшпелі әлемнің тұрақтылығының басты өлшемі болды. Дала генеалогиясы (шежіресі), өзінің шыққан тегі туралы білу көшпенді өмірінің кепілі болды: оған кездескен жолаушылармен қарым-қатынас жасауға, ауылдарды паналауға және барлық жерде өзін, үйіндегідей еркін сезінуге көмектесті. Көшпенділер өмірінің шексіз көшпелі кеңістіктерді игеру мен «туыс етудегі» психологиялық және физикалық бейімделуінің қорғаныш құрылғысы ретінде көрінетін іргелі негізіне көне афоризмдер дәлел бола алады. Олар өзінің философиясы, прагматизмі және адамгершілік сипатымен адам өмірінің шынайы бағасы мен маңызын бейнеледі. Мысалы: *Жеті атасын білген ұл – жеті жұрттың қамын жер. Жеті атасын білмеген ұл құлағы мен жағын жер. Немесе: Жеті атасын білмеген ұл жетесіз.*

Қазақ тілтанымындағы этнотанымдық сананың бір көрінісі «дастарқан» ұғымымен байланысты. Жалпы, «дастарқан» сөзі «қазақ ұғымындағы отбасының береке-бірлігін, кең пейіл қонақжайлылығын, үй иесінің абыройын, ризық-несібесін білдіретін қастерлі ұлттық мүлік» [4, 352]. Сөздіктегі «дастарқан» сөзінің дербес мағыналық түсінігі қазақ танымындағы «отбасы», «береке-бірлік», «қонақжайлылық», «абырой», «ризық-несібе» тәрізді семантикалық бөлшектер арқылы сипатталған. Бұл ұғым дербес сөзді ғана емес, тұтас бір этностың, яғни жалпы қазақ халқының өзіне тән ұлттық ерекшеліктерін анықтайды. Мәселен, қазақтың қонақжайлылығы, қазақтың ризығы, несібесі, абыройы, қазақтың береке-бірлігі т.б. Қазақ тілінде «дастарқан» сөзінің негізінде қалыптасқан «дастарқаннан дәм тату» (қонақ болу, жайылған дәмнен жеу), «дастарқан жаю» (қонақты құрметпен, дәммен қарсы алу), «дастарқан қайыру» (жақсы тілек айту, бата беру), «дастарқаны мол» (пейілі кең, қолы ашық, жомарт) тәрізді жағымды мәнді қолданыстармен қатар, «дастарқаннан аттады», «дастарқанын тілді» (дәм-тұзды сыйламау, тәрбиесіздік көрсету, дұшпандық жасау) тәрізді халық танымында жағымсыз мәнді білдіретін тілдік бірліктер де бар.

Қазақ танымында күнделікті әдепке қатысты қарым-қатынас нормасы – амандасу, сәлемдесу. Қарым-қатынас әдебінің бұл түріне байланысты қалыптасқан тілдік бірліктер «коммуникемдер» деп те аталады.

Коммуникемдер байырғы қазақ дәстүрі бойынша, әлеуметтік тегі мен жалпы өмірдегі орнына қарай ерекшеленеді. Мәселен, қазақ тіліндегі «мал-жан аман ба?» коммуникемі олардың тұрмыс-тіршілігі, күнкөріс өзегі, шаруашылық қатынастарының негізгі құралы саналған төрт түлікпен тікелей қатысты, соған сәйкес қалыптасқан нормаға айналған.

Қазақ тіліндегі сәлемдесу нормасына қатысты этнотанымдық бірліктер тілдің лексикалық жүйесінде «Сәлем-сөздің анасы», «Сөздің басы сәлемнен басталады», «Әдепті елдің баласы алыстан сәлем береді», «Сәлем беру – кішіліктің белгісі», «Сәлемдесе білу де өнер», «Алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы қарт барын сәлем береді» тәрізді тілдік бірліктермен сипатталады.

Қазіргі тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшу үрдісі тілді сол ұлттың, этностың мәдениетімен бірге қарастыру арқылы ұлттаным деңгейіндегі құнды дүниелердің тілтанымындағы орнын, маңызын анықтауға мүмкіндік беріп отыр. Бұл бағытта қазақ тілтанымындағы этнотілдік бірліктер де өз алдына дербес, кешенді зерттеуді қажет

етегін өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. - 637 б.
- 2 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. - 638 б.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.
- 4 Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. - 1488 б.
- 5 Сейдимбек А. Поющие купола. Этюды о красоте: Пер. с каз. Е. Кажобекова. – Алматы: Изд-во «Жалын», 1985. – 264 с.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алма-Ата, 1974, 1986. – Т. 1-10.
- 7 Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Арыс, 2004. -232 б.
- 8 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Абзал-Ай, 2014.
- 9 Зиманов С.З. Мир права казахов «Жаргы» – уникальная система права. –2006 // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.zakon.kz/>
- 10 Ильин И.А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948-1954 гг. В 2-х т. – М., 1992. – Т. 1. – 616 с.

РЕЗЮМЕ

Статья написана в рамках исследования этносоциокультурной особенности национального языка, показана роль языка в процессе культуросозидания казахского этноса, в создании ментального «портрета» казахского этноса, его неповторимого и адекватного образа. В работе выявляются когнитивно значимые контуры национального языка, эксплицирующие условия существования казахов-кочевников, вербально аккумулирующие и интерпретирующие их мировидение и миропонимание.

RESUME

The article is written within the research of the ethnic socio-cultural peculiarity of the national language. The language role in the course of the culture creation of the Kazakh ethnos in the creation of a mental "portrait" of the Kazakh ethnos, its unique and adequate image are shown. Significant cognitive contours of the national language, explicating the conditions of existence of the Kazakh nomads, verbally accumulating and interpreting their world view and outlook are identified in the article.

Аннотация

Мақалада Ә.Нұршайықовтың «Екі естелік» жинағындағы М.Әуезов пен С.Мұқановтың заманауи келбеті, адами болмыс-бітімі, мінез-құлық, жеке қасиеттері, оның шығармашылық ізденіс биігіне жетудегі әдеби-шығармашылық өсу жолы жан-жақты сипатталады. Автордың жазушылар өмірінің келешек ұрпаққа үлгі боларлықтай тұстарын көркем тілмен өрнектеп жеткізе білудегі шеберлігі баяндалады.

Түйін сөздер: Әдебиет, сөз өнері, өмірбаяндық хикаят, қаламгер, жазушы, эпистолярлық жанр, естелік, сюжеттік желі, көсемсөзші

Ш.А. Доскеева

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Жазушы Ә. Нұршайықовтың «Екі естелік» шығармасындағы өмір шындығы және көркемдік шешім

Көркемөнерде, соның ішінде асыл сөз – әдебиетте өмір шындығы, көркемдік мұрат пен рухани байланыс айрықша маңызды болып табылады. Көркем туындының басты мұраты – адам, оның өмірі мен еңбегі болса, ол шынайы шындықсыз, әрекет-тартыссыз өріс алса, қисынсыз да нанымсыз, сүреңсіз сипат алар еді. Оны көпшілік, әдеби қауым қабылдас та еді. Демек, Абай айтқан қисында негіз бар: «Адамның адамдығы істі қалай аяқтағанынан емес, қалай бастағанынан білінеді». Мұның – сөз өнеріне де қатысы бар. М.Әуезов «...Абай құрғақ сәуегейлік құрмай, өнерлі, дарынды жандардың болашағын барлай білген. Сөйтіп, сынына толған адамын ғана нағыз адамгершіліктің иесі таныған және содан еңбек зейнетін үміт еткен» [1, 359], - дейді.

Жоғарыдағы көзқарас, ойлардың жазушы еңбегі мен шығармашылығына да қатысы бар. Осы тұста заңғар суреткер Ғ.Мүсірепов: «Жазушылықты өнер емес, кәсіп көрсен, өзіннен өзін тоқталасың ... творчество адамына тән үш құрал бар ғой. Олар – қаламың, қағазың, талабың. Осы үшеуін таза ұстай білу керек» [2, 36-111] – деген.

Бұл айтылғандарды барша қаламгерлерге қатысты десек те, Ә.Нұршайықов шығармашылығында жіті зерделеніп, сергек сезім, серпінмен кең қанат жайғанын аңғарар едік. Ол, әсіресе шағын жанрдан көлемді роман, өмірбаяндық хикаяттарға ұласқан тұстардан да таныла түседі. Онда да танымал қаламгер замандастар бейнесін қоғам, уақыт шындықтарымен байланыс, сабақтастықта суреттейді.

Қаламгердің эпистолярлық жанрдағы еңбектері өте мол. Бұл жанрда жазылған Ә.Нұршайықов шығармаларында сол кезеңдегі тағдыр, заман ауқымы, халық тарихы, ұлт мәселесі, қазақтың біртуар азаматтары, оның айналасындағы үзеңгілестері, сол кездегі әр жанның психологиясы кең тұрғыдан сараланады. Тек сараланып қана қоймай, қаламгер оларға замандас тұрғысынан қарап, замандастарына кейіпкерін толыққанды танытуды мақсат етіп қояды. Мәселен, Ә.Нұршайықовтың М.Әуезов жайында жазған естелігінде мынадай үзінді бар: «Естелікті ескіргеннен кейін жазу керек деген теріс сөз. Ескіргеннен кейін деген – ескермеу деген. Оның арты мүлде ұмыту, жоққа шығару болады. Керек іс кейінге қалдырылмайды. Естелік – орыс әдбиетінің ең бір құнды және жұрт құныға, құмарлана оқитын саласы. Естеліктер арқылы елдің ардагер ұлдары өз халқымен қоса өмір сүреді. Алаңдарға ардақты адамдардың тастан қашалған мүсіндері қойылады. Естелік те сол сияқты. Бірақ бұл сөзбен соғылған әдеби мүсін, жанды бейне. Жанды болатыны – оқырман ол мүсінді түрегеп тұрған тас бейне күйінде емес, бір топ адам бірігіп жасайды. Әрқайсысы сол ескерткіш-адамның тірі күндегі өздері көрген, өз ойларындағы бейне, мүсінін қағазға түсіреді» [34, 259]. Шындығында, эпистолярлық жанр батыс, әсіресе орыс әдебиетінде қарқынды дамыды. Естелік те – сөзбен сомдалған ескерткіш. Мүсіншілер тастан қашап ескерткіш қояды. Ал қаламгер сырлы сөздің құдіретімен өмірдегі ұлы тұлғаны қайта кейіптендіреді, оның көркем бейнесін сомдайды. Ал ақ қағазға жазылған жазба мәңгілікке ел жадында сақталары белгілі. Автор «Екі естелік» атты естеліктер жинағында қазақтың біртуар жазушылары М.Әуезов пен С.Мұқанов бейнелерін сомдап, олардың халыққа белгісіз жаңа қасиеттері мен адами болмыс-бітімдерін суреттейді. Тек қасиеттерін баяндап қана қоймай, нақты, дәлелді оқиғалы сюжеттермен астастыра баяндай отырып, көз алдына жанды сурет, қаламгерлердің портретін жасаған.

Жазушының «Екі естелік» деген атпен шыққан еңбегі өз заманында үлкен ілтипатқа ие болды. Бұл еңбекте танымал қаламгерлер – Мұхтар Әуезов және Сәбит Мұқанов жөнінде әңгіме толғайды. Жас болса да бас болып, ұлы тұлғалармен болған жүздесуден алған әсерін баяндай жырлаған еңбегінде ол тек өз атынан сөйлемейтін сияқты, оның астарынан қазақ халқының типтік көрінісін көреміз. Заман, уақыт тынысын да сеземіз.

Академик З.Қабдолов: «... қазақ әдебиетінің ХІХ ғасырдағы асқар белі – Абай, ХХ ғасырдағы заңғар биігі - Әуезов» деді. [42, 229]. Бұған – «Екі естелік» арқылы да көз жеткіземіз.

1958 жылы 24 маусымда Павлодар қаласына Мұхтар Әуезовті қонақ ретінде шақырады. Ол кезде Ә.Нұршайықов Павлодарда қызмет істейтін. Кеңес Одағының кезінде Павлодар ең өндірісті қалалардың бірі болғаны белгілі. Сол себепті қаланың басым көпшілігін құрылысшылар құрады. Осы мақсаттарда, олардың рухани-мәдени рухын көтеру мақсатында қоғам қайраткерлерін қонаққа шақырып тұрды. М.Әуезовтің ол уақытта «Абай жолы» роман-эпопеясының аясында атағының дүрілдеп тұрған кезі. Оны білмейтін адам жоқ еді. Ә.Нұршайықов та М.Әуезовтің ұлы жазушылығын, жай ғана жазушы не қоғам қайраткері емес, елінің елеулісі екендігін, халқының біртуар ұлы екендігін дәлелдегісі келген. Мұны естеліктегі: «Алғы лекте көсіле зымырап қара «ЗИМ» кетіп барады. Оның соңында түйдектеле тайпалған бірнеше «Волга» көрінеді. Төңкерілген астауға ұқсап, екі-үш «Победа» және жүйткіді. Солардың соңын ала, аңшының алдынан қашқан орқояндай безектеп, «Газ-69-дар» тонқандайды. «Қалдым-ау», «қалдым-ау» дегендей ышқынып, бар күшін сала «Москвичтер» мықшындайды. Беліне екі-үш кісіден мінгестіріп, артына көк түтіннен шеңбер шашқан мотоциклдер де тырқ-тырқ ете дедек қағысады. Велосипедке мінген он-он бес ересек бала қаздай тізіліп, қалың шаңның ішінде келеді. Олардан арқан бойы алыста қалған, аяғы велосипед педаліне еркін жетіңкіремейтін кішірек бала, құйрығы бұлтындап ершіктің ол жағына бір, бұл жағына бір аунап, жаны қалмай ілгері ұмтылады. Ол да аэропортқа халықпен қатар жетуге асығады. Ең соңында, Керекудің ескі «таксиі» аталған жеңіл жайдақ арбалар өз алдына бір тізбек құраған. Арбаларға аяқтарын салбыратып ақ жаулықты аналар мен ақ сақалды қарттар жайғасқан.

Әр әженің тізесінде немерелері және шоқаяды. Қарттардың кейбіреулері алақандарымен көздерін көлегейлеп, бастарын шалқайта аэропорт жаққа қарап қояды» [34, 221], - деген үзіндідегі аэропортқа жазушыны күтуге қаланың еңбектеген баласынан еңкейген кәрісіне дейінгі адамдардың бәрі асыққанын шебер суреттейді. Түрлі эпитет, метафоралар арқылы көркем сөздің құдіретімен қаланың әр әлеуметтік тобының жазушыны көруге қалай асыққанын нақты детальдар арқылы береді. Қаламгер бұл эпизод арқылы бар қала тұрғынының жазушыны қадірлейтінін, халықтың оны аса ұлы мәртебемен сыйлайтынын баса көрсетіп, дәлелдегісі келді. Осылайша қаламгер М.Әуезовтің азаматтық тұлғасы жайлы ой қозғайды.

Парк ішіндегі «Жазғы театр» аталатын үлкен үйде М.Әуезовтің құрметіне жиын болады. Бұл жиынға да халық толассыз келеді. Жиын кезіндегі жазушының өзіндік әдеби, халыққа деген сыйластығы нанымды суреттеледі. Ә.Нұршайықов адамы лық толы залдағы жұртшылықтың шапалағының ілтипатты екендігін «жұқа тақтайдан жасалған жазғы кинотеатрдың қабырғасы қақырап жарылып кете жаздағандай» деп, көркем тілмен әсерлендіре түседі. Жазушы сахна төріне шығысымен барлық халық орнынан тұрып қошаметтеп, қолпаштап, орындарына отырады. Бірақ жалғыз әйел ғана отырмайды, жұрт көзі сол әйелге түсіп, бәрі ду күліседі. Бұл эпизодты қаламгер былайша өрбітеді: «Жазушы алдыңғы қатарда жалғыз өзі шошайып түрегеп тұрған қазақ әйелін көрді. Қою шашын маңдайынан қақ жара бөлген қос бұрымды, отыздың ішіндегі ақ жүзді ажарлы әйел. Жаңа ғана қол соққан жұрттың ырғағымен, салалы саусақтарын сол қолының әр жеріндегі от күйдіріп, темір қарыған тұстары қарақотырланып, кей жері тыртық боп қалған жұмыскер алақанын қайта-қайта соғып тұр екен. Айналадағы жұрттың тегіс орындарына отырғанын сезбей, екі көзін жазушыға қадап, әлі құрмет көрсетуде» [34, 236].

Осы жолдардан да қарапайым қазақ әйелін суреттеу арқылы Ә.Нұршайықов сол кездегі заман әйелінің типтік бейнесін шығарды. Яғни, әйел затының, соның ішінде қазақ әйелдерінің жазушыға білдірген шексіз алғысын бейнелейді. Осы ретте көз алдымызға «Әуезов әйелдері» «термині» еске түседі. Сөйтіп, қаламгер қазақ әйелі бойындағы жалғыз әдеби деталь арқылы қалың оқырманға Әуезов қаламынан туған асыл әйелдердің кең панорамада ашылған келбетін суреттеген.

М.Әуезов тек өз ісінің білгірі, халық қалаулысы, ілтипатты, мейірімді жан емес, бірде сыншыл, бірде патриот екенін байқаймыз. Ә.Нұршайықов бұл жерде ащы мысқылды тұздық есебінде естелікте келтірсе керек. Яғни М.Әуезов және оны күтіп алушы қалалықтар атақты Баянауылға барады. Әуезовтің Баянауылға әдейі келе жатқан реті де бар. Мұнда өзінің Ә.Марғұлан мен Қ.Сәтпаев сынды айнымас достары дүниеге келген. Ауылдың бір тұрғынының үйінде алқа-қотан отырғанда Баянауыл аудандық атқару комитетінің председателі Сақтаған Шурин деген есікті аша сала «Ассаламағалейкум, Мұха, апаздал қалдым» деп айтып қоймайды. Соған ызаланған М.Әуезов: « - Олай болса, ана тілі де халық тілі емес пе? Ел басшылары жалғыз малдың ғана сапасын жақсарту үшін емес, ана тілін де таза ұстап, дұрыс сөйлеуге тырысуы керек қой. «Апаздал қалдым» дегенше, «кешігіп қалдым» демейсіз бе? Басшы бәріне де үлгі. Сіз қалай сөйлесеңіз, сіздің аузыңызға қарайтын жұрт та солай сөйлейді, таза тілді бұзу осыдан басталады. Егер ағып тұрсаңыз, бірыңғай орысша сөйлеңіз» [34, 265], - дейді. Сөйтіп, Баянауыл аудандық атқару комитетінің председателі Шуриннің не орысша емес, не қазақша емес, шұбарланған тілін сынайды. Бұдан жазушының өрмінезділігін, өрлігін, туған тілін қадірлейтін мәдениеттілігін көруге болады.

М.Әуезов – нар тұлғасымен де, дара келбетімен де, ұлағатты абыройымен де асқақ тұлға. Баянауыл жеріндегі Сұлтанмахмұт зиратына тәжім етуге барғандағы ұлы жазушының кескін-келбеті тіптен өзгеріп, ұлық алдында кішік болып, бір шөкім болып қалады. Ә.Нұршайықов та ұлы жазушының өткенге салауат айтып, өзінен бұрын өткен ақынға бас иіп, оның байыбын былайша түсіндіреді: «Мұхаң шляпасын шешіп, басын төмен иіп, Сұлтанмахмұт зиратының алдында ұзақ тұрып қалды. Қатты толғанып

тебіреніске түскендей болды. Екі-үш күннен бері қасында жүріп, оның жүзіне бауыр басып қалғандай едік. Өзімізге асқар таудай көрінген, жаңа ғана Хами шопан балуан тұлғалы, батыр пішінді екенсің деп сипаттаған Мұхан зират қасында жаңа бір қырынан танылғандай болды. Көздерінің алдын мұң торлап, өркештей көрінетін екі иығы салбырап, нар шөккендей аласарып көрінді» [34, 276]. Бұл үзіндіден алып Әуезовтің мұңды жүзі әр оқырманға ой салары сөзсіз. Осы жерден-ақ Ә.Нұршайықовтың кейіпкерді таныту тенденциясы өте биік тұғырда дамығандығын көреміз. Оның аңдатуы да осы жерден бастау алады. Жазушы оқырманның жүрегіне сұрақ ұялатады, жазушы жанының тереңдігін түсінуге одан сайын талпындырады. Қаламгер авторлық идея өзегі шығарманы, сол арқылы оқырманды да кейіпкер бейнесі маңайына топтастыра бейнелеген. Сөйтіп, естелік мазмұны Әуезовтің сырына тереңдегісі келетін оқырманын өзіне тартып, оның мәнісін кеңінен түсіндіреді.

Қаламгер өз замандасы М.Әуезовтің барлық қасиет-қалыбын, болмыс-бітімін айнытпай суреттеген. Оның пионерлермен, қазақ әйелімен, кәрі-қартаңмен, жұмысшылармен қарапайым тең дәрежеде әңгімелесіп, жылы шырай білдірісуі жазушының адами болмысының өрелігін көрсетеді. Өмірде ертеректе болған тарихи тұлға, ес білмеген тұста өткен тарихи оқиға туралы деректердің көмегімен үлкен-үлкен романдар жазуға болады. Мәселен, Шыңғысхан, Томирис патша, Әмір Темір, тіпті беріректегі Абылай, Әбілқайыр хан турасында. Бірақ біздің ойымызша, қоспасы мол «жасанды» тарихтан, қаламгердің өзі көзімен көріп, тікелей тілдескен замандасы (ол мейлі өз дәуірінің атақты ұлы, перзенті болсын, ол мейлі қарапайым құрылысшы, жұмысшы болсын) турасында жазылған шынайы шындықтан туындаған шағын көлемді шығарма қымбатырақ болады.

Жоғарыда Ә.Нұршайықовтың М.Әуезов турасындағы естілігін талдасақ, енді екінші естеліктегі Сәбит Мұқанов бейнесін суреттеуіне ден қоямыз.

Ә.Нұршайықов естелікті бастамас бұрын алғысөзде былай дейді: «Біздің міндетіміз – тірі Сәбитпен тілдескен, сонымен жанасып жақын жүрген тұстарда алған әсерімізді, оның қолдау, көмегін көрген немесе жанға жігер берер жылы сөздерін естіген сәттерімізді, бір сөзбен айтқанда, Мұқановтың адамгершілік дарыны мен азаматтық бейнесінің өзіміз білетін тұстарын баяндап беру» [3, 306]. Қаламгер өз естелігінде С.Мұқановпен болған кездесудегі өз замандасының жарқын бейнесін ашуға тырысады.

Бірінші Белорус майданында соғысып жатқан Бірінші Брест атқыштар дивизиясының үш жауынгері Алматыдан майданға қайтқалы жатады. Яғни сол бөлімнен елге делегат болып келеді. Осылайша үш жауынгердің елде жүргенін естіген Сәбит Мұқанов олар келді дегеннен іздеп табады. Олар жатқан үйге келіп, бір ұлы халықтың атынан келіп тұрғандай құшақ жая табысады. Үш жауынгердің бірі – Ә.Нұршайықов, ол С.Мұқановтың атын естімесе, затын тіпті көрмеген. «Сәкең біздің ұсынған қолымызды алып, әкеміздей болып, әрқайсысымызды бауырына басып, құшақтай амандасты. Екі жолдасыма қарағанда, орта бойлы, шағын денелі мен Сәкеңнің мол құшағына енгенде, шынында да, бала сияқты боп қалдым.

- Бұл менің майдандағы бәріңді де, тіріңді де, өліңді де қысқан құшағым, - деді ол ең соңынан мені босатып жатып.

Сәкеңнің қазіргі түр-әлпеті оның қасындағы біз тұрғай, майдангер өлі солдатты да емірене құшатындығын аңғартқандай еді. Жазушының үлкен жүрегінің тұлпар дүрсілі үшеуімізге де айқын естіліп тұрған сияқтанды» [3, 308] деген үзіндіден мейірім мен жылылықты көреміз. Әкелік, ағалық қамқорлығын аямай төгіп, ыстық құшағы арқылы қажыған әскерлерді баурап, елітіп, жандарын жадыратады. Әркімнің аты-жөнін, туған жері, ата-аналарын сұрап, олардың үй-іштеріне қандай көмек керек екендіктерін біліп, өз қамқорлығын жасауды міндеті деп санаған қарапайым жазушы майдангерлерді жақын замандастары ретінде үйіне қонаққа шақырады. Өз бауырларындай жылы тартып, майдан

өмірінен, әсіресе батыр қыз Мәншүктің ерлігі турасында, олардың майдандағы жағдайы, ахуалы жөнінде әңгіме шерткізеді.

Ә.Нұршайықовтың С.Мұқанов турасындағы естелігі 2 бөлімнен тұрады. Жоғарыда біз талдаған тұстар «Танысу» деген бөлімде баяндалған. Яғни, бұл бөлімде қаламгердің С.Мұқановпен Ұлы Отан соғысы кезінде елге делегат ретінде келген кезде танысып-біліскендігі туралы айтылса, «Танысқаннан кейін» деп аталатын екінші тарауда жазушы мен Ә.Нұршайықовтың соғыс жылдарынан кейінгі өмір көрінісі суреттеледі. Қаламгер С.Мұқановтың ешкімге ұқсамайтын қарапайымдылығын, бауырмалдығын мынадай әсерлі пікірімен білдіреді: «Бірақ Сәбит Мұқановтың адамды өзіне тартып тұратын өзгеше бір қасиеті бар еді. Оны бауырмалдық деуге де келеді. Мұқановтың бауырмалдығы адамның мамандық тұрғысына, қызмет дәрежесіне, үлкен-кішілігіне, ұлттық тегіне қарамайтын. Сәкеңнің сол бауырмалдылығының арқасында көп адам онымен дос, сыйлас, сырлас, сапарлас, табақтас болды. Оның түпсіз әңгімелерін тындап, жазушыны жақыннан бақылады. Панасын сағалап, пайдасын көргендер де баршылық» [3, 322]. Адамзат баласының дархан сыйлығы – асыл мінездердің барлығы қаламгердің қарымды қаламының арқасында Сәбит Мұқановтың жеке басына жиналғандай.

Автор жазушының тек рухани құндылықтарын сараптамай, оның шығармашылық ізденіс биігіне жетудегі әдеби-шығармашылық өсу жолын да саралап жазған.

Ә.Нұршайықов С.Мұқановқа тән тиянақтылық пен еңбекшілдікті, қарапайымдылықты «Қазақ Совет энциклопедиясын» даярлау барысындағы жазушы жинастырған материалдарды қадағалау комиссиясының құрамына кірген кездегі оқиғалардан да дәйектеп көрсеткен. Мысалы: «Менің қолымда макеттің өзі емес, осы сөздер жазылған мұқабасы ғана сақталыпты.

Бұдан С.Мұқановтың қазақ мәдениетіне байланысты мәселенің бәріне аянбай ат салысып отырғанын тағы да айқын көруге болады. Қанша қиналса да ең ауыр, ең үлкен мақаланы (40 мың таңба) міндетіне алып, жазып беруі, жазғаннан кейін оны бірнеше рет ерінбей оқып шығуы Сәбитке тән еңбекшілдіктің, қарапайымдылықтың, кішіпейілділіктің белгісі екені аян» [3, 375], - деуі осының айғағы. Осылайша мәдениет, әдебиет үшін жанын пиде етіп, ел үшін қызмет еткен замандас бейнесі өмірдің өзегімен өзектес суреттеледі.

Ә.Нұршайықовтың қазақ әдебиеті тарихында роман-диалог жанрын тудырып, оған халық қаһарманы Б.Момышұлын өзек еткені белгілі. Өз естелігіндегі: «Бауыржан Момышұлының батырлығын жұрттың бәрі мойындайды. Бірақ оның жазушылық талантын бірінші боп танып, осы жолға ең алғаш жетектеп, кеңес берген тек қана Сәбит Мұқанов болды. Мұны маған Баукеңнің өзі айтты.

Ал Бауыржанды шын жүректен жақсы көріп, оның мінезіндегі кедір-бұдырға қарамастан, өле-өлгенше жан-тәнімен жақсы көріп өткен де Сәбит еді» [3, 375], - деген үзіндіден қазақтың қайсар ұлының болмыс-бітімін, мінез-құлығын жас балаша сыйлап, қадірлеп, оның жазушылық қырын шыңдап, шығармашылыққа бет бұрудағы рухани ықпалы Сәбит Мұқанов шығармашылығы негізінде сараланған.

Ә.Нұршайықовтың «Екі естелік» туындысын эпистолярлық жанрдағы әдеби түрдің көркемөнердегі тағылымды үлгісі деп қорытуға болады. Демек, жазушының М.Әуезов пен С.Мұқанов жайлы естелік-жазбалары уақыт тынысын, кезең көріністерін кеңінен көрсететін кесек туынды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әуезов М. Шығармалар жинағы. 20 том – Алматы: Жазушы, 1985. – 494 б.
- 2 Мүсірепов Ғ. Әдебиет кәсіп емес, өнер. – А.: Жалын, 1987.

- 3 Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: «Қазығұрт», 2005. Т.3. – 400 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрываются современные образы, характеры, личностные качества М.Ауезова и С.Муканова в сборнике «Два воспоминания» А.Нуршаихова. Автор с присущим только ему мастерством описывает особенности творческой лаборатории писателей.

RESUME

This article deals with the modern image, character, personality of M.Auezov and S.Mukanov in the book "Two memories" of A.Nurshaihov. The author describes the features of the writers with skills, inherent only to him.

Аннотация

Мақалада өткен ғасырдың 20-30 жылдары қазақ әдебиетінің қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан жазушы, ақын, публицист С.Ерубаев шығармашылығындағы сатиралық шығармалар талданады. Қаламгердің прозасы, поэзиясы мен драмалық шығармаларындағы сатиралық сарындарды арқау ете отырып, олардың жанрлық сипаты, идеялық-тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері тұжырымдалады.

Түйін сөздер: С.Ерубаев, қазақ әдебиеті, әдеби жанрлар, сатира, фельетон, пародия, көркем бейне, эпиграмма.

Ә.Д. Қабылов

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Саттар және сатира

Қазақ әдебиетінің көгінде күйрықты жұлдыздай ағып өткен талантты қаламгер, өмірдегі бақыт пен қуаныштың жаршысы болған жалынды публицист, ақын, жазушы Саттар Ерубаев шығармашылығының айқын бір саласы сатира болатын. Ол өткен ғасырдың отызыншы жылдарында әдебиетіміздегі сатира жанрын дамытуға атсалысты.

Қазақ сатирасын зерттеуші ғалым Т.Қожакеев 1925-1938 жылдары қазақ сатирасының өрлеу кезеңі болды дейді [1,360-399]. Бұл кезеңде сатира жанрының дамуына партияның «Баспасөз туралы», «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы», «Сатиралық-юморлық журналдар туралы» қаулыларының ықпалы болғаны анық. Оларда сатираның «ел өмірінің әр түрлі саласындағы, тұрмысындағы буржуазиялық көзқарастарды, мешандық дәстүр мен әдеттерді, социалистік құрылыс міндеттері мен жалпы пролетарлық мүдделерге қайшы келетін әр қилы топшылдықты, бюрократтық, ұлтшыл-шовенистік тенденцияларды, тап жаулары мен олардың саналы және санасыз түрдегі қостаушыларын сынау, әшкерелеу» міндеті атап көрсетілді [2,29]. Баспасөз беттерінде жарияланған түрлі жанрлардағы сатиралық шығармалармен қатар, І.Жансүгіров, Қ.Қуанышбаев, Қ.Тайшықов, Ж.Сәрсекөв, Е.Дүйсенбеков секілді авторлардың сын-сықақ жинақтары жарық көрді.

Осы кезеңде сатираның дамуына С.Ерубаевтың да өзіндік үлес қосқанын айту

лазым. Ол сатиралық әңгіме, суреттеме, өлең, пародия, эпиграмма сияқты жанрларда шығармалар жазып, қоғамдағы, жеке адам бойындағы кемшіліктерді сынап отырды.

«Төрешілдік жайлап, сүрлеуді сүріндірген сектор» фельетонында жер комиссариатындағы төрелердің төрешілдікке салынып, жұмысты ақсатып отырғандарын нақты фактілермен көрсетеді. «Жер комиссариатының қай есігін ашсаң да бұрқыраған қағаз, қым-қиғаш бір-бірін қуалай отырған қызметкерлерді көресің. Олардың бір қиын мәселені шешіп отырған адамдай топ-топ болып кеңесуі, әлсін-әлсін тартқан шылымдарының буылдыр көк түгіндері олардың істеген ісінен бұрын көзіңе түседі» [3,323], – деп басталатын әңгіме автор баяндауымен мұндай қымғуыт тірлікпен айналысып жүргендей көрінетін кеңсе қызметкерлерінің өз қызметтеріне жауапсыз қарап, кемшілікті басқаларға сілтегіш мимикриялық қалыптарын жеке тараушаларда дәлелдей түседі: «Өзінің қағазбастылығын, өздерінің тоңмойындықтарын өлкелік партия комитетінің ескі басшылығының қателігімен бүркегісі келеді» [3,324]; «Бұрынғы орын, қым-қиғаш отырыс. Кітап оқиды, қағаз жазады, бір-біріне қатынас қағаздарды жолдайды. Сыртынан қараған адамға қиратып іс істеп жатқан сияқты көрінеді» [3,325].

Жазушының бұл туындысының публицистикалық сипаты туралы ғалым Т.Кәкішев былай дейді: «Ең алдымен осы мақала сатиралық суреттеме сарынында оюлы тілмен жазылып, кемшілікті өлтіре әжуалайды. Содан соң, айтатын ойын, көрсететін көріністерді айқындай түсу үшін туынды тақырыптарға бөлінеді. Осы мақалада «Қош келдіңіз!», «Сводкамен күн көріп отырмыз», «Бәйгіден бәйгі», «Пішен өртенгеннен кейін өрттен сақтану ойларына түсіпті», «Оңтүстіктен үміт жоқ», «Ауданмен жұмысымыз жоқ», «Сарысу ауданы жоғалды», «Біздің айтарымыз», «Жолдас Нарком, құлағыңды сал!» деп мінелмек кемшілік пен әжуаланбақ төрешілдіктің ұтымды көріністерін тақырып еткен. Осындай туынды тақырыптар Саттар мақалаларына әрі орынды, әрі өткір болып, уақиға сырын ашып отырады. Журналистикада бұл принцип көбінесе публицистикалық мақалаларда жиі қолданылады» [3,33].

Осындай кептің және бір көрінісін «Құрғақ сөзге мәз, нақтылы ісі аз!» атты сатиралық суреттемесінен көреміз. Әңгіме оқырманды елең еткізіп, қоғамдық келеңсіздікке көңіл аударарлықтай екпінді леппен басталады: «Бір жаналық! Кейбір пысық жігіттеріміз төбеңді көргенде-ақ тайып беріп, яки алды-артынды орай сөйлеп, сөзбен шапқылағанда қуса құтқармастай, қашса жеткізбестей шешенсымақ болып жүр, жолдастар!» [3,329]. Мұндай пысықайлардың тірлігін танытуда жанама мінездемені екеуара диалог арқылы береді. Сөйтіп шаруаның бәрін тындырып жүргендей көрінетін шахта комсомол ұйымының хатшысы Нұртазаұлының тексерушінің сұрағына тура жауап беруден тайқып, әр жерден бір шалып сөйлейтін шешенсымақтығын өз сөзімен жеткізеді.

С.Ерубаевтың сәтті фельетондарының бірі «Жолдағы жолсыздықтар» мынадай аналогиялық суреттемеден басталады: «Көпті көрген біреуді әңгіме етейін десе:

– Оның басынан кешірмегені жоқ, бармаған жері жоқ, баспаған тауы жоқ, – деуші еді жұрт. Енді біз мұны Жаңа қалада, Бұқпада істейтін қарағандылықтарға бейімдеп:

– Олардың басынан кешірмеген жол жанжалы жоқ, қарғып түспеген автобусы жоқ, ұрыспаған шофері жоқ, – дейміз» [3,339].

Бұдан әрі «көпті көрген «көне билердің» жұмыстан кейін үйге жету үшін жол жүру қиыншылықтарын, қамалдарын бұзып, машинадан парашютсыз секіріп» жүрген тірліктерін баяндайды. Фельетон қарағандылық шоферлердің жолаушы тасымалдаудағы жөнсіздіктерін әшкерелеуге арналған. Сатираға тән тәсілдер арқылы әсірелеу, шарттылық, ирония элементтерін орынды пайдалана отырып, жол қатынасының қиындықтарын әсерлі жеткізеді. Бұл туынды Саттардың сатириктік талантын танытатын сәтті шығармалардың бірі боп табылады.

«Сенбіліктен қашқан бәтеңке көрдіңдер ме?» әңгімесінде түрлі сылтаулар тауып, сенбілікке бармайтын студенттердің атынан сөйлеп, өздерінің міндерін өздеріне әшкерелетсе, «Тышқан аулындағы оқиғада» да «Құрғақ сөзге мәз, нақтылы ісі аз», «Қазақ

тілін жек көретін шахтком» фельетондарындағыдай газет тарату науқаны кезіндегі көргендері бойынша қазақ газетіне жазылмайтын мылжындарды сынады. Ал «П.П.» саяси сипаттағы памфлеттік сарынымен ерекшеленеді.

«Қазақ тілін жек көретін шахтком» атты фельетон-әңгімесінде ана тілінен жерініп, тілін шұбарлап сөйлеуге бейім төресымақты сынады. Жұмысқа ұқыпсыздығымен қоймай, өз кінәсін жуып-шая сөйлеген шахткомның тіліндегі орысшылдықты шеней отырып, автор оның астарындағыжат пиғылға да меңзейді: «Так что, біз комитетпіз... Орысшаны оқысақ, не түрлі суриезни хабар-нұсқауларды он күн ілгері естіп, сусынымыз қанады. Ыңғай қазақшыл бола берсек... деп жымың-жымың етеді әлгі шешенің. Тегі, қазақ газетін алдырып оқысам жергілікті ұлтшыл болам ба деп қауіптенеді-ау деймін» [3,333].

Саттар сатирасында сол кездің өзінде қазақ «оқығандарының» тіліндегі орашолоқтықтар, ана тіліне деген өгей көзқарас қалыптаса бастағанын аңғарамыз. Оны жазушы өз шығармаларында кейіпкер тіліндегі сөздерменмолынан көрсетеді: пожалустаңыз, мешайт етті, подаждый товарыш, серьезный мәселе, фактыйшески, «тошный» айта алмаймын, «помеиему», «правелно» айтасыз, «так что», «шортты уазмый»,

Жазушы шығармаларының тілінде сатира мен юморға тән өткірлік пен тапқырлықтың небір сәтті оралымдары ұшырасады: «Бас бармағын бытырлата мылтықтың құлағындай қайырды», «Ұштасқан былқтың шетін бассаң, ортасы былқылдайтын әдеті ғой», «Кеңсірігіміздегіні шығаруға да қол тимейді», «Патшепке дегеніңіз бізде бар-бар... өлкелік, облыстық газеттердің де мұрнына кендір өткізіп қоямыз», «Бәрімізге бақыттың құйрығы көрініп, көз алдымызда бұлаңдағандай болады»,

Бізге Саттардың «Адасқан бөтелке» деп аталатын бір ғана пьесасы белгілі. Ол болған оқиғаның ізімен жазылған, Қарағанды шахталарындағы басқару жұмысындағы бір ұнамсыз істі – Скаченко деген 9-шахтаның нан карточкасын таратушының еңбекшілерге тиісті нан карточкаларын араққа сатып жүргенін әшкерелеп, әсерлі комедия етіп жазып шыққан. Бұл пьеса кезінде сахнаға қойылған секілді. Шығармада қатысушы персонаждар да шағын: Скаченкодан басқа 9-шахтаның вагоншысы Төлеубайұлы, осы шахтаның бастығы Елизаров және десятник Ромашков пен оның әйелі. Бір үйдегі бес жанның үшеуіне ғана карточка беріліп, екеуіне берілмей қойғанын айтып, олардың үлесін алмақшы болып келген Төлеубайұлының талабынан карточка үлестіруші Скаченконың бас тартып, кейіннен оған арақ алдыратыны, ол арақты шатастырып Ромашковқа беріп қоюы күлкілі көрсетіледі. Эпилогте бұл орынсыздықты Елизаров білсе де, Скаченконы жазалаудың орнына арақтан айырылғысы келмей, бөтелкемен сөйлесіп тұруы көрерменнің күлкісін келтіреді. Екі акт мен эпилогтен тұратын комедия автордың драмалық жанрда да тамаша туындылар жазуға қабілетті болғанын танытады.

С.Ерубаевтың ұлттық әдебиетімізде пародия жанрында алғаш қалам тербеп, осы салада біраз еңбектенгені аян. Ол туралы замандастарының естеліктері мен зерттеушілердің айтқандары бар. Жазушының өзі бұл туралы «Өз пародияларын туралы» мақаласында: «Менің пародияларымда әлі авторға тән ерекшелікті баса көрсету жоқ, авторға тән осы ерекшеліктерді әсірелей және оны сықақтай түсу жетіспейді.

Шындығына келгенде, пародияның шын ерекшелігі – оригиналдың көркемдік амалдарын айнытпай қолдана отырып, өзіне қарсы жұмсау, сықықтап әжуалау ғой», – деп өз шығармашылығына әділ баға береді.

Саттар пародияларын, шынында да, қарасөзбен де, өлеңмен де жазылған, эксперименттік сипаттағы сәтті ізденістер деп қарауға болады. Оның І.Жансүгіров, М.Әуезов, Қ.Әбдіқадыров, Ө.Тұрманжанов, т.б. арнаған пародиялары бар. «Әдебиет шеберлері, тарихқа біз де ортақпыз» пародиясы осы жазушылардың еңбек адамын, елдегі оқиғаларды көріп, тұрмыс жаңалықтарымен танысу мақсатында колхоз, ауылдарды аралау кезіндегі көргендерін суреттеуге арналған. «Үлкен әңгімелер туралы кішкене әңгімелерде» Ілиястың шағырмаларын негізге ала отырып, ақындық шабытты тудыратын

елдегі жаңалықтарды баяндайды. «Мұхтардың колхозға баруы», «Қалмақанның колхозға жетуі» туындылары тура әдеби мәндегі пародия болмағанмен, М.Әуезов пен Қ.Әбдіқадыровтың шығармашылық ізденіс жолындағы өмірді зерттеу сапарларының пародиялық суреттемелері болып табылады. Бұлардың бәрі де заман талабымен жазылған, өз заманымен тыныстаған кеңес суреткерінің көзқарасы тұрғысынан баяндалған кезең шындығы екені рас.

Саттар «Жалқаулар», «Біздің темп» секілді сатиралық өлеңдерінде өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы елдегі жатып ішер жалқауларды, ел мүддесінен гөрі өз қамын көбірек ойлайтын басшыларды өлтіре сынайды. Жалқаудың қулығын оның өз сөзімен өріп, ішкі ойын жайып салады:

Бармаймын сенбілікке «барғын» десе,
Тамашалап көремін жөні келсе.
«Басым ауырып, қатыным босанды», – деп
Дәлелді жаудырамын әлденеше.
«Білмедіге салармын», о да қиын,
Күн бұрын жариялап жазған кеше.
Бықсық қулық, бұрмалау жолын білем,
Өзім өлмей о жаққа кетпейді есе... [3, 366]

Ал ел басқарған басшы, қосшылардың атағы ірі, ісі «гигант» болғанмен, адамдық болмысын:

...Хатшымыз кеңірдегін шертеді,
Артискаларды соңына ертеді.
Арақ, сыраны аралас жұтып,
Кекіреді, қызара бөртеді [3,367], –

деп, аяусыз шенейді.

Саттар Ерубаев эпиграммалар да жазған. Оның Бейімбетке, Мұхтарға, Ілиясқа, Ғабитке арналған шағын эпиграммалары белгілі. Оларда ақын-жазушылардың шығармашылық бейнесін өз кезеңі талап етіп отырған қоғаммен байланыс орнату, еңбек адамын көрсету, заман шындығын жазу секілді мәселелер арқылы көрсетуге бағдар жасайды.

Саттар әдеби-сын мақалаларында да күлкінің мәніне көңіл бөліп, әдебиеттегі сатира мен юмордың қоғамдық маңызын жоғары бағалап отырған. Оның «Көркемөнер туралы хат», «Күлкіні қарсы алыңыздар!», «Өз пародияларым туралы» сияқты мақалаларында осы мәселеге көңіл бөліп, әдебиеттегі күлкіні назардан тыс қалдырмау керектігін қаперге беріп отырады. «Біздің күлкіміз әр уақытта дұшпанға атылған оқ болған. Күлкіге көңіл бөлмеуді тастау керек. Көңілді шығарма жазуды үйрену керек, қысқа әңгіме, күлкілі би, ойда қалатын күлкілі қысқа өлеңдер, комедия жазу керек. Сатира, пародия жанрын жасау керек, күлкіні көбейтейік. Әр түрлі, сегіз қырлы қоңыраудай сылдыраған күлкіні көрсетейік. Көпшіліктің де мұны сұрауға ақысы бар» [3, 434].

«Саттар қоғамдық өмірдегі өзгерістерге немқұрайлы қарамай, оған байланысты туған, өзін толғандырған ойды, орынды пікірді көркем тілмен шебер суреттеп берген публицист еді» [4, 241], – деп Т.Кәкішев айтқандай, Саттар сатирасы да публицистикалық серпіні күшті, өмірді жақсартуды көздеген ойлы да өткір тәрбиелік құрал болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қожакеев Т. Сатира негіздері. – Алматы: Санат, 1996. - 464 б.
- 2 «Красная печать» журналы. – 1927. - №7. - 28-34 б.
- 3 Ерубаев С. Менің құрдастарым. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1979. -536 б.
- 4 Кәкішев Т. Дәуір дидары. – Алматы: Жазушы, 1985. - 304 б.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются сатирические произведения писателя, поэта, публициста С.Ерубаяева, внесшего значительный вклад в развитие казахской литературы. На основе прозаических, поэтических и драматических произведений писателя рассматриваются их жанровые, идейно-тематические и художественные особенности, мастерство художника.

RESUME

The author of the article analyzes the satirical works of the writer, poet, essayist S.Erubayev who made a significant contribution to the development of the Kazakh literature. The genre, ideological – thematic and artistic features, also the artist's skill are considered on the basis of prose, poetry and drama of the writer.

ӘОЖ 811.512.1(045)

Аннотация

Бұл мақала түркітану ғылымы, оның қазақ тілі біліміне қатыстылығы мәселесіне арналған. Түркітану ғылымының дербес ғылыми сала ретінде қалыптасып, дамуы түрколог ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып сөз етіледі. Әрбір ғалымдардың еңбектеріне сараптама жасалады.

Түйін сөздер: компоративистика, агглютинация, дәуірлік кітап, фонетикалық құбылыс, антрофонетикалық бірлік, түркітану.

Ғ.Қ. Резуанова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, филол. ғыл. канд., доцент

В.А. Шнайдер

«Тұран-Астана» университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Түркітану ғылымының бастаулары турасында

XIX ғасырға дейін қазақ тіл білімі үшін жабық болып келген [1, 119] ғылымның бірі - түркітану ғылымы, оның қазақ тілі білімімен қарым-қатынасы, жалпы қатыстылығы жөніндегі мәселесі. Түркі халықтарының тілдерін, тарихын, әдебиетін, фольклорын және жалпы мәдениетін зерттейтін ғылым алғашқыда гуманитарлық пән ретінде қалыптасып дамыған. Ал өз алдына дербес ғылым ретінде тек XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптаса бастады. Дегенмен де жалпы түркітану ғылымының қалыптасу, пайда болуының мерзімі, түркілік негізі туралы бұл ғылым саласына арналған жеке ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі көзқарастар, пікірлер де жоқ емес. Бұл, әрине, заңдылық. Бір-біріне кереғар пікірдің болуы түркітану ғылымында осы күнге дейін шешілмеген құпия, сырлардың мол екендігін дәлелдей түсетін сияқты.

Орыс тілді ғалымдар отандық түркітану ғылымының тарихы ХҮІІІ ғасырдың ІІ жартысынан басталады десе [1, 24], түркітану төңірегінде зерттеу жүргізіп жүрген қазақ ғалымдарының көпшілігі бұл ғылым өз бастауын ертеректе алған деген пікірде. Бір кездерде территория жағынан аумақты жерді мекен еткен түркі халықтарының тілі мен әдебиеті, мәдениетін ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстары тым әріден, ежелден басталмаса да өзіндік белгілі тарихы бар [2, 5] - деп айта келе Ә. Қайдаров, М. Оразов сынды ғалымдар түркі халықтарының тілін, әдебиетін арнайы зерттеудің тарихы көне заманға бармайтынын, орта ғасырдан басталатынын айтады. Сол сияқты Түркітану «түркі тілдерінің тарихын зерттеу Орхон-Енисей, көне ұйғыр, орта ғасырлық араб, көне түркі тілдерінде жазылған көптеген шығармаларды зерттеуден басталады» [3, 229] -

деген көзқарастар бар. Әңгіме шамамен XIX ғасыр туралы болса керек.

Шын мәнісінде, Түркітану ғылымының дербес ғылыми сала ретінде дамуының бастамасы XI ғасырда өмір сүрген М. Қашқаридің «Дивани лұғат ат түрк» еңбегінен басталады десек болады. Түркі халықтарының бәріне бірдей ортақ қазына, мұра болып табылатын бұл теңдесі жоқ туындыда алғаш рет түркі тілдерінің жіктелуі жасалып, ғылыми тұрғыдан түркі тілдерінің өзіндік фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктері баяндалды. Лексикаға да қатысты мәселелер тыңғылықты көтерілген. Автор түркі тілдерін салыстыра қарастырып, грамматикалық тұлғалардағы өзгерістерге тоқталған. Олардың әрбір түркі тілдерінде өзіндік ұқсастықтары мен айырмашылықтарын сөз етіп, сол арқылы түркітану ғылымында салыстырмалы-тарихи әдісті қолданудың негізін қалағаны да қазіргі түркітану ғылымының мамандарына белгілі жайт. Бұл орайда қазақ тілін зерттеудің негіздері де М. Қашқаридің «Дивани лұғат ат түрк» еңбегінен бастау алады да, орыс, батыс ғалымдарының ғылыми зерттеулерімен жалғасады. Ол Г.Д. Клапрот (1875), Н.М. Ильминский (1861), В.В. Григорьев (1862), М.А. Терентьев (1875), Я.Я. Лютен (1883), В.В. Радлов (1888), И.Н. Березин (1890), П.М. Мелиоранский (1894-97), В.В. Катаринский (1897) есімдерімен тығыз байланысты екенін айтып кеткен жөн.

Араб тілді ғалымдар «Диваниден» кейін де бірнеше салыстырмалы сөздіктерді дүниеге әкелді. Олардың қатарында Әбілқасым Махмұт ибн Омар жасаған «Мукқадимат әл-адаб» (Әдебиетке кіріспе), Әбу Хайанның «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-атрак» (Түркі тілдерінің түсіндірме кітабы) еңбегін, авторы бүгінде белгісіз болып қалған «Китаб ат-тухфа аз-закия фи лұғат ат-түрк» (Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық) және тағы басқа еңбектерді атап кетуге болады.

Батыс Еуропа түріктермен Византия мен түрк-селжүктердің арасындағы соғыс кезінде XI-XIII ғасырларда таныса бастады. Түркі елі туралы алғашқы мәліметтерді венециялық Марко Поло, саксондық Адам Олеори, орыс Афанасий Никитиндер жасаған саяхаттары негізінде алған еді. Ең алдымен зерттеу Осман түріктеріне бағытталып, кейін басқа түркі тілдеріне ауады. Бұл бағыттағы алғашқы еңбектер қатарына 1533 жылы жазылған Флоренциялық Филиппо Арджентидің қолжазбасын, И. Мегизирдің 1612 жылы басылып шыққан грамматикасын қосуға болады. Осы аталған еңбектер Батыс Еуропа мен Ресейде түркі елін, мәдениетін және тілін зерттеу жұмыстарын жүргізе бастауға негізгі түрткі болды.

Орыс тілі білімінде болса түркі тілдерін салыстырмалы түрде зерттеу XVIII ғасырда қалыптасты. Бұл салада ең алғаш жазылған еңбек 1733-1787 жылдар аралығында дүниеге келген «Сравнительные словари всех языков и наречий собранные десницею Всевысочающей особы» деген салыстырмалы сөздігі. Бұған дейін де «орыс елінде түркі халықтары туралы мәлімет «Повести временных лет» шығармасында айтылады. Петр заманында түркі халықтары туралы алғашқы суреттеулер де пайда болған. Алайда, түркі тілдерінің шын мәнісінде зерттелуі тек XIX ғасырда басталды» [4, 548]. Ал салыстырмалы-тарихи әдістің бұл елде ғылыми тәсіл ретінде дамуына Мырза А. Казембек, И.Н. Березин, А.Е. Крымский және «Алтай тілі грамматикасының» авторлары үлкен үлес қосты [2, 32].

Жоғарыда салыстырмалы-тарихи әдіс М. Қашқари есімімен байланысты айтылғанымен де, оны XIX ғасырда Германияда тіл білімі дамуының өрістей түсу кезінде түркі халықтарының тілдерін зерттей бастаумен, онда салыстырмалы әдістің қолданыла бастауымен, яғни қалыптасуымен тығыз байланыстырамыз. Түркітану ғылымында бұл әдістің өзіндік жеке бағыт, сала болып көрінуінің де XIX ғасыр ғалымдарының жемісі, үлесі болса керек.

Салыстырмалы әдістің негізін қалаушы, түркітанудың тіл білімінде дербес сала ретінде дамуына үлес қосқан, тікелей себепкер болған ғалым, неміс оқымыстысы Франц Бопп болды. Ф. Бопп еңбектері, соның ішінде, «Санскрит, зянд, армян, грек, латын, литва, көне славян, гот, неміс тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» ғылыми зерттеулерінде

әр түрлі тілдерден жинақталған орасан зор фактілерді бір-біріне салыстыра зерттеу арқылы олардың туыстығын, бастапқы күйін, шыққан тегін ашу әрекеті жасалды. Сол арқылы салыстырмалы-тарихи әдіс тіл білімінде қалыптасып дами бастаған еді. сонымен қатар XIX ғасырда Еуропада салыстырмалы әдістің өркендеуіне үлес қосқан ғалымдардың қатарына даниялық Расмуск Раск («Исланд тілінің шығу тарихы». 1818 жыл), неміс ғалымдары Якоб Гримм («Неміс грамматикасы», 1819 жыл), В.В. Радлов («Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы», 1882 жыл) есімдері зор ілтипатпен айтылады.

Тіл білімінің тарихында, әсіресе, түркітану тарихында XIX ғасырдың орны ерекше. Бұл ғасырдың алғашқы жылдарынан-ақ Еуропа, орыс ғалымдары түркі елін, мәдениеті мен тілінің өзіндік ерекшелігін танып білу мақсатында елеулі еңбектер атқарды. Ол туралы атақты шығыстанушы ғалым А.Н. Кононов: «В.В. Радлов и отечественная тюркология» деген мақаласында былай дейді: «были изданы первая «Грамматика татарского языка» сочиненная учителем татарского языка Иосифом Гигановым... и первая его же «Грамматика турецкого и арабского языка СПб-1881.

За названной грамматикой» последовали другие учебные пособия по татарскому языку» [5, 47]. Әрине, XIX ғасырда түркітанушы ғалымдардың басым көпшілігі, атап айтқанда Н.Б. Атнометов, И. Хальфин, А.Троянский; О.И. Сенковский және тағы басқалары тек татар тілі мәселелерімен айналысқанымен, 1804 жылдың 5 қарашасында Ресей университеттерінің жарғысы қабылданып, соның негізінде қайта құрылған Москва және жаңа құрылған Қазан мен Харьков университеттерінде шығыс тілдері кафедралары ашылғаннан кейін түркітану ғылымында бетбұрыс болды.

XIX ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап түркі тілдерін оқып үйрену мақсатында бірнеше оқу құралдары жарық көрді. Солардың ішінде ерекше атап көрсетуге болатындары 1826 жылдан бастап Қазан университетінде түркі тілдерінен дәріс беріп келген А.К. Казембектің «Грамматика турецко-татарского языка» (1839), «Общая грамматика турецко-татарского языка» (1846), О.Н. Бетлингтің «Грамматика якутского языка» (Über die Sprache der Jakuten. 1851), Алтай миссиясы құрамына мүше болып енген М.Я. Глухарев, В.И. Вербицкий, Н.И. Ильминскийлердің «Грамматика алтайского языка» (1869), Л.З. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» еңбегі (1869-1871), В.В. Вельяминов-Зерновтың «Словарь джагатайско-турецкий» сөздігі (1866-1869). 1812-1826 жылдар аралығында Қазан университетінің түркі тілдерінің оқытушысы И. Хальфиннің «Азбука и грамматика татарского языка с правилами арабского чтения» (1809), Н. Березиннің үш томдық «Тюркская хрестоматия» (1857), М. Терентьевтің «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская» (1875), Г.Ю. Клапроттың «Sur la langue kirghiz» (1825) және тағы басқа көптеген оқулық, ғылыми-зерттеу еңбектері жарық көрді.

Түркітану ғылымы үшін XIX ғасырдың ең маңызды кезеңі II жартысы болды. Бұл ғасырдың 50 жылдарынан бастап «шығыстың тарихында үлкен бетбұрыс болды. Ол түркі тілдерінің фонетикасы, лексикографиясы мен грамматикасының терең, жан-жақты зерттеле бастауы еді» [2, 197]. XIX ғасырдың алпысыншы жылдарын бастап түркітану ғылымының жаңа бағыт алуы, күрт дамуы жоғарыда аты аталған В. Радловтың есімімен тығыз байланысты. Бұл жайында А.Н. Кононов та: «Шестидесятые годы прошлого столетия ознаменовались еще одним непреходящего значения событием: началом эпохи в исследовательской деятельности родоначальника новой эпохи в развитии отечественной и мировой тюркологий Василья Васильевича Радлова» [5, 8] – деген болатын.

XIX ғасырдың 60-ыншы жылдары В.В. Радловтың ғылыми-зерттеу жұмыстары басталған кезеңде орыс шығыстану ғылымы, оның ішінде орыс түркітану ғылымы едәуір жетістіктерге жеткен болатын. Солардың ең бастылары түркі тілдерін зерттеуде теориялық және практикалық бағыттардың айқындалуы, көлемді грамматикалардың, сөздіктердің пайда болуы және Санкт-Петербург, Москва, Қазан қалаларында түркі тілдерін зерттеудің ірі орталықтары мен мектептерінің ашылуы Сібір, Поволжье. Кавказ,

Орта Азияда мекендейтін ауызекі сөйлеу тілді (жазба тілі жоқ) түркі тайпаларының тілінің зерттеле басталуы болатын. Бұл кезеңдегі түркітанудың жетістігі жайлы А.Н. Кононов былай дейді: «В.В. Радлов ғылыммен айналыса бастаған шақта түркология саласында келесі ғалымдардың арқасында едәуір күмәнсіз, мойындауға боларлық жетістіктерге жетті. Олар: И.И. Гиганов, А. Троянский, А.К. Казембек. О.Н. Бетлинг, Х.Д. Фрон, Б.А. Дорн, О.Н. Сенкевский, А.О. Мухлинский, И.Н. Березин, В.В. Григориев, П.С. Савельев, В.И. Вербицкий, Н.И. Ильминский» [5, 13].

Алтайда болған кезінде В. Радлов орыс графикасы негізінде өзі құраған транскрипцияны пайдаланып Оңтүстік Сібір, Қазақстан мен Шығыс және Солтүстік Түркістанның барлық тілдері мен диалектілері бойынша ауқымды материал жинап алды. В.В. Радлов өзінің түркі тілдерін зерттеуге арналған саяхаттары кезінде тіпті уақыт тауып, Іле өлкесіндегі тұратын сибо тайпасының тілін терең зерттеумен де айналысқан. Бірақ өкінішке орай көне және қазіргі түркі тілдерін зерттеудегі шексіз жұмыстар оның тунгус тіліне қатысты материалдарды өңдеп, зерттеулерін аяғына дейін жеткізуге мүмкіндік бермеді. «Бұл материалдардың кейбіреулерін В. Радлов басқа адамдарға жариялауға берген болатын, бірақ олардың бір бөлегі із-тұссыз жоғалып кетті, ал келесі бір бөлегін А.О.Ивановский «Манджур хрестоматиясының» II шығарылымында жариялаған болатын» [7, 208].

Жалпы түркі тілдерін зерттеу барысындағы еңбегі жайлы ғалымның өзі былай дейді: «1859 жылы Алтайда түркі тілдерін зерттеуге кіріскен кезде мен о бастан-ақ тек халық шығармашылығының ғана емес, сонымен қатар мүмкіндігінше, көлемді лексикалық материалдарды жинастырдым. Зерттеу барысында маған кездескен сөздерді, жинақталған мәтіндерді жеңіл түсіну үшін алфавиттік тәртіппен енгізіп отырдым» [8, 1]. ...Сол сияқты кейінгі жылдары ол: «1859 жылы Алтайда болғанда түркі тілі саласында үздіксіз зерттеу жұмыстарымнан жиналған маңызды материалдарды төрт томдық «Түркі тайпаларының халық ауыз әдебиеті үлгілерінде» пайдаландым. Менде қазір бұдан басқа да үш томға жетерліктей материалдар жиналған...

Қазіргі кезде баспадан менің грамматикалық зерттеулерім мен лексикалық жинақтарым шыға бастады. Сонымен қатар басылымға «Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы» да ұсынылып отыр. Бірінші бөлімінде менің солтүстік түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы құрайды. Түркі тілдерін аумақты дыбыстық құбылыстарына талдау жасау нәтижесінде екінші бөлім «Түркі тілдерінің морфологиясын» жазу мүмкіндігіне ие болдым» [8, 2].

Алтайда болған 12 жыл ішінде түркі тілдерін зерттеу мақсатында ғалым төрт саяхат ұйымдастырған; 1860 жылдың жазында Алтай өлкесі бойынша алғашқы саяхатына шығады. Бұл саяхатта таулы Алтай өлкесін аралаған ғалым тек сол өлкені мекендеген халықтардың (төлеуіт, шор, қызыл татарлары) тілі мен әдебиетіне қатысты материалдарды жинап қана қоймай олардың өмір салтына, тұрмыс тіршілігіне де қатты назар аударған. Ғалым өз байқауларын «Күнделігіне» тіркеп отырады. Владимир Шабалин «Простор» журналында жариялаған «Потрясен красотой и нищетой» деген мақаласында В. Радловтың бұл саяхатта жинаған төлеуіт пен шор тілдеріне қатысты ертегі, мақал-мәтелдер мен мыңдаған лексикалық материалдары ондаған дәптер құрағандығын айтады; В.В. Радлов 1862 жылы Шығыс қырғыз даласына (Қазіргі Шығыс Қазақстан), 1863 жылы Хақас еліне, 1868-1869 жылдары Жетісу өңіріне барып қайтқан. Бұл сапарлар нәтижесінде жинақталған этнография, ауыз әдебиетіне қатысты материалдардың басым көпшілігі 1860-1872 жылдар аралығында ғалымның ірілі-ұсақты 21 еңбегінде көрініс тепкен. Олардың ішінде ең көлемді, құндылығы жағынан ерекшеленетін зерттеулердің қатарында «Briefe aus dem Altai» (1861), «Reise durch den Altai, nach Telezker See und Abakan» (1865), «Торговые сношения России с западной Монголии и их будущность» (1871), «Das mittlere Serafschanthal» (1872) және 1866 жылдан бастап жариялана бастаған «Наречие тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи» деп аталатын атақты

еңбектерін атап кетуге болады. 1866 жылы I том (алтай, төлеуіт, тара татарлар, лебедь, шор және саян диалектілері), 1868 жылы II том (Абақан, қызыл және чұлым түркітері диалектілері). Ғалым өз еңбектерінде чұлым түріктерін «куарық» терминімен көрсеткен. 1870 жылы III том қазақ («қырғыз» тілі). Бірнеше томды еңбектің қалған томдары ғалым Санкт-Петербургте болғанда 1885-1907 жылдар аралығында жарық көрген: 1885 жылы V томы (қырғыздар тілі (ғалымда «дикоканенные киргизы» деп көрсетілген), 1886 жылы VI томы (тараншы диалектісі), 1896 жылы VII томы (қырым татарларының тілі), 1899 жылы VIII том «Осман түріктерінің тілі), 1904 жылы IX томы (сойон, Абақан татарлары, қарағас диалектілері), 1907 жылы X томы (гагауыз тілі). Он томдық туындының алғашқы 6 томы неміс және орыс тілдерінде қатар жарияланса, соңғы төрт томын орыс ғалымдары Н.Ф. Катанов, В. Мошков, И. Куниш тәрізді ғалымдар аударма нұсқасында ғана жариялаған. Еңбектің құндылығы және түркітану ғылымында маңыздылығы жайлы А. Самойлович былай дейді: «первая серия капитальных трудов В. Радлова по возведению своего научного значения, а наоборот приобрели еще большую ценность, так как они являются единственным документированным источником сведений по истории ряда бесписьменных в прошлом тюркских языков» [9, 104].

XIX ғасырдың соңындағы тіл ғылымында елеулі оқиғаның бірі түркітану ғылымын жаңа бір белеске әкелген В. Радловтың өз замандастары кейін «дәуірлік кітап» деп аталған еңбегінің дүниеге келуі болды. Бұл еңбек туралы алғаш баспадан шықпай тұрып 1876 жылы атақты лингвист Бодуен де Куртенэ мәлімдеген болатын. Еңбектің қолжазбасы «Grammatische Untersuchungen auf dem Gebiete der nördlichen Türk Sprachen. T1. Phonetische Untersuchungen» (Солтүстік түркі тілдерінің грамматикалық зерттеулері. 1 бөлім. Фонетикалық зерттеулер) деген атаумен Ғылым академиясының тарихи филологиялық бөліміне ұсынылған болатын. «Пікірді академиктер Б.А. Дорн, Ф.И. Видеман және В.Р. Розен жазып, 1879 жылдың желтоқсан айында бөлімше мәжілісінде комиссия В.Радловқа өз зерттеулерін орыс тілінде жариялауға ұсыныс жасайды» [10, 35]. Әрине қыруар жинақталған материалдардан тұратын еңбекті орыс тіліне аудару көп уақытты қажет ететіні белгілі, сол себепті де, ғалымның жоғарыда аталған еңбегі қазіргі атаумен екі жылдан соң Германияда, Лейпциг қаласында жарық көрді. В. Радловтың бұл ғылыми зерттеуі туралы А. Самойлович былай дейді: «Шестое и последнее капитальное предприятие Радлова, сравнительная грамматика осталось незаконченной главным образом потому, что автор, расширив уже в изданной фонетической части свое задание включением в поле исследования, вопреки заглавию, всех турецких языков и наречий, был вынужден до конца жизни считаться с тем обстоятельством, что время для выполнения столь обширной работы еще не настало» [9, 711]. Шынында да, А. Самойлович айтып отырған себептерге байланысты кітаптың екінші бөлімі жарияланбай қалған шығар. Ғалым бастаған еңбегін жалғастыру мақсатында кітаптың бірінші бөліміне толықтыру енгізіп, жазылмай қалған морфологиялық бөлімге байланысты грамматикалық этюдтер болып табылатын бірнеше ғылыми зерттеу еңбектерін жазған болатын. Олар: «Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems» (Түркі тілінің дауыстылар жүйесіне шолу) мақаласы, «Die Jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türk Sprachen» (Якут тілінің түркі тілдеріне қатыстылығы) брошюрасы, орхон-енисей жазуларына қатысты «Altürkische Studien» (Көне түркі сөздері) грамматикалық очеркі мен соңғы жылдары баспаға әзірленген чуваш тіліне қатысты зерттеулері. Ал жалпы екінші бөлімді, морфология бөлімін жазуға негіз бола аларлықтай жемісі ретінде Радловтың 1906 жылы жарық көрген «Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türk Sprachen» (Түркі тілі морфологиясын баяндаудағы ой-пікірлер) деп аталатын мақаласын атап кетуге әбден болады. Бұған дейін де аз зерттеліп келген синтаксис мәселесі ғалымда мүлде сөз болмаған.

В.В. Радловтың «Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы» жарық көргеннен кейін М. Рясненнің айтуынша: «... вызвало далеко не одинаковые суждения в кругу

специалистов. Очень благожелательные отзывы о книге дали Техмер, Габеленц, Флейшер и многие другие. Критика, порой преувеличенно резкая, раздалась со стороны В.Д. Смирнова и В. Банга» [11, 27]. Бірақ қалай болғанда да түркі тілдерінің фонетика мәселелерін зерттеу жайында «В.В. Радловтың сіңірген еңбегі аса зор. Ол тұңғыш рет түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасын жазып, онда қазақ тілі фонетикасының сан алуан мәселелерін лингвистикалық сол кездегі компоративистика бағыты тұрғысынан түсіндіреді» [6, 5-6]. Сондықтан да, еңбектің құнды жақтарын айтып кеткенді жөн көріп отырмыз.

«Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасында» автор дыбыстарды антрофонетикалық бірлік ретінде қарастырып, жалпы фонетика ғылымының беделді мамандары Зиверс, Лепсиус, Брюкенің артикуляция-акустикалық терминдерін пайдаланып сипаттайды. Жалпы өз зерттеулерінде В. Радлов негізгі мәселе ретінде түркі тілдерінің дауыстылар жүйесіндегі дауысты дыбыстар үндестігін алып, толық аша алған. Әсіресе түркі сөздері мен сөз түрлендіру жүйесіндегі дауысты дыбыстардың үйлесімділігі ерекше аталып кетеді. Бұл мәселенің көтерілуінің маңызы жайлы Э.Р. Тенишев: «Мысль о связи гармонии гласных с агглютинации после В.В. Радлова будет высказываться многими исследователями-тюркологами, да и не только ими, но и монголистами и тунгусо-маньчжуроведами: широкий исторический фон урало-алтайских языков, приводимый В.В. Радловом, дает достаточно пищи для размышлений» [1, 36]. «Фонетиканың» басқа да маңызды тұстары туралы А.М. Щербак: «Некоторые соображения о составе гласных фонем в общетюркском языке-основе, Или праязыке, впервые были изложены В.В. Радловом (Phon. 5 стр). Опираясь на вокализм толеутского языка В.В. Радлов высказал предположения, что общетюркском языке было восемь гласных: а, ä, о, ö, у, і, ү, ї. Позднее, под влиянием главным образом азербайджанских материалов, он увеличил это число до девяти: а, ä, о, ö, у, і, ү, ї, э» [12, 3] - деп түйіндейді. Түркі тілдерінде дауысты дыбыстардың саны тоғыз екендігін В. Радлов «*Alttürkische Studien*» еңбегінің бесінші бөлімінде айтып кеткен болатын. Ғалымның бұл пікірін кейін қазақ басылымдарының басым көпшілігінің, соның ішінде әсіресе, М. Томанов, Ж. Аралбаев, С. Мырзабеков еңбектерінен қолдау тапты.

А.М. Щербак ғалым еңбегінде көтерілген мәселелердің маңызын былай деп баяндайды: «В работе В.В. Радлова дается очень подробная и достаточно глубокое описание фонетики всех тюркских языков (у автора диалекты)... Кстати состав гласных в общетюркском масштабе В.В. Радлов устанавливает, опираясь на вокализм толеутского диалекта, сохранившего, по его мнению, в большой мере, чем другие специфические тюркские особенности» [12, 3]. Шын мәнісінде де, түркі тілдерінің молынан жинақталған лексикалық материалдары В. Радловтың тыңғылықты үлкен зерттеу жұмысын жазып шығуда сүйенетін фактілер болды. Бірақ бір өкініштісі түркі тілі фонетикасын тереңінен сипаттауға қолданылған материалдар, басқа да грамматикалық бағытта қолданыла алмады. Осы мәселе жайында А.Н. Кононов та өз өкінішін былай деп білдіреді; «Наличие в распоряжении В.В. Радлова огромного материала...позволило ему перейти к обобщению своих наблюдений над фонетическим и грамматическим строем языков, реализованному, к сожалению, только для фонетики» [5, 105]. Алайда тек түркі тілдерінің фонетикалық мәселелері қамтылса да өз дәуірінде-ақ шын мәнісінде дәуірлік (*epochamachend*) атанған В.В. Радловтың еңбегі тек түркітану және орал-алтай тілдеріне ғана қатысты болмай жалпы лингвистика үшін де маңызды зор зерттеу болғаны мәлім. Кезінде ғалымның «Фонетикасын» жоғары бағалаған А.Н. Кононов Кеңес түркітанушы ғалымдары аз қолданғанмен, В.Радлов еңбегіндегі түркі тілдерінің классификациясы, дәйекті материалдары мен ғылыми қорытындыларының өзіндік мәнін жоғалтпағандығын [13, 106], фонетист ғалым Ж. Аралбаев В. Радловтың «*Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы*» атты еңбегі қазақ фонетикасының едәуір мәселелерін, атап айтқанда, дыбыс құрамы, сөзде дыбыстардың қолданылуы, сингармонизм құбылыстары, екпін категориясы

сияқты өзекті мәселелерді қамтитын, фонетикалық кейбір құбылыстарға аса назар аударған елеулі еңбек екенін [14, 61] атап көрсетіп кеткен. В.В. Радлов еңбегінде айтылып кеткен тұжырымдар күні бүгінге дейін қолданылып келе жатыр және көпшілік пікірлері дұрыс деп танылып, зерттеулер жүргізу арқылы анағұрлым тереңдетіле түсті. Ғалымның «Фонетикасы» төңірегінде талай дау-дамай, пікірталастар болса да, бұл еңбектің дүниеге келгеніне бір ғасырдан аса уақыт өтсе де өз саласында ғылыми мәнін сақтап, тек түркі тілдерін зерттеуде ғана емес, жалпы тіл білімі мәселесіне қатысты да көптеген мағлұматтар ұсына алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Тенишев Э.Р. В.В.Радлов фонетист и грамматист // АН СССР. Тюркологический сборник. – Москва, 1971. – 119 с.
- 2 Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 197 б.
- 3 Рясянен М. Материалы по истории фонетики тюркских языков. – Москва: «Наука», 1972. – 229 с.
- 4 АН СССР. Тюркологический вестник. – Москва, 1973. – 548 с.
- 5 Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. – Ленинград, 1972. – 47 с.
- 6 Томанов М. Қазақ тілі тарихи грамматикасы. – Алматы: «Ғалым», 1988. – 5-6 б.
- 7 Щербак.А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград, 1970. – 208 с.
- 8 Radloff W.W. Phonetik der nordlichen Turksprachen. – Leipzig, 1882. - 104 p.
- 9 Самойлович А. В.Радлов, как тюрколог // Журнал «Новый Восток». II книга. – СПб, 1922. – 711 с.
- 10 Хусайнов К.Ш. В.В.Радлов и казахский язык. – Алматы, 1981. – 35 с.
- 11 Рясянен М. Материалы по истории фонетики тюркских языков. – Москва: «Наука», 1972. – 27 с.
- 12 Щербак.А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград, 1970. – С. 3
- 13 Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. – Ленинград, 1972. – 106с.
- 14 Аралбаев Ж.А. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтар. – Алматы: «Ғылым», 1988. – 61 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы научной тюркологии и ее отношение к казахскому языкознанию. Авторы изучают становление и развитие тюркологии как науки, а также дают анализ научных трудов ученых-тюркологов.

RESUME

The authors of the article considers the problems of scientific Turkology and its attitude to the Kazakh linguistics. The authors study the formation and development of Turkology as a science and make the analysis of the scientific works of scientists - turkologists.

Ж. Секей

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Ш.А. Доскеева

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Абайтану ілімі және Темірғали Нұртазин

Аннотация

Мақалада Т.Нұртазиннің ғылыми еңбектеріндегі Абай мұрасы жайлы ой-толғамдары қарастырылды. Ғалымның ұлы Абай хақында жазған зерттеу еңбектеріне сараптаулар жасай отырып, олардың өзіндік ерекшелігіне, рухани құнды еңбек екендіктеріне көз жеткізумен қатар, Т.Нұртазиннің әдебиет зерттеушісі ретіндегі өзіндік шығармашылық тұлғасы айқындалды. Зерттеушінің Абай шығармашылығын талдау-саралауындағы өзіндік танымы мен эстетикалық талғамы нақтыланып көрсетілді.

Түйін сөздер: абайтану, әдеби мектеп, Абай мұрасы, сыншы, сын, поэзия, өлең.

Қазақтың ұлы ақыны, терең ойшылы Абай есімі заман өткен сайын биіктеп, Абай десе, елең етпейтін жан, селт етпейтін көңіл, сөйлемейтін тіл болмайтындығы бұл күнде ақиқатқа айналып отыр. Ол жайында айтылмаған ән, оқылмаған жыр, жазылмаған дастан бар болса, оның орнын өскелең ұрпақ, келер дәурен толтырмақ. Уақыт өткен сайын Абай поэзиясы, Абай үні, Абай салған сара жол сан қырынан жол ашып, оқырманын таң қалдыруда.

Абай сөзі – халқымыздың рухын асқақтатып, бүкіл әлемге тарады. Ал, абайтанудың алғашқы асулары өткен ғасырдың басынан-ақ бастау алған болатын. Абай хақындағы алғашқы дуалы сөзді елдің тәуелсіздігі мен рухани бостандығын көкसेген Алаш көсемдерінің бірегейі – Әлихан Бөкейханов айтқан еді. Ол А.Құнанбаев дүниеден өткеннен кейін өз қолымен қазанама мәтінін жазып, «Семипалатинский листок» газетінде жариялаған [1].

Ақиқатына жүгінсек, қазанама Ә. Бөкейхановтың Абай тақырыбына алғаш қалам тартуы емес. Осы орайда белгілі әдебиетші ғалым Ж.Ысмағұловтың мына бір пікірі Алаш қайраткерінің шын мәнінде абайтану ілімінің негізін салушы ретіндегі өзіндік еңбегін айғақтай түседі: «...Егер бұдан бұрынырақ, ақынның көзі тірісінде, 1903 жылы қазақ өлкесі туралы Петербургте басылып шыққан анықтамалық кітапта халқымыздың жалпы рухани мәдениеті жөнінде толғана келіп, жаңа әдебиетінің төлбасы ретінде Абай атына айтқан сындарлы ойлары

мен байсалды бағалауын еске алсақ, Ә.Бөкейхановты ұлы ақынның алғашқы шежірешісі және зерделі зерттеушісі деп бағалауға толық негіз бар деп ойлаймыз» [1].

Осылайша, Ә.Бөкейхановты Абайтанудың алғашқы сөзсаптаушысы, шежірешісі деп танысақ, мұнан кейінгі ұлы ақынды таныту ісінде А.Байтұрсыновтың та мұрындық болғанын көреміз. 1913 жылы өзі редакторлық жасаған «Қазақ» газетінде «Қазақтың бас ақыны» мақаласын жариялап, ұлы Абай өлеңдері турасында былайша ой толғаған: «Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі.

Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік» [2]. Осылайша Ахмет Байтұрсынов Абай өлеңдерінің болмысын танып, ақын өнерінің қадір-қасиетін, табиғатын, сыры мен сипатын ашуға күш салды.

Жалпы, Абай дүниеден өткен он шақты жылдың аралығында ақын мұраларын жинақтап, жарыққа шығаруға күш жұмсаған, қайраткерлер қатарында Міржақып Дулатовтың да есімі ерекше аталуы орынды. Ол 1908 жылы «Ибраһим ибн Құнанбаев», 1914 жылы «Қазақ» газетінде «Абай» атты мақалаларын жариялаған. Ол еңбектерінде Абайдың кім екендігі, заманы, ақындық өнері жайлы мол деректер келтірілген.

Бұл салада Абайдың өз баласы Тұрағұл мен немере інісі Кәкітай Ысқақұлының да еңбектері ерен екендігі барша әдебиетші қауымға аян еді. Екеуінің жанашырлық еңбегінің нәтижесі – 1909 жылы Петербургте Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағы жарыққа шықты. Сондай-ақ, 1914 жылы Семей қаласында ерлі-зайыпты Нұрғали, Нәзипа Құлжановтардың Абайдың дүниеден өткеніне 10 жыл толуына орай еске алу кешін ұйымдастыруы, баяндама жасауы да маңызы зор шара екендігі шындық. Осыдан бастап жыл сайын ақын рухына тағзым етіліп, оның шығармашылығын ел арасында насихаттау кеңінен өріс алды.

1918 жылы Семейде Ж.Аймауытов және М.Әуезовтің ұйымдастыруымен «Абай» атты қоғамдық-әдеби журнал өмірге келді. Бірер жылдай жарық көріп тұрған бұл журналдың (12 саны ғана шыққан екен – Ж.С., Ш.Д.) негізі, әлеуметтік мәні, шығармашылық болмысы Абай сынды ақынның рухынан нәр алғаны ақиқат болатын.

XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап болашақ жазушы, талантты ғалым Мұхтар Әуезов Ә.Бөкейхановпен А.Байтұрсынов бастап берген абайтану ілімін шырқау биікке көтеріп, қазақ әдебиеттану ғылымының бір арналы саласына айналдырып, 30-50 жылдарда Мұхтар Әуезов қазақтың бас ақыны туралы елеулі зерттеулер жүргізе отырып, Абайдың өмірбаянымен оның ақындық айналасы туралы құнды еңбектер қалдырды.

Әйтсе де, 50-жылдардың басында әдеби мұраға, сөз өнерінің тарихи тұлғалары жайлы кең шеңберде үн тастауға қырағы партия идеологтары социалистік жүйеге қауіп төнеді деп есептеп, үнемі тыйым жасап отырғаны мәлім. Мәселен, 1942 жылы 1-томы, 1947 жылы 2-томы шыққан М.Әуезовтің «Абай жолы» романы солақай сынның төпелеуіне түскені тарихтан аян. 1951 жылы 13-15 маусымда Абай шығармашылығына байланысты Ғылым академиясы мен Жазушылар Одағы бірігіп өткізген жиында бірқатар беделді, дәрежелі әдебиетшілер Абай мектебі, Абай дәстүрі деген ұғымдарға, өнердегі әрқилы бағыттарға үзілді-кесілді қарсы шығып, Абайды шындап зерттеген ғалымдарға саяси айып тағады. Бұл жиналыста С.Мұқанов «Абайдың әдеби мектебі және оның шәкірттері», С.Нұрышев «Абайдың әдеби мұрасын танудағы кейбір талас мәселелері», М.С.Сильченко «Абай творчествосының идеялық арналары», М.Әуезов «Абай мұрасын танудағы жетістіктер мен кемшіліктер туралы» деген тақырыптарда баяндамалар жасайды [3, 256].

Белгілі әдебиетші-ғалым Т.Кәкішев былай дейді: «...1954 жылдан бері қарай қоғамдық ғылымның әр саласында Абай жайында отызға тарта ғылыми-зерттеу, насихаттама еңбектер шықты. Бұған қоса, Абай шығармалары мен дүниетанымының әр саласы бойынша қоғамдық ғылым өкілдері жиырмаға тарта диссертация қорғағанын айтсақ, Абайтану ілімі әдебиеттанудың үлкен бір саласына айналғанын көреміз» [4, 149].

Абай шығармашылығы турасында қалам тартқан арғысы А.Байтұрсынов, М.Дулатовтан бастап, берідегі Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, М.Сильченко, Б.Кенжебаев, Ы.Дүйсенбаев, Қ.Мұхамедханов, М.Бөжеев, Ә.Жиреншин, Х.Сүйіншәлиев еңбектерін атауға болады.

Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев жайлы сыр шертпеген, ой толғамаған, ұлы мұраның тұңғышына бойлап, сыр ашқысы келмеген зерттеуші қаламгер жоқтың қасы. Әр зерттеуші Абай әлемінен өз сүрлеуін, өз пайымдауын тапты десек, ақын мұраларының мәңгілігіне, өміршеңдігіне сеніп, тәрбиелік мәні теңіздей – терең, дариядай – айқын болып, ұрпақтан ұрпаққа өсиет болатындығына көзі жетіп, абайтанушылардың қатарында қалам тартқан сыншы, зерделі зерттеушінің бірі – Темірғали Нұртазин еді. Ол бұл тақырыпқа жан-жақты дайындықпен келді.

Т.Нұртазин көлемі шағын еңбегінде Абай өлеңдерін түгелдей дерлік талдамаса да, әсіресе, табиғат лирикасына кеңірек тоқталып, бұл саладағы өлеңдерден әлеуметтік өмірдің астарын танып, мәнін ашуға күш салғандығы байыптадық:

Ол: «Абайдың табиғат туралы жазған жырларының өзінде әлеуметтік өмір асқан зор байқампаздықпен суреттеледі, қазақ ауылындағы тоқтық пен жоқтық, үстемдік пен тәуелділік қарама-қарсы көрініп отырады. Ақынның алғашқы жарияланған «Жазында» бұл сыр байқалыңқырамаса, кейінгі «Күзінде», «Қараша желтоқсанында» толық-ақ ашылады» [5, 19], – деумен қатар, өлең шумақтарынан нақты мысалдар келтіріп, тіршіліктегі кездесіп жатқан келеңсіздіктерді, елдің ауыр тұрмысын, ел билеушілердің озбырлығын т.б. жайттарды бейнелеудегі ақын шеберлігін баян етеді.

Абай реализмі әр бағытта көрініп отыратындығын ғалым ақынның Лермонтов, Пушкин шығармаларына жасаған аудармаларынан, сатиралық туындыларынан, сазды да күйлі әндерінен, өлең құрылысына енгізген тың формаларынан, өнегелі де өрісті ғақлияларының болмысынан айна-қатесіз танитындығын сөз ете отырып, ұлы ақынның шеберлігі–диапазонының кеңдігінде деп тұжырымдайды.

Темірғали Нұртазиннің ұлы Абайдың өмірі мен шығармашылығына қысқаша шолу жасамақшы болған бұл мақаласы жарыққа шыққаннан соң, оның авторы мен еңбекжайлы әдебиет өкілдері де өзіндік ой-пікірлерін білдіре бастайды.

1955 жылы сыншы Айқын Нұрқатов: «...Кітаптың ең басты құндылығы – автордың бұрыннан белгілі жәйттерді қайталауға көп ұрынбай, өз тарапынан тың пікірлер айтуында. Автордың өзіндік ойы, соны сөзі мол ұшырайды. Кітапшада Абайды тудырған тарихи-әлеуметтік жағдайлар турасында, ұлттық дәстүр мен Абайдың ақындық шеберлігі жайында құнарлы пікірлер бар. Абайдың реализмі, оның шығармаларындағы лирикалық, сатиралық сарындар жайында, ақындық жаңашылдық жайында талдаулар бар. Әсіресе, Абайдың аудармашылық тәжірибесі жөнінде көптеген қызықты мысалдар, зерттеулер келтірілген» [6, 236] – дей келіп, зерттеушінің жетістіктерін орынды атай отырып, сонымен қатар кейбір кемшін жайларды да бүкпелемей, автордың қысқа қайырған кейбір жайларын да атап, тоқталып өткен: «Бірақ, сонымен қатар, кітапта орыс әдебиетінің ықпалы жан-жақты дәлелденбей қалған. Абайдың орыс ақындарынан қалай үйренгені, олардың творчестволық дәстүрлерін қаншалықты дәрежеде қабылдап, дамыта игергендігі туралы мәселе кітапта терең ашылмай, көмескі қалып қойған» [7], – дейді.

Білім-білігі, шеберлігі толысқан ғалым қаламынан Абай мұраларын ғылыми тұрғыда зерделеген мақалалар бірінен соң бірі дүниеге келіп, жарияланып жатты. Бұл мәселеде «Төрт жолмен түйген тұжырым» (1966), «Ақын биіктігі» (1970), «Асыл ойдың өрнегі» (1970), «Көңіл сазы» (1971), сияқты мақалалары сөзіміздің айғағы болмақ.

«Асыл ойдың өрнегі» атты мақаласында ақынның қара сөздері мен оның афоризмі, мақал-мәтелдері туралы сыр шертеді. Абайдың қарасөзге ден қойып, ішкі ойын, жан-сырын толғауы құр бекерге емес екендігін айта келіп, қарасөздерінде кездесетін: «Көңілдегі көрікті ойдың ауыздан шыққанда өңі қашады», «Жікшіл ел жетпей мақтайды», «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың», «Бақпен асқан патшадан мимен асқан қара артық» т.б. афоризмдерге тоқталып, мәнін түсіндіреді. Афоризмнің нақылдан, мәтелден, мақалдан айырмашылығын, олардың өзіндік сыр-сипатын саралап көрсетіп, ойын нақты мысалдармен дәлелдейді.

Ақынның алғашқы қара сөзінен бастап соңғы дана сөзіне дейін тұнып тұрған тәрбие, ой-сана екендігін ескерткен Нұртазин озық дәстүрі терең, шыншыл да сыршыл орыс әдебиетін өнеге тұтып ғибрат алған Абайдың қарасөзі мен поэзиясы егіздей, қанаттасып келетіндігін айта келіп: «Абай екі жанрды да өз мұратына бағынышты етеді. Поэзияда «жылай жырласа», ғақлиядағы оның көз жасы – қиялдан балқыған қорғасынның тамшысындай» [5], – деп ой қорытады. Ол – рас, терең ойдың зергері, адамзаттың болмыс-бітімі, жан-дүниеміздегі сиқырлы сыр, мұңды шер, шынайы көңіл бәрі-бәрі Абай толғауларынан көрініс беретіні анық.

Т.Нұртазин «Ақын биіктігі» деп аталатын зерттеуінде ұлы Абайдың шыққан тегі, әкесінің шені жайлы сөз қозғай келе, әке жолын құмай, халық жолына түскен Абайдың орыс тілін жетік меңгеруі – мәдениет пен білімнің, ғылымның сара жолына түсуіне бірден-бір себеп болғандығын дәлелдейді. Ақынның орыс пен Батыс әдебиетімен кеңінен танысып, философия ғылымымен шұғылдана жүріп, Спенсердің, Спинозаның, Милльдің, Дрэпердің, Тэннің шығармаларын оқып, Дарвин ғылымымен шұғылданғандығынан нақты айғақтар келтіреді. Сондай-ақ, Абай өмір сүрген замандағы қоғамдық-әлеуметтік қалып, ақынға жасалынған қудалаулар мен қастандықтар жөнінде де біраз дәлелді де әсерлі деректер айтылады.

Темірғали Нұртазин әдебиет зерттеушісі ретінде Абай шығармаларының болмысына рентген сәулесіндей көз жіберіп, әрбір құбылыс, әрбір сөз, өлең құрылымына, ақын поэзиясының туу, даму барысына, керек болса, Абайдың әрбір басқан қадамына, яки ауыз әдебиеті, Шығыс шайырлары, орыс әдебиеті өкілдерімен қарым-қатынасына, үлгі-өнеге алу, үйрену үрдісіне жіті көз жіберіп, саралап талдап, өзіндік ой-тұжырымдарын жасайды.

Т.Нұртазин абайтану мәселелерін сөз ете отырып, «Абайтану проблемасы талапкердің еншісіне тиемел емес, төзіміне, еңбеккерлігіне, дарынына тиемел» деген ой айтады. Және, Абай жайлы сөйлегенде, баяндағанда, оны зерттегендердің, ол жайында еңбек жазушылардың мінез-құлқын, білім дәрежесін, дарын қырын, талғам мөлшерін аңдауымыз қажет. Өйткені, «олар ұлы адам төңірегінде өздерін көрсетпей тұра алмайтынын ескерсек, манағы жұмбаққа қайта соқпасақ лаж жоқ. Оны кім шешті, қашан шешті, қалай шешті. Шешті ме, жоқ жорамалмен тынды ма? Міне, гәп осында. Өсіре сөйлеуге немесе керісінше өшіре сөйлеуге шыдаған қазақ куәлігінде табиғи түйіндерді табу оңай емес... абайтанудың өте-мөте күрделі ілімге зәру екенін түйткіліксіз түсінеміз»[5], – деген ғалым ойының мәні тереңде. Абайды тану үшін, білу үшін – терең ой, зерделі білім, тынымсыз еңбек, сыршыл жүрек болу керектігін шарт деп түсінеді. Сондықтан да Абай жайлы ғылыми, нанымды туынды жасау үшін өткенді қайталап, жақсыға еліктеп, дау тудырмайтын деректерді көшіру аздық ететіндігін әрі ондай дүние табиғилыққа, жаңалыққа жатпайтындығын ескерте отырып: «Әдеби ілім сыршыл шындық, жансақсыз жаңалық әкелмек. Бейнелеп айтқанда, дөңгеленген дербес дүниелік болуға керек» [5], – деген талап қояды. Өзі де осы талап деңгейінен көрінуге ұмтылады.

Зерттеуші бұл еңбегінде өзге абайтанушылар секілді ақынның тағдырына заманына зер салып, саралай талдап, ұлы тұлғаның ішкі әлеміндегі қым-қуыт құпиялардың мәніне үңіліп, өзінше қарастырады. Жасынан Абай өлеңдерін жаттап өсіп, ақынды пір тұтқан Темірғали: «...Қазақтың ысылған классикасы Абайдан басталса, оған күні бүгінге шейін бірде-бір ақын тіркелмесе, Абай туралы еңбек жазудың жауапкершілігі өзінен-өзі

түсінікті. Асқар таудың түбі тұншықтырады. Оның биіктігін аңғару үшін алыстан қарауға керек» [5], – деп, Абай әлемін алып шыңға балап, мойынсұнады. Сол шыңның бедерлі шатқалдарынан ізгілік іздеп, көзқарақтылық танытқан автор: «Абай – азамат, қайраткер, санаткер, ойшыл, ақын. Ол өз заманының перзенті, тұстасы, ағасы, атасы. Ол өз дәуірінің күрескері, ақылгөйі. Осының баршасын топтастырғанда «Абай» деген тұлға туады» [5], – деп түсіндіреді.

Ұлы Абайды «данышпан» деп таныған Темірғали Нұртазин «данышпан жан өзінің кім екенін білмейді» деген сөздің тым ұшқары екендігін дәлелдейді. Ол: «Өзінің кім екенін білген Абай тоғыз жолдың торабында өнерді, оның ішінде поэзияны таңдады. Соның ішінде «Өлең шіркін өсекші жұртқа жаяр, сырымды тоқтатайын айта бермей» деп теткіді... Абай өзінің ішкі әлемін ашып, өлеңмен мұң шағады, өлеңмен наз төгеді, өлеңмен сыр шертеді...» [5], – дей отырып, поэзия табиғатын түсінген ақынның бойынан жомарттық пен сараңдық, төкпешілдік, сыршылдық, суретшілдік, іңкәрлік, торыққыштық, әсершілдік, байқампаздық, ойшылдық, ақылгөйлік секілді қасиеттердің табылатындығын және мұның бәрі оның табиғи болмысының, мұрат-мақсатының айқындығынан туғандығына назар аударады.

«Абайдың фәлсапасы, эстетикасы, тұрмыстық толғаныстары оның поэзиясында, жұртқа тез тарайтын ұшқыр жанрда жатыр» [5], – деген Темірғали Абайдың алғашқы жырлары «медет бер алладан» басталса, бертін келе поэзияның қоғамдағы орнын, ақындық шабыттың құдіреттілігін түсінуге жеткендігін, биіктегенін байыптайды.

Қандай да болмасын көркем туындыны талдамас бұрын оның авторының өмір сүрген ортасы, тіршілік еткен қоғамы, ондағы әлеуметтік жағдайлар ескерілуі, қарастырылуы басты міндет болса, Т.Нұртазин де бұл мәселеге бірінші кезекте мән бере отырып өз еңбегін жазды. Ол ұлы Абайдың дүниеге келіп өскен жерін, ата-тегін, көрген тәрбиесін, алған білімін, ақындық болмысының қалыптасу, даму заңдылықтарын әңгімелейді.

Өзге де абайтанушылар секілді Т.Нұртазин де ұлы ақынның туған халқының өсіп-өркендеу жолын орыс халқымен ынтымақтастықтан іздегендігін айта келіп, Абайдың Ресейге жоғары талғампаздықпен қарағандығын сөз етеді. Дана ақынның орыс тілін мейлінше жетік білгендігін аңдай келіп, зерттеуші Абай өлеңдеріндегі орыс сөздерінің қолданысын, тамаша аудармаларын байыптап, барлай келе, ақынның аударма мәселесінде орысша ойлап, оған тамаша қазақы өрнек беретіндігін баяндайды. «...Абай сол орысша ойлаған образдарын қазақ ұғымына мейлінше жатық етіп береді. Оның данышпан шеберлігі, тапқырлығы да осында» [5], – деп бағалайды.

Абай мәдениетінің диапазоны қаншалықты кеңдігін, шығармашылығының тақырыбы қомақтылығын, лирикасының соншалықты шымырлығын түсінген Т.Нұртазин: «Абай мұрасының әр тарауы дербес еңбектерге татиды. Осы мұраның ең тереңі, ең бағалысы, ең баяндысы – сыршыл лирика. Бұған азаматтық сарын, көңіл сазы, табиғат толғауы, махаббат жыры жатады. «Жұртым-ай, ұқсаңшы сен сөздің ішін» деп келетін шымыр жолдардан басталатын Абай сарыны, Абай сазы, Абай лебі адам жанын әлдилейтін алуан әуендерге ұласқанда, осының баршасының үстінен қарайтын биік парасат тұрады. Бұл жағынан келгенде Абай немістің Гетесін, орыстың Пушкинін еске түсіреді», – [5] дей келіп, Абай сарынын, сазын, лебін оның поэзиясынан іздейді. Ақын жанының нәзіктігін, сыршылдығын, туған табиғатты жан-тәнімен сезініп, шынайылықпен танытындығын сөз етеді.

Қорыта айтқанда, Т.Нұртазиннің ұлы ақын жайлы зерттеулері қазақ әдебиеттану ғылымы тарихындағы абайтану саласына қосылған ерекше еңбектің бірі екендігі даусыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Қазақтың бас ақыны. // Қазақ. - 1913. - №43. (Қазақ әдебиеті, 2005. - тамыз.
- 2 Ысмағұлов Ж. Абайдың ақындық тағылымы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 280 б.
- 3 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. Жаңаша бажайлау. I кітап. – Алматы: Ғылым, 1997. – 512 б.
- 4 Кәкішев Т. Оңаша отау. Қазақ әдебиеті сынының жанрлық қалыптасуы хақында. – Алматы: Жазушы, 1982. – 224 б.
- 5 Нұртазин Т. Абай және орыстың классикалық әдебиеті. Кіт: Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалары мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1986, – 429 б.
- 6 Нұрқатов А. Идея және образ. – Алматы: Жазушы, 1962. – 347 б.
- 7 Нұрқатов А. Білімді, байсалды сын үшін // Қазақ әдебиеті, 1955. - 2 декабрь.

РЕЗЮМЕ

В статье автор размышляет о литературном наследии Абая в работах Т. Нуртазина, где он наряду с оценкой научных трудов о поэте, конкретизирует духовно-эстетическую сторону поэзии Абая.

RESUME

The paper considered the reflection on the legacy of Abay in scientific papers of T.Nurtazin. There was made an assessment of the scientific papers about great Abay and the survey of features and the spiritual value of the work. By this a creative personality of T.Nurtazin as a researcher of literature was refined. The investigator analysed the aesthetic clarity and his own knowledge in the analysis of Abay's creation.

Ж.Т. Қобланов

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, филол. ғыл. канд., профессор

Данте Алигьеридің «Құдіретті комедия» поэмасы

Аннотация

Мақалада Данте Алигьеридің «Құдіретті комедия» поэмасындағы дәуір шындығын, кезең көрінісін ашудағы ақын шеберлігі жан-жақты сөз болады.

Данте шығармашылығының толысқан шағында өз заманының көлеңкелі жақтарын, саяси қарсыластарының зұлымдықтарын әшкерелейді. Ақын қоғамды шырмауықша шырмап озбырлықтарға сын көзбен қарап, орта ғасыр адамының тағдыры және оның арман-тілегі жайында тереңірек толғанады. Келеңсіз оқиғаларды бейнелеу, зұлымдық пен соқыр сенімді сынға алу - поэмадағы негізгі мәселе.

Поэмада мистика, символика элементтерімен бірге жаңа реалистік белгілер де бар. Данте «адам бойындағы адамгершілік қасиеттер оның әулеті, мемлекеті мен мансабына байланысты емес, бұл оның жеке қабілетінің қорытындысы» [1, 68] – деген. Қайта өрлеу дәуірі үшін маңызды болған гуманистік пікірді ұсынады. Автор қаламгердің осы қырларын мақалада толық ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: комедия, образ, композиция, эпизод, схоластикалық ілім, гуманистік идея, конфликт, поэма, гибелиндер, гвельфтер, саяси сын, дәстүр.

«Құдіретті комедия» - Данте шығармашылығының толысқан шағындағы саяси-философиялық және әдеби қызметінің қорытындысы ретінде оны «орта ғасырдың ең соңғы және жаңа дәуірдің ең алғашқы ақыны» деп танытқан шығармасы. Данте әлі де орта ғасыр әдет-ғұрыптарының, схоластикалық ілімнің әсерінде болғанымен, бұл шығармада ол заманагөй мәселелерді фантастикалық бояулармен суреттеп, жаңа сыншыл пікірлермен көрінеді, бүкіл орта ғасырлық мәдениетке философиялық-әдеби қорытынды жасайды. Гуманистік идеяларды қорғаған ұлы қаламгер осы кезеңде өріс алған діни көзқарастарға қарсы аянбай күресті.

Данте өз шығармасын «Комедия» деп атаған. Ақын өлімінен соң оған «Құдіретті» сөзі қосылған, әрине бұдан кітап діни мазмұнда деген ой тумауы тиіс, себебі, бұл сөз шығарманың көркемдік тұрғыдан үздік туынды екендігін білдіру үшін қолданылған.

Данте «Күдіретті комедияны» жазуда орта ғасырдағы «видение» (қияли ертек) жанрындағы аллегория мен символикадан пайдаланған, бірақ онда діни әдебиетте дәріптелетін «о дүниені» үш бөлімге – «Тамұқ», «Ғарасат майданы» және «Ұжмаққа» бөлген. Шығарманың әр бөлімі 33 өлеңнен тұрады, кіріспе бөлімі бір өлеңнен, барлығы 100 өлеңді құрайды.

Данте бейнелеген «Тамұқ» (шығарманың бірінші бөлімі) жердің орталығына орналасып, ол 9 қабат шұңқырдан тұрады. Күнаһар жандар осы қабатты шұңқырларда азап шегеді. Қабат төмендеген сайын жан қаттырақ қиналады. Ең маңыздысы, Данте өзінің саяси дұшпандарын осы тамұққа түсіреді, әсіресе, христиан діншілдерін қатты сынға алады және оларды тамұқтың ең төменгі қабатына орналастырады. Дантенің суреттеуінше, «Ғарасат майданы» (поэманың екінші бөлімі) жерге карама-қарсы орналасқан. Жер мен оны үлкен мұхит бөліп жатады. Мұхит ортасындағы аралда биік тау бар. Тау жеті қат болып, олардан өтіп бара жатқанда күнаһардың күналары біртіндеп жуылады. 7 қаттан көтерілгенде 7 күнә (қызғаншақтық, арамдық, өшпенділік, үмітсіздік, сараңдық, мешкейлік, бұзықтық) жойылады және ол Ұжмаққа кіреді. «Ұжмақ» 9 қабатқа бөлінеді, жан қанша жоғары қабатқа көтерілсе, құдайдың сонша шарапатына бөленеді.

Данте 35 жасында қараңғы орманда адасып қалады. Осы кезде күн сәулесі түсіп тұрған алаңқайға қарай жүре бергенде, үш жыртқыш аң - епті барыс, аш жолбарыс, жауыз қасқыр оның жолын тосады. Кенет осы кезде «күтпеген қамқоршы», яғни Рим империясының атақты ақыны Вергилий жетіп келіп, жәрдемдесуге Беатриче жібергендігін айтады. Вергилий Дантеге тамұқта азап шегіп жатқан жандарды көрсетпекші болады.

Тамұқтың жолында қоғам үшін мүлдем қадірі жоқ қорқақтар мен сатқындар жатады. Олардың жасаған өмірі түтін сияқты тез сейіліп кететіндіктен тамұққа да кіре алмайды. Вергилий шәкіртіне: «Қара да, қасынан өтіп кете бер», - дейді. Қорқақтар арасында Данте ауыр кезеңде өзін тастап кеткен партиялас досын кездестіреді.

Ақын ұстазы Вергилийдің жетегінде тамұқтың бірінші қабатына кіреді. Бұл жерде антик әдебиеттің ірі өкілдері - ұлы ұстаз Гомерді, соңынан Гораций, Овидий мен Лукианды көреді.

Христиан танымы бойынша, ежелгі дүние адамдары, яғни көне діндегілер ұжмаққа кіре алмайтын еді. Олар да тамұққа түседі, бірақ жазушы оларға жайлы жерден орын береді, бұл Дантенің көне дәуір данышпандарына өте үлкен құрметпен қарағандығын білдіреді.

Тамұқтың екінші қабатында құмарлыққа салынғандар шаң-тозаңға батып жатады. Олардың ортасында Вавилонның аңызға айналған ханшасы Семирамида, Карфаген ханымы Дидона, Мысыр ханымы Клеопатра, сұлу Елена, Парис және басқалардың жүздері көрінеді. Әсіресе, екі ғашықтың жекеленген сұлбасы көзге ерекше түседі. Бұл Паоло есімді жігіт пен Франческа да Римини есімді қыздың сұлбалары еді. Франческа ақылды, өмірсүйгіш жігіт Паолоға ғашық болады. Бірақ қызды Паолоға емес, ал оның ағасына - әке дәулетінің мұрагері Джанчоттаға береді. Қыз өзінің алданғандығын тойдың екінші күні ғана аңғарады. Джанчотта үйде жоқ кездері, екі ғашық жасырын кездесіп жүреді. Соңынан Франческа мен Паолоның жақындығынан хабардар болған Джанчотта, оларды қылышпен шауып өлтіреді. Күнаға батқан ғашықтар тамұққа келіп түседі. Бірақ Данте қыз хикаялаған осы қайғылы оқиғаны құлақ сала тыңдап, қыздың аянышты халін көріп, аһ ұрып, есінен танып қалады. Бұл жерде де Дантенің көзқарастары айқын көрінеді.

Бір жағынан ол махаббатты «күна» дейді және сол үшін ғашықтарды тамұққа алып келеді, екінші жағынан, қыздың хикаясын бар ықыласымен тыңдайды, оған аяныш білдіреді. Бұл жағдай ақында жаңа заманға тән гуманистік түсініктердің туып келе жатқандығынан дерек береді.

Тамұқтың үшінші қабатында өзі тойса да, көзі тоймайтын мешкейлер, төртіншісінде залым папа мен кардиналдар, бесіншісінде кегін баса алмағандар мен патшалар жазаланады. Алтыншы қабатта дінсіздер жатады, осы жерде ересьтікте айыпталған папа

Анастасий де бар. Жетінші қабатта зорлықшылар мен жендеттер өздері төккен қандарға былғанып жатыр.

Сегізінші қабатта түрлі құнаһарлар - өтірікшілер, арын сатқандар от ішінде жазаланады. Өз мансабын пайдаланған папа Николай III бір шұңқырда жалын ішінде арпалысып жатады. Ол Дантеге қарап, «сен менің орныма келдің бе», деп қуанады, Данте оған «сенің күткен адамың мен емес», деп жанынан өтіп кетеді. Папа Николай III орнына папа Бонифаций VIII келуі керек екен. Осы қабаттың бір шетінде екі жүзділер мен жемқорлар жазаланады. Ұрылар да осы қабатта азапқа батады.

Тамұқтың тоғызыншы қабатында ең ауыр қылмыс жасағандар мұз үстінде азап шегеді. Олар бір-бірін тістейді, шаштарын жұлады. Әсіресе, Угалино хикаясы баяндалған эпизод жантүршігерліктей. Ол Руджермен бірге тамұққа түскен. Ақтар партиясының мүшесі граф Угалино гибелиндер бастығы - арам ниетті архиепископ Руджерге сеніп, өзінің құпия сырын айтып қойған. Гибеллиндер жеңіске жеткен соң, ол Уголиноны айыптап, балаларымен бірге зынданға тастайды. Аштық төрт ұлын да жалмайды. Оның өзі де ауыр жағдайда қалған, аштық оны ақыл-есінен айырады, сөйтіп өліп жатқан балаларының мүрдесін жеуге мәжбүр болады. Бірақ Уголино да аштан өледі.

Вергилий Дантені «Тамұқтан» соң жеті қабаттан тұратын «Ғарасат майданы» бөліміне алып барады. Құнасы онша ауыр емес жандар осы қабаттарда тазарудан өтіп, ұжмаққа кіреді. Олар ұжмақ есігіне жеткендерінде Вергилий көзден ғайып болады, (ол христиан болмағандықтан ұжмаққа кіре алмайтын еді), әп-сәтте пайда болған Беатриче Дантені ішке алып кіреді. Оған тоғыз қабаттан тұратын ұжмақты тамашалатады. Данте мұнда император Генрих VII үшін арнайы орын дайындалғанын көреді.

Поэманың бірінші («Тамұқ») бөлімі оның екінші («Ғарасат майданы») және үшінші («Ұжмақ») бөлімдеріне қарағанда көркемдік жағынан едәуір жоғары тұр. Өйткені, онда дүниетанымдық мәселелерге қатысты оқиғалар кең түрде суреттелген.

Дантенің күшті реалистік бейнелеуге шеберлігі де осы бірінші бөлімде айқын көрінеді. Адам образдары мен олардың ішкі сезім-толғаныстары өте қысқа эпизодтар арқылы терең ашылады. Олар жер бетінде қандай қасиеттерге ие болса, тамұқта да осы белгілерімен суреттеледі. Құнаһарлар тамұқта да Дантемен бірге сол замандағы флоренциялық адамдарды толғандырған саяси мәселелерді талқылайды.

Белгілі гибеллин Фарината дели Уверти (X-өлең) тамұқтың алтыншы қабатында ересътермен бірге отқа күйіп жатса да, оның жүрегі бұрынғыша кекке толы еді. Данте өз қаласын бағындырудағы осы ер жүрек батырдың күші мен жігеріне риза болады. Өйткені, Фаринатаны осындай ауыр халде жатса да жер бетіндегі өмір қызықтырады.

Алмағайып, бір қабірден құдіретті үн қатты,
Ой-санамды ойран етіп, тұңғиыққа құлатты,
Жабыстым да, қатып қалдым көсеміме қуатты.

«Неге сонша бұйығасың, неге имене бересің
Фарината көтерілді, эне, қара көресің.
Кіндігінен жоғары көрініп тұр денесі» [2, 51].

Данте өзінің көркемдік әдістерінде табиғат құбылыстарын да шебер пайдаланады. Мұзды көлде азап тартып жатқан, суға бір батып, бір қалқып жүрген қанішерлерді көл бақаларға ұқсатады. «Олардың жүрегіндегі ызғар, кек пен қайғы көздерінен айқын сезіледі» («Тамұқ» XXXII-өлең).

Беттен бөлек тәндері мұз астында көмулі,
Сақылдайды тістері сокқандайын темірді,
Күнәкарлар көгеріп, мұз құрсауда көрінді.

Жасытады жүздерін жаһаннамда ділгіріп,
Көрсетеді бейнесін тамұқ жатқан бүлдіріп,

Ауыздары – аязды, көздері – мұңды білдіріп.

Айналаны аңғарып, басымды идім және мен,
Екі жанды байқадым, қосарланған денемен;

Тұтасып кеткен шаштары, аумайды бір түп көдеден [2, 164].

Отты шұңқырда жазаланып жатқан сатқын кеңесшілерді («Тамұқ» XXVI-өлең) Данте Флоренция түніндегі жалтырауық құрттарға теңейді. Отан намысына дақ түсірген мұндай жандарды қарғыспен тілге алады.

Данте табиғат құбылыстарына ерекше мән береді. «Тамұқтағы» қайғыны бейнелеген бояу мен зұлмат «Ғарасат майданында» ашық аспанмен ауысады. Данте «Ұжмақтағы» таңғажайып бақтарды өз отанындағы гүлденген сұлу бақтарға теңейді.

Дантенің көркемдік шеберлігі, қарапайым тілі, қысқа баяндаулары, әсерлі үзінді және образдары терең гуманистік идеяларды суреттеуге мол мүмкіндік берген.

Дантенің «Құдіретті комедия» поэмасы әлемдік әдебиеттің тандаулы шығармаларының қатарынан орын алатын туынды.

Дегенмен, Данте толық мағынасындағы Ренессанс әдебиетінің жазушысы емес, өйткені оның шығармашылығында ескі заманның танымдары жаңа пікірлермен араласып кеткен. Ол орта ғасыр діни әдебиет дәстүрлерімен байланысты еді. Оның поэзиясына тән болған аллегоризм мен христиан символикасы осының нәтижесі болатын. Мәселен, поэманың басында Дантенің қараңғы орманда адасып қалып, үш жыртқыш аңға кездесуі және көне Рим ақыны «ұстаз» Вергилийдің кенет пайда болып, Дантеге жәрдем беруі аллегорияның айқын дәлелі. Қараңғы орман - діни таным тұрғысынан күнаға толы ақиқат өмір, үш жыртқыш аң - адамды апатқа апаратын үш нұқсан - аярлық, қанағатсыздық және даңққұмарлық. Саяси тұрғыдан алғанда жазушы «Қараңғы орман» деп XIV ғасырдың бастарындағы Флоренцияны айтады. Тамұққа «саяхат» жасаған Дантенің түрлі күнаһарларды көз алдынан өткізіп, оларға сын айтуы адам санасының оянып келе жатқандығының белгісі еді.

Поэманың көп образдары діни танымнан тыс, саяси мазмұнға ие. Данте ұстазы Вергилийдің «Энеида» поэмасынан үлгі ала отырып, дүние жүзілік империя туралы гибеллиндердің идеясын символдастырады. Қызығы сонда, гибеліндермен күрескен папа тамұққа түседі. Цезарьді өлтірген Брут пен Кассий ең ауыр қылмыскер қатарына жатқызылады. Дүние жүзілік билік үшін күрескен Генрих VII-ге ұжмақтан орын беріледі. Әсіресе, поэманың соңында католик шіркеуі мен оның діншілдері баққұмарлық, мешкейлік, қанағатсыздықта айыпталып ең ауыр жазаға тартылады. Шығармадағы дінге қарсы сарын да жаңа туып келе жатқан Қайта өрлеу дәуірі әдебиеті үшін негізгі қару болып қызмет етеді.

Дантенің «Құдіретті комедиясының» композициясы өте шебер жасалған. Шығарма құрылысында үштік (поэманың үш бөлімнен құралуы, үш жыртқыш аң, шайтанның үш жүзділігі, тіпті өлеңдердің терцина - үш жолды болып келуі) троица туралы христиан идеясының символы ретінде көрінсе де, шығарманың жазылуында антик әдебиет үлгілері негізгі рөл ойнағандығын еске алсақ, поэма өз мазмұнымен христиан ілімінің құрсауын бұзып, кең, сара жолға шыққандығын байқаймыз.

Дантеге өзгелерден гөрі көбірек әсер еткен ақын Вергилий болды. Данте өз поэмасында қаһарман Энейдің марқұм әкесінің басына барып зияраттау үшін Тартарға түсуі сияқты эпизодтарды пайдаланады. Жазушы «Тамұқ» пен «Ғарасат майданына» жасаған саяхатында ескі діндегі Вергилийді өзіне ұстаз қылуы үлкен оқиға еді. Діни шіркеу әдебиетіндегі «видениелерде» періште атқаратын істі, поэмада өзге діндегі ақын Вергилий орындайды [3, 148].

Орта ғасырдың нағыз «Илиадасы» болған осы поэмада Данте «өз заманының рухани өмірін толық және сол заман негіздеріне сай» суреттеді, оның кемшіліктерін аяусыз әшкереледі; өзара соғыстар нәтижесінде ойран болған Италияның бірлігін қалпына

келтіру үшін аянбай күресті. Сондықтан да Дантенің сатирасы, алдымен, отан сатқындарына және христиан дінінің тірегі болған папаға қарсы бағытталды. Олар үшін «Тамұқтың» ең қорқынышты жерінен орын берілуі осының толық дәлелі еді [4, 52].

Христиан діні мен папаның аяллығына, сатқындығы және залымдығына қарсы күрескен ұлы гуманист ақынның «Күдіретті комедиясы» дүние жүзі әдебиеті тарихындағы маңызды шығарма болып, мемлекеттердің демократиялық негізде дамуына кедергі жасап отырған кертартпа топтарды әшкерелеуші күшімен құндылығын жоймай келе жатқан асыл мұралардың бірі.

Данте орта ғасырлық әдет-ғұрыптар және схоластикалық ілім әсерінде болса да, заман шындығын фантастикалық бояулармен бейнелеген, жаңа сын-пікірлерімен бүкіл орта ғасыр мәдени өміріне философиялық-әдеби қорытынды жасаған, шығармашылығын отанның ұлттық бірлігін қалыптастыруға сарп еткен ұлы тұлға еді. Бұдан кейінгі дәуірлерде әсіресе, Италияда ұлт-азаттық әрекеті күшейген XIX ғасырда ақынның ғажайып туындысы отан сүйгіштер жүрегіне ұялап, оларды азаттық пен тәуелсіздік үшін күрестерде рухтандырды.

ПАЙДАЛЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Белинский В.Г. Римские элегии в сочинение Гете. Псб. т.5. - Москва, 1953.
- 2 Данте А. Күдіретті комедия. «Тамұқ» бөлімі. Ауд. М.Мақатаев. - Алматы, 1971.
- 3 Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. - Алматы, «Дәуір». 2011.
- 4 Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - Москва, 1972.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описывается правда времени, наступивший рубеж двух исторических эпох представляется открытием зрелищного периода, мастерски нарисованного Данте Алигьери в «Божественной комедии».

RESUME

In this article the author describes the true picture of two historical epochs, the spectacular opening period is revealed in the poem "Divine Comedy" by Dante Alighieri, thanks to his skill.

А.М. Әділбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Ш.Б. Салықжанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, аға оқытушы

Тілді меңгерудегі сөйлесу әрекеттерінің маңызы мен ерекшелігі

Аннотация

Бұл мақалада орыс тілді дәрісханада қазақ тілін оқытудағы сөйлеу әрекетінің ерекшеліктері сипатталады. Авторлар қазақ тілін меңгертудегі сөйлеу әрекетінің ерекшеліктері мен маңызына тоқталып, айтылым, жазылым, оқылым, тыңдалымды меңгертуге арналған тапсырма түрлерін жан-жақты қарастырады. Сөйлеу әрекетінің түрлері арқылы білім алушылардың тілді үйреніп қана қоймай, өзіндік пікірі бар жеке тұлға ретінде қалыптастырудың және олардың сөйлеу мәдениетін дамытудың маңыздылығы пайымдалады.

Түйін сөздер: оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, қатысым, жұптық жұмыс, мәтін.

Білім жүйесінің дамуы мен тұрақты қызмет етуін қамтамасыз ету, қоғам мен мемлекеттің даму шарттары көптеген дамыған елдерде мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде қарастырылуда. Бүгінгі білім жүйесінің белсенді азаматтық ұстанымы бар, шығармашылық тұрғыдан ойлауға, өмір бойы білім алуға дайын жеке тұлғаны тәрбиелеу басты міндеті. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілін екінші тіл ретінде сапалы оқыту жүйесін жасап, тарату арқылы қазақстандық көптілділік жағдайында түрлі ұлттардың толеранттылығын нығайтуға, дамытуға мүмкіндік жасалады, өйткені қазақ тілі – мемлекеттік тіл ретінде Қазақстанда тұратын барлық ұлттарды кіріктіруші фактор ретінде танылады.

Бүгінгі заман талабы – білімді, парасатты, адамдармен тіл табыса білетін, жауапкершілігі мол тұлға қалыптастыру десек, сол тұлғаның білікті маман болып шығуы үшін тілдерді меңгеруінің де маңызы зор. Тіл – адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауының құралы, сондықтан адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасау үшін алдымен сөзді, сонан соң сөздерді қалай қолдануды білуі керек. Екінші тілді оқытуда білім алушының сөзді білуі, сөздік қорының мол болуы оның тілді меңгеру дәрежесінің негізгі көрсеткішінің бірі болып табылады. Білім алушының сөздік қоры неғұрлым бай болса, соғұрлым оның ойын толық, дәл, анық жеткізуге мүмкіндігі мол болады. Бұлардың әрқайсысы өте өзекті мәселелер, олар тілдерді екінші тіл ретінде оқыту әдістемесінің негізгі объектісі. Тіл үйренушінің тілді үйренуге деген ынта-жігері, қызығушылықтары, тілді оқу мақсаттары мен міндеттерін анықтай алуы, оны

орындаудың тиімді тәсілдері мен амалдарын белгілеуі, өз жұмысының барысын өзі бақылап отыруы және оның нәтижесін бағалап, тиісті қорытындылар жасай білуі қалыптасуы тиіс. Тек осылай саналы түрде ұйымдасқан іс-әрекет, еңбек негізінде ғана студенттің тіл үйрену әрекеті мақсатты түрде дамиды. Студенттің бойындағы осындай ерекшеліктерді дәл көре білу және дамыту оны жеке тұлға ретінде қалыптастыруда қозғаушы күш болып табылады. Студенттердің сөйлеу әрекетін дамыту, біріншіден тілдің лексикалық, грамматикалық білім нормаларын меңгертуге байланысты болса, екіншіден, сөйлеу дағдылары сөйлеу әрекетінің оқылым, тыңдалым, айтылым жазылым сияқты түрлерімен байланысты болады. Профессор Ф.Ш. Оразбаеваның пікірінше, «сөз жеке сөздікте тұрғанда – тілдік тұлға да, сөйлем құрамында, тексте қолданылғанда – қатысымдық тұлға болып табылады» [1, 29].

Бүгінгі таңда қазақ тілін оқытудың жаңа технологиясы осы тілдің қатысымдық қызметін ескере отырып іске асырылады. Осы сөйлеу әрекеттері бір бірімен тығыз байланысты болғандықтан, оларды меңгертуге байланысты тапсырмалар түрі де жүйелі түрде берілуді қажет етеді. Мәселен, тыңдалымдағы естіген нәрсені түсіну сөйлесіммен тікелей байланысты, бұл екеуі ауызша сөйлеудің өзара байланысты екі жағы. Адам тыңдалым арқылы ақпаратты қабылдап қана қоймайды, естіген нәрсеге жауап қайтару реакциясы соған дайындық тәрізді, ал сөйлесім есту арқылы іске асады. Сөйлеу ақпаратын қабылдау мен түсіну тыңдалымда есту арқылы, ал оқылымда көру арқылы жүзеге асады.

Айтылым студенттің өз ойын, алған ақпаратын жүйелеп, екінші адаммен ұғынысуға, қарым-қатынас жасауға үйрету. Бұл туралы әдіскер-ғалымның пайымдауында: «Сөйлеуге үйрету – айтылар ойдың түпкі мақсатын анықтап алумен тығыз байланысты, өйткені сөйлеу кезінде сөйлемдер қалай болса солай, бет алды айтыла берсе, ой жүйесіз, түсініксіз болады. Түсініксіз, жүйесіз айтылған сөз қарым-қатынас тудырмайды. Сондықтан екінші біреуге арнап айтылған ауызша сөйлеу оған түсінікті болу үшін, белгілі бір мақсатты қатысымдық мақсат деп есептей отырып, тілдік қарым-қатынастың сапалы орындалуына себін тигізетіндігін ескерген жөн», - деп атап көрсетілген [1, 41]. Айтылым әрекетін жүзеге асырудағы қолданылатын әдістердің барлығы ұжымдық, жұптық әрекет арқылы іске асады. Тіл үйренуші жұптық, ұжымдық әрекеттегі қатысымдық әдіс арқылы тілдік әрекеттің барлық түріне жаттығады. Айтылым әрекетінде қатысымдық ойындар, түрлі пікірталас, тақырыпқа сәйкес жағдаяттық тапсырмалар, проблемалық сұрақтар, топтағы полилогты, жұптағы диалогты ұйымдастыруға болады. Білімгерлер осы тапсырмаларды бірлесе талқылап, орындау кезінде бір-бірімен қатысымдық әрекетке түседі. Олар ақпарат алып қана қоймайды, практикалық сөйлеуге дағдыланады, өз ойын түсінікті жеткізуге, қарсы сөйлеушінің сұрағын, пікірін бірден түсініп, жылдам жауап беруге үйренеді, сондай-ақ білім алушы алғашқы күннен қазақша ойлауға, сөздікті пайдаланбай өз пікірін жеткізуге, басқа да көмекші құралдардың көмегісіз еркін сөйлеуге үйренеді. Ұжымда бірлесіп жұмыс істеуге қалыптасады, мұнда ақпарат беруші де, алушы да білім алады.

Оқылым білім алушының тілдік қатысым дағдысын жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Білім алушы оқылым арқылы жаңа сөздерді меңгереді, сөздердің дыбысталуына назар аударады. Сөз бен сөйлемнің мағынасын түсінуге, сөзді дұрыс қолдана білуге машықтанады. Оқылымның негізі – мәтін. Жоғарыдағы аталған әдістерден басқа рөлдік ойындар мен драмалау әдістерін қолдану да пайдалы. «Рөлдік ойындар нақты қатысым әрекеттерін дамытуға, мотивация туғызуға түрткі болуға, ынтымақтастықты дамытуға мүмкіндік береді. Ойын-драмалау оқушылардың бейнелі, мәнерлеп сөйлеуін дамытуға көмектеседі» [2, 16]. Демек, ойын түрлерін қолдану студенттің тілдік қатысым мен ептілігін дамытып қана қоймайды, олардың қиялын, есте сақтау, логикалық ойлау қабілеттерін де ұштайды. Рөлдік ойындар бір мезетте әрі ойын әрекетін, әрі оқу әрекетін, әрі сөйлесім әрекетін жүзеге асыра алатындығымен маңызды. Әдіскер-ғалымдардың пікірінше: «Применение игрового метода обучения способствует выполнению важных задач по обучению иноязычной лексики: 1) Создание психологической готовности

учащихся к речевому общению. 2) Обеспечение естественной необходимости многократного повторения ими лексического материала 3) Тренировку учащихся в выборе нужного речевого варианта, что является подготовкой к спонтанной речи» [3, 25]. Яғни, тілді оқыту барысында шығармашылықты талап ететін күрделі емес ситуацияларды ойнау, коммуникативтік қабілетін дамытатын ойынға арналған тапсырмаларды орындау студенттің бейімі мен қабілетін дамытуға көмектеседі. Ойын білімгердің тіл үйренуге деген қызығушылығын ғана арттырып қоймайды, олардың қабілетін, ой-өрісін, танымын, шығармашылық дербестігін, тілін дамытады. Сондай-ақ білім алушы ойын арқылы ұжыммен жұмыс істеуге үйренеді. Сол сияқты ойталқы, ойбөліс, іскерлік ойындар арқылы белгілі бір тақырып аясында мәселеге өз пікірін білдіруге, қарсы жақпен бейбіт түрде пікір таластыра білуге, дұрыс ойлана білуге дағдыланады. Сөйлесім әрекетінің оқылым бөлігінде мәтінді меңгергенін тексеру мақсатында тест тапсырмалары түрлерін де беруге болады. Бұл мәтінді оқу арқылы қабылдауға, түсінуге, оқу жылдамдығын дамытуға, таныс емес сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын әртүрлі белгілеріне қарай таба білуге, контекстік, логикалық түсінуге төселдіреді.

Тыңдалым – білім алушылардың есту арқылы қабылдаған ақпаратты түсініп, жинақтап, соған сәйкес сөзінің жауабын айта білуге үйрететін тілдік қатысымның күрделі түрі. Тыңдалымда білімгердің есту дағдысы ескеріледі. Оқылым мен тыңдалымды меңгеру лексика-грамматикалық түрлі жаттығулар арқылы жүзеге асады. Біздің тәжірибемізде бұл мынадай тапсырма түрлері арқылы жүзеге асырылады:

Оқылым мен тыңдалым алдында орындалатын тапсырмалар:

Мәтіндегі тірек сөздерді беру арқылы ассоциация туғызу, мәтіннің атауын талқылау арқылы, оқытушы жанама түрде мәтіннің не туралы болатынын айту. «Мәтіннің ықтимал атаулары» - білімгерлер жұпқа бөлініп, мәтіннің мазмұны не жайында екенін болжап, талқылайды. Әр жұп кезектесіп, өз сөйлемдерін дауыстап оқиды. Мәтін берілген соң, айтылған ықтимал сөйлемдер мәтіннің нақты атымен салыстырылады. «Ықтимал сөйлемдер» - оқытушы мәтіннен бірнеше кілт сөздер беріп, 20-30 секундта бірнеше сөз тіркестері, сөйлем құрастыруды тапсырады. Әрбір білімгер өзі құрастырған сөз тіркестері мен сөйлемдерін оқиды. Мәтін оқылған соң, қайсысы мәтін мазмұнына сәйкес екендігі түсіндіріледі.

Оқылым мен тыңдалым кезінде орындалатын тапсырмалар:

Қажетті деген ақпаратты жазып алу, берілген тапсырмаларды оқып, тыңдап отырып орындау.

Оқылым мен тыңдалымнан кейін орындалатын тапсырмалар:

1. Толықтыру (тыңдалым):
  - а) сөздерді тыңдап бос орынға қажетті (төл) дыбыстарды қойыңыз.
  - ә) Бос орынды естіген сөзіңізбен толықтырыңыз.
  - б) Сөйлемді (фразаны) аяқтаңыз.
2. Сұрақтарға жауап беріңіз (оқылым, тыңдалым)
  - а) қойылған сұраққа жауап беріңіз.
  - ә) мәтіндегі бұйрық, өтінішті, орындаңыз.
  - б) мәтіннен сұраулы сөйлемдерді табыңыз.
3. Грамматикалық тұлғаны ажырату және қолдана алу (оқылым, тыңдалым)
  - а) әрекеттің өту кезеңін анықтау (осы, келер, өткен шақ)
  - ә) бұйыру, сұрау мәнді, шарт, себеп-салдар, қарсылық мәнді сөйлемдерді табу
  - б) мәтіндегі қарама-қарсы құрылымның берілуі
4. Мәтін бойынша тест тапсырмаларын орындау (оқылым, тыңдалым)
  - а) Мәтіндегі негізгі ойда анықтаңыз.
  - ә) Мәтінге сәйкес ақпаратты табыңыз.
  - б) Мәтіндегі тірек сөздерді табыңыз.

Қорытынды кезеңінде білімгерлер мәтіннен алған ақпараттары бойынша әңгімелеседі, пікірін айтады немесе жазбаша тапсырмалар орындайды.

Жазылым – тіл үйренудің лингвистикалық ерекшеліктерін игеруді қажет ететін, күрделі тілдік құбылыс. Жазылымды дамытуға арналған тапсырмалар жүйелі етіп берілсе, студенттің ойын дәлелдей жеткізіп, сауатты жазуға төселдіреді. Білім алушылардың жазылым дағдыларын қалыптастыру мақсатында сипаттамалы және шығармашылық жаттығуларды орындатуға болады. Сипаттамалы жаттығу бұл сурет бойынша әңгіме құрастырып жазу. Студенттерге ұсынылған мәтін мазмұнына байланысты суреттер беріліп, оларға топта ақылдаса отырып, сурет мазмұны бойынша сипаттама, хабарлама дайындау тапсырылады. Мұндай жаттығуларды орындау әрі қызықты, әрі студенттер ақылдасу барысында бір-бірімен коммуникативтік қарым-қатынас жасайды, яғни, олардың өзара интерактивті тілдесімі жүзеге асырылады. Студенттің сөйлесім әрекеті бойынша коммуникативтік біліктерін дамытуда шығармашылық жаттығулардың рөлі ерекше. Өзге тілде шығарма, әңгіме, эссе құрастыру – жаттығу жұмыстарының ішіндегі қиыны. Сондықтан мұндай жаттығулардың түрлері жазбаша түрде орындалады және студенттерде кездесетін тілдік қиындықтарды болдырмау мақсатында оларға шығарма жұмысын жазу үшін тақырып, қажетті тірек немесе кілт сөздер мен бағыттаушы сұрақтар ұсынылады.

Жазылымда студенттің тілді білу деңгейіне сәйкес мынандай тапсырма түрлерін беруге болады: жазылымды дамытуға арналған жұмыс түрлеріне берілген тақырыпқа шығарма жазу, хат жазу, оқыған материалынан қысқаша резюме жазу, эссе жазу сияқтылары кіреді. Қазіргі уақытта күнделікті сабақта аудио, бейне құрылымдарды пайдалану айтарлықтай нәтижелер беріп келеді. Эссе бір тақырыпқа байланысты өз ойын пайымдап жазу болса, түрлі аудио, бейне таспалар арқылы бейнефильмдер үзіндісіне пікірін жазғызу, диктордың оқыған мәтінінен негізгі ойды тауып жазу сияқты тапсырмалар арқылы жазылым дағдысын дамытуға болады. Эсседе оқушы белгілі тақырып немесе проблемалық сұрақ төңірегінде ойлануға, өз пікірін, қорытындысын сауатты жазып шығуға дағдыланады.

Оқу түрінің осындай мақсатта ұйымдастырылуы белгілі әлеуметтік-психологиялық заңдылықтарға сәйкес әлеуметтік орта арқылы жеке тұлғаның қалыптасуына әсер етеді. Сөйлесім әрекетінің түрлері арқылы білім алушыны, біріншіден қазақ тілінен игерген білімдері мен біліктерін тәжірибеде қолдана алуға, екіншіден, өзіндік пікірі, көзқарасы бар жеке тұлға ретінде қалыптастыруға, үшіншіден, тілдік қарым-қатынаста сөйлеу мәдениетін жетілдіріп, сөйлеу нормаларын сақтауға дағдыландыруға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оразбаева Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. - 256 б.
- 2 Беляева М.В. Текст как цель и средство обучения иностранному языку // ИЯШ. - 2009. - №7.
- 3 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.:АРКТИ, 2003. -192 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются методы интерактивного обучения казахскому языку в иноязычной аудитории через виды речевой деятельности. Авторы тщательно анализируют обучение языку через задания для говорения, чтения, слушания, письма и эффективность видов упражнений.

RESUME

The article reviews methods of interactive training of the non-speakers in the Kazakh language through the types of speech activity. The authors carefully analyze training in language through the tasks for speaking, reading, listening, writing and efficiency of different exercises.

Аннотация

Мақалада сөздің лексикалық мағынасының синтагматикалық және парадигматикалық жүйелердегі алатын орны, өзара байланысы туралы баяндалады. Сөз және лексеманың өзіндік ерекшеліктері сөз етіліп, лексикалық мағына мен ұғымның сөзде көрініс табуы пайымдалады.

Түйін сөздер: сөз, ұғым, лексикалық мағына, лексема, жүйе.

А.Т. Сандыбаева

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Тілдік жүйедегі сөздің лексикалық мағынасы

Тіл біліміндегі кез келген зерттеу саласының негізгі объектісі – сөз. Сөздің лексикалық мағынасы семантика саласында кең түрде қарастырылады. Осы орайда, сөз және мағына деген екі ұғымның мәнін ашып көрелік. «Сөз – дыбыстық құрылымның жиынтығы, сол арқылы жарыққа шығады» [1, 64] деген аксиома баршамызға мәлім. Тілдегі кез келген сөздің мағынасы бола бермейтіні белгілі, сол себепті мағына болу үшін сол сөз формасында келген ұғым болу керек. «Ұғым – логикалық категория, ойлау процесінің нәтижесі, ал сөз – тілдік категория. Логикалық ұғымның тіл жүйесіне қатысы сөз арқылы іске асады. Ұғым дегеніміз – шындық өмірдегі зат, құбылыс, іс-әрекетке тән басты белгілердің адам санасында жинақталып берілген бейнесі» [1, 66]. Яғни ұғымдарды беру үшін дыбыстық форма керек, ал бұл форма сөз күйінде жүзеге асады да, тілдік бірлік болып табылады. «Сөздің ішкі семантикалық байланысы оның мағынасы мен ұғымның арақатынасынан көрінеді. Сөз мағынасы зат, құбылыс, әрекет жайында түсінік, ұғым пайда болғаннан кейін қалыптасады. Ұғым бар жерде мағына бар» [1, 69]. М.Оразовтың пайымдауынша да ұғым мен мағына арасындағы тығыз байланыс болу керек: «Бір нәрсе анық – сөздердің лексикалық мағынасында адам санасындағы сол зат не құбылыс туралы негізгі түсінік еніп, сол затты басқа зат не құбылыстардан ажыратып, тани алатындай мүмкіндігі болады» [2, 29]. В.В. Виноградовтың анықтамасы бойынша сөздің лексикалық мағынасы дегеніміз – «тілдің грамматикалық заңдарына сай тұлғаланған, оның сөздігіне тән жалпы семантикалық жүйесінің элементі болып табылатын сөздің заттық-материалдық мазмұны». Сөз – сыртқы форма, таңба, ал мағына – сөздің ішкі мазмұны. Тіл элементтері қатынас құралы болуы үшін белгілі бір ақпаратпен, мағынамен байланысты болуы керек, мағынамен байланыспаған таңба қатынас құралының элементі

бола алмайды. «Дыбысталу мен сөз бір емес, екі айырым ұғым. Дыбысталу – сөздің басты элементі» [3, 15].

«Лексикалық мағына – сөздерді бір-бірінен ажыратып танудағы ең негізгі мағына, ол арқылы сөз жеке даралық қасиетіне ие болады. Лексикалық мағына зат, құбылыс, әрекет жайында бір тілде сөйлейтін қауым таныған, жалпыға түсінікті әр сөздің меншікті мағынасы болып табылады. Ол – сөздің басқа мағыналарының тууына негіз болады, сондықтан сөз мағыналарын саралағанда ең алдымен оның лексикалық мағынасына көңіл аударылады» [1, 70]. Лексикалық мағына ғалымдардың айтуына сүйенетін болсақ негізгі, платформалы мағына болуы керек. Осы орайда кез келген сөздің лексикалық мағынасы болмайтынын ескерсек (мысалы, шылау сөздер, көмекші есімдер не етістіктер, одағай сөздер т.т.), сонда лексикалық мағынасы бар сөзді атау үшін лексема терминін қолданамыз. Сөздің лексикалық мағынасы дегенде, әңгіме лексема жөнінде және сол лексеманың берілу типі жөнінде болмақ.

Кез келген сөздің бәрі лексикологиялық зерттеудің объектісі бола бермейді. Тілдегі мағыналы бірлік ең алдымен жеке сөз ретінде белгілі болады. Сондықтан да болар лексикологияда сөз лексемамен тең және тең емес дәрежеде қарастырылады. Сөз көмекші сөз, сөзформа мағынасында да қолданылады, ал лексема тек лексикалық мағынасы бар сөздерді ғана қамтиды. Б.Қалиев пен А.Жылқыбаева жалпылық және нақтылық мәселесін былай ажыратады: «... ұғым екеу: жалпы ұғым және жеке (нақты) ұғым. Бір сөзде осы екі ұғымның екеуі де болуы мүмкін. Мәселен, *терек* десек бірде дүние жүзіндегі терек атаулының бәрін ұғамыз (терек – ағаштың бір түрі), бірде өзіміз қасында тұрған, қолымызбен сипап немесе құшақтап тұрған теректі ғана ұғамыз (мына терек жуан екен). Алдыңғысы – жалпы ұғым, соңғысы – жеке, нақтылы ұғым. *Өзен* деген сөздің берер ұғымы да дәл осындай. Ол бірде – жалпы өзен атаулыны, бірде нақтылы бір өзенді (айталық, Іле өзенінің) өзін ғана білдіреді. Сөздердің бұл жалпылық және жекелік қасиеттері олардың ең басты қасиеттері болып табылады [4; 5, 7].

Сөздің лексикалық мағынасы туралы ғалымдардың көзқарасының бір орында тұрмайтынын көруге болады, жоғарыда берілген анықтамалар лексикологияның құрылымдық грамматикада көрініс тапқан кезі. Қазіргі кезде когнитивті, функционалды грамматиканың кең өріс алып, тіл білімі ғылым саласының зерттеу әдіс-тәсілдеріне енуіне орай, лексемаларға басқаша көзқарас пайда болғанын көреміз.

Лексема – ақпарат көзі.

Лексема туралы сөз еткенде оның тілдік жүйедегі орналасуын анықтап алуымыз керек. Тілдік жүйені синтагмалық және парадигмалық қатынастар кеңістігінде қарастырамыз. Тілдегі синтагмалық және парадигмалық қатынастар жөнінде мамандар пікірі бірізге түскен деп айту қиын. Кейбір мамандар бұл қатынастарды тіптен оңай шешуге тырысады: «По типу отношений, в основе которых они лежат, компоненты значения могут быть синтагматическими и парадигматическими. Так, семы субъектности и локальности в значении глагольной словоформы находится (например, в предложении Он находится здесь), обуславливающие соответствующую ее семантическую сочетаемость, являются синтагматическими, а остальные семы (лексическая сема «быть» и грамматические семы лица, времени, наклонения) – парадигматическими. Первые обуславливают взаимосвязь семем в составе синтагме, а вторые – их взаимосвязь в составе лексических и грамматических парадигм» [5, 23.].

Синтагмалық және парадигмалық байланыс бір-бірімен тығыз байланысты категориялар. «Парадигмалық мағыналық элемент бір деңгейдегі лексика-семантикалық не тематикалық топтағы сөздердің арасында болады да, сол сөздерді салыстыру негізінде анықталады. Синтагмалық мағыналық элемент сөздердің сөйлеу не жазу кезінде бірінен кейін екіншісінің келіп байланысуы негізінде анықталады» [2, 151]. Лексикалық мағынамен байланысты парадигма семантикалық парадигма деп аталынады. Семантикалық парадигма дегенде біз белгілі бір топтағы сөздердің өзара мағыналық

жақындығымен, сыбайластығымен байланысты топтастырылып, араларындағы семантикалық байланысты белгілеуді айтамыз. Семантикалық парадигмаға енетін сөздер осьтің тік сызығы бойына орналасады [2, 134-135]. «Сөздердің контексте, текст құрамында келіп қолданылуын, олардың тілдік система мүшелері арасындағы қатынасын анықтау синтагмалық байланыс негізінде анықталынса, сөздердің контексте, текстте қолданылып, мағынасында болатын өзгерістерді анықтау синтагмалық мағынамен байланысты болады. Сөз мағынасы құрамындағы синтагмалық элементтер тіркеске, контексте түскенде ғана пайда болмайды, керісінше, контексте анықталады» [2, 152]. Синтагмалық мағына сөздердің көп мағыналылығы, ауыспалы мағынада қолданылуы, метафора, метонимия сияқты семантикалық категориялармен байланысты байқалады, синтагмалық қатынас сөз аралығындағы байланыстармен, сөздердің валенттілік қасиеттерімен қатысты болады. Синтагмалық мағына семантикалық категория ретінде сөздердің мағынасындағы экстралингвистикалық элементтер мен оның сөз мағынасындағы көріністерінің сәйкес келуінен туады. Сондықтан да адам санасындағы сақталынған тіл элементтері ретінде сөздің мағынасы мен сол сөздің белгілі бір контексте қолданылған мағынасы тең түсе бермейді.

Жоғарыда айтылғанды түйіндейтін болсақ, лексемалардың парадигмалық мағынасы олардың дара күйіндегі негізгі лексикалық мағынасы, ал синтагмалық мағынасы олардың контексте, тіркесте, сөйлем бойында көрінетін қатыстық мағынасы.

Парадигмалық және синтагмалық байланыс жүйелерінің ескеру арқылы ғана лексеманың ақпарат көзі екендігіне көз жеткіземіз, яғни лексеманы контекске бағындырмай, басқа сөздермен тіркестірмей, байланыстырмай қарағанда, және керісінше бағытта қарағанда көреміз. Біз айтып отырған көрініс лексикалық мағынаның қандай құрылымында беріледі деген мәселе жоғарыда айтылған парадигмалық және синтагмалық байланыстардың негізінде сөз етіледі.

Ғалым И.М.Кобозеваның пікірі бойынша, сөз мағынасын синтаксистік – таңба мен таңба байланысы; семантикалық – таңбаның оның десигнатына байланысы; прагматикалық – таңбаның интерпретаторына байланысы [6, 32]. Ғалым сөзді семиотикалық белгі ретінде қарастырады да, кез келген семиотикалық таңбаға тән сөздің де өзіндік ақпараты барын айтады. Тілдің атқаратын басты қызметін, коммуникативтілікті, ақпарат алмасу деп түсіндіреді. «В акте языковой коммуникации некая идеальная сущность – информация – переходит от одного человека к другому не непосредственно, а опосредованно, с помощью материальных сущностей – языковых выражений, представляющих собой определенным образом организованные последовательности звуков или начертаний», - дейді ғалым [6, 32]. Осы орайда Ф. де Соссюрден бастау алып келіп жатқан таңбаның екі жақтылығы сөз етіледі, яғни таңбаның материалды жағы – таңбалайтын және идеалды жағы – таңбаланатын. Л. Ельмслев терминологиясы бойынша берілу жағы мен мазмұндық жағы. Таңбаның бұл екі қасиетінің арасында тұрақты байланыс бар, бұл байланыс болмаған жағдайда, адамдар бір-бірін түсінбейтін еді, яғни таңбалайтын белгі таңбаланатын заттың мазмұнымен сәйкестікте тұрақты болмаса, коммуникативті акті жүзеге аспай, ақпарат дұрыс ұғынылмайтын еді.

Айтылған пікірлерге сүйенетін болсақ, сөз бен оның білдіретін ұғымы арасындағы байланыс тұрақты, ал лексема бойынан көрінетін мағыналық байланыс құбылмалы болып келеді.

Сөз мағынасы – логика, философия, психология, лингвистика тәрізді ғылым салаларында қарастырылатын күрделі, қиын мәселелердің бірі. Лексикалық мағынаға дәл ғылыми анықтама беру қиыншылық тудырды. Анықтамаларда «нақты, реалды мағына», «негізгі мағына», «заттық мағына», «материалдық мағына» тәрізді терминдер қолданылып келеді. Көмекші сөздердегі грамматикалық мағына да, басқа қолайлы терминнің болмауына байланысты лексикалық мағынаның құрамында қарастырылады. XX ғасырдағы дәстүрлі тіл білімінде сөздің мағынасы алғаш жалпы лексикологиялық

тұрғыдан қарастырылды. Сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналары болатындығы айқындалды. Лексикалық мағына әуелгі кезде лексикологияның қалыптасқан «семантика» құрамында зерттеле бастады. Кезінде орыс тіл біліміндегі дәстүрлі лексикологияда (В.В.Виноградов, т.б.) сөздің лексикалық мағынасы *атауыш мағына, фразеологиялық байлаулы мағына, синтаксистік шартты мағына* түрлеріне бөлініп, қарастырылып келгендігі белгілі.

Лексикалық мағынаның құрылымында бірізділік жоқ. Нақтырақ айтатын болсақ, сол құрылымды жіктеуде және сол жіктелімді атауда бірізділік жоқ. Мысалы, М.Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» деген еңбегінде лексикалық мағынаның басты үш түрін атап көрсетеді: денотаттық, сигнификаттық және эмоциялық мағына [2]. Ғалым сөз мағынасының құрылымын анықтаудың бірнеше жолын көрсете келе, «Біздіңше, сөз мағынасының құрылымдық элементтері туралы сөз болғанда, негізінен, төрт мағына элементтеріне тоқталған жөн. Олар: денотаттық мағына бөлшегі, сигнификаттық мағына бөлшегі, эмоциялық мағына бөлшегі және тілдің ішкі құрылымымен байланысып қана қоймастан, адамдардың түрлі қызметімен, көп қырлы тұрмыс жағдайларымен, ынтасымен адамзаттың барлық өмірін қамтуы керек. Сондықтан да сөз мағынасында, кей ғалымдар көрсеткеніндей, сөйлеушінің жасына, өмір тәжірибесіне, тіпті ұлттық ерекшеліктеріне байланысты мағыналық элементтердің болуы мүмкін. Біздіңше, бұлар сөз мағынасында шешуші қызмет атқармайды, атқарса да эмоциялық мағына аясында қалып қояды. Сөздің метафоралы, метонимиялы және синонимдік, антонимдік қасиеттері де мағынамен тікелей байланысты. Бірақ бұлардың табиғатын анықтау басқа жоспардағы зерттеу жұмысына қалар еді» [2, 71] – деп, сөздің семантикалық мағынасын анықтауда денотат, сигнификат, коннотаттық мағыналарды айыра білудің рөлі ерекше екендігін айтады. Қ.Сарекенованың «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы» оқулығында денотаттық, сигнификаттық, эмоциялық, коннотаттық мағына түрлері берілген [7]. Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаевтың еңбегінде атауыш мағына, түпкі мағына, еркін мағына, бейтарап мағына түрлері берілген [1].

И.М. Кобозева еңбегінде ақпараттың лексика-семантикалық компоненттері тараушасында: сигнификативті, денотатты және прагматикалық компоненттер қарастырылады. Соңғы компонентке лексеманың коннотаттық мағынасын талдайды. Сонымен қатар лексикалық синтагматикада лексикалық тіркесімділік, валенттілік секілді құбылыстарды қарастырады.

Біз де сөздің лексикалық мағынасының құрылымы дегенде оның денотаттық, сигнификаттық, коннотаттық және құрылымдық компоненттерін жатқызамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Сөздік-Словарь» баспасы, 2006. – 264 б.
- 2 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: «Рауан» баспасы, 1991. - 216 б.
- 3 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы, 1975. - 304 б.
- 4 Қалиев Б., Жылқыбаева А. Сөз мағыналарының негіздері. - Алматы, 2002.-109 б.
- 5 Кодухов В.И. Введение в языкознание. - Москва, 1987. - 291 б.
- 6 Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – Москва: «КомКнига», 2007. - 352 б.
- 7 Сарекенова Қ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы. Оқулық. - Астана, 2010. - 152 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль лексического значения слова в синтагматической и парадигматической системах языка, говорится о взаимосвязи этих систем. Выделяются особенности слова и лексемы, формируется точка зрения проявления значения и понятия в слове.

RESUME

In the article the author considers the role of the lexical meaning of the word in syntagmatic and paradigmatic systems of the language and the interrelations of these systems. The peculiarities of the word and the lexeme are underlined, the point of view of appearing of a new meaning and notion in the word is being formed.

А.М. Мұратбекова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, пед. ғыл. канд., доцент

Г.Т. Омарова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, магистр

Г.Ә. Кукенова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, филол. ғыл. канд., аға оқытушы

Эссе – өзіндік ой-толғанысқа негізделген жазылым әрекетінің түрі**Аннотация**

Мақалада жазылым әрекетінің бір түрі эссе жұмысын орындау туралы айтылады. Эссе тақырыптарының шектеусіздігі, автордың өз тәжірибесіне негізделген жеке позициясының еркін мазмұндалуы, жазбаша тілдік қатынаста ойлау, пайымдау, түсіну, пікір білдіру үрдістерінің іске асырылатыны баяндалады.

Түйін сөздер: жазылым әрекеті, тілдік қатынас, ой-толғаныс, еркін композиция, шығармашылық жұмыс, мәселе өзектілігі, қатысымдық тұлғалар.

Тілді қатысымдық деңгейде тіл үйренушілерге меңгертуде жиі қолданылатын жазылым әрекетінің бірі - эссе. Тілдік қатынасқа байланысты іске асатын сөйлесім әрекетінің бес түрін қарастырған ғалым Ф.Ш. Оразбаева: «Жазылым – тілдік тұлғалардың графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген; лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктеріне қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын, адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет» [1, 100] – деген болатын. Тілдік қатынас тұрғысынан жүзеге асатын жазылым әрекеті – адамдардың өз көзқарасын, басқа біреуге айтайын деген ойын, пікірін түсінікті етіп қағазға түсіріп жеткізуі және оған жауап алуы. Осыған байланысты «Жазбаша сөйлесім дегеніміз – оқушының айтар ойын тілдік-қатысымдық тұлғаларды қолданып, басынан аяғына дейін толық жаза білуі, көзқарасын, пікірін қағазға түсіріп, жеткізуі. Мәселен, тілді үйренуге қатысты жазбалардың қатарына хат, эссе, пікір жазу, түсініктеме, қатынас қағаз, реферат т.б. жазу жатады. Мұнда сөздер мен сөз тіркесі, сөйлемдер бір-бірімен байланысты болады. Ойдың жүйесі үзілмей, келесі сөйлемдерге жалғасып, толығып отырады. Сол себепті жазба материалдар тұтас бүтіндігімен көзге түсіп, басқа адамдарға түсінікті болады» [1, 104].

Эссе француз тілінен «essai», ағылшын тілінен «essay», «assay» – талпыныс, жазушылық сынама, очерк; латын тілінен «exagium» – салыстыру, өлшеу деген мағынаны білдіреді. Эссе жанрын ашқан М. Монтень болып табылады («Тәжірибелер», 1580 ж.). Ол шағын көлемдегі проза түріндегі еркін композиция. Эссе – бір нәрсенің әсерінен болатын толғаныстан туған шағын шығарма, білімін, өз ойын, дүние танымдық көзқарасымен еркін ұштастыра

отырып баяндайтын шығармашылық еңбек. Өзіндік ой- пікірі, көзқарасы тұрғысында терең талдап пайымдауы, әсерлі, көркем тілмен жүйелі баяндауы талап етіледі. Бұл жөнінде терминдер сөздігінде: «Эссе – тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан қарап, өзінше толғап, әрі дағдыдан, әдеттен, көне соқпақтардан бөлек, тың болжамдар мен түйіндеулерге құрылатын философияның, эстетиканың, әдеби сынның, публицистиканың, көркем әдебиеттің жанры» делінсе [2, 378], Қазақ тілінің «Түсіндірме сөздігінде» мынадай анықтама берілген: «Эссе бір нәрсенің әсерінен болатын толғаныстан туған шағын көлемді әдеби шығарма» [3, 475].

Эссе нақты тақырып бойынша автордың жеке әсері мен ой толғанысын бейнелейді. «Эссе табиғаты сыршыл сезімге, тіл бояуларының айрықша салтанатына, әшекейлі композицияға құрылады. Өзгеше бітімді бұл өнер туындысында эссеист интеллектуалдық байлығын, аңғарымпаздығын, жарқын, тапқыр ойлылығын, өмір саяхатындағы көрген-білгенін, сезінген-түйгенін, тәжірибелерін жомарттықпен жайып салады» [3, 475].

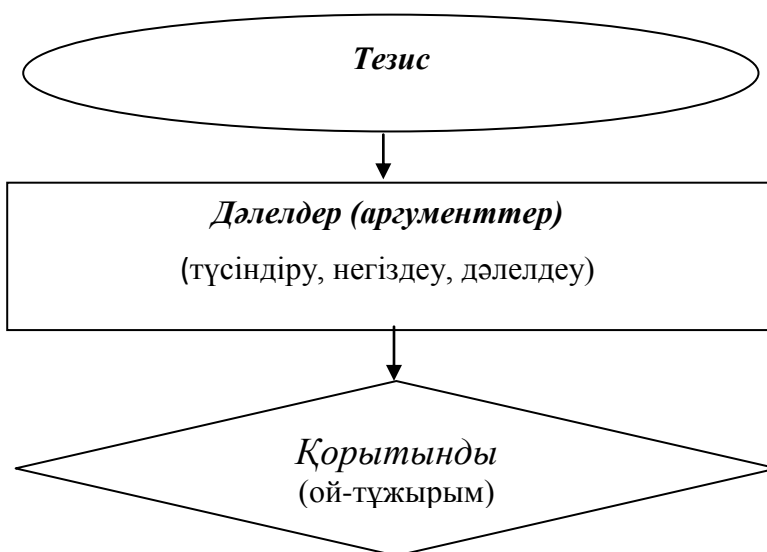
Эссе жазып үйретудің мақсаты – тіл үйренушілерге өздігінен тұжырым жасауды, жеке көзқарасын білдіруді үйрету және өз ойын нақты және сауатты тұжырымдауда шығармашылық ойлау дағдыларын дамыту, олардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру.

Эссе жазуда автор талдаудың негізгі категорияларын қолдана отырып, себеп-салдарлық байланыстарды айқындау арқылы дәлелді мысал келтіруге, ақпаратты ішкі логикалық байланыста қорытындылап дәлелдеуге үйренеді. Эссе мазмұны адамды ой-толғауға әкеліп, белгілі бір мәселе төңірегіндегі сұрақтарды шешуге, оны талқылауға, авторлық позицияны ұстануға бағытталады. Эсседе бірінші мезетте студенттің өзіндік «Мені» көрініп тұруы керек. Эссе студенттерді өз ойларын нақышымен құрастырып, оларды нақтылап, дәлелді түрде жеткізумен қатар ақпаратты жүйелеуге, оған талдау жасауға үйретеді.

Эссенің басты ерекшелігі автор өз ойын өз еркімен кез келген тақырыпта жаза алады. Эссе – бұл қандай болмасын мәселе бойынша ойланып-толғандыратын өз сөзімен және стилімен жазылатын өздік жұмыс. Сол себептен эсседе басқа авторлармен (олардың пікірлерімен) пікірталас болуы мүмкін. Яғни студент тілдік қатынасқа түсе отырып, ойлау, пайымдау, жазбаша сөйлеу, түсіну пікір білдіру үрдістерін іске асырады.

Эссе келесі мағыналық құрылымдық бірліктен тұрады:

Дәлелдеудің құрылымына енетін бөліктер: *тезис, дәлелдер (аргументтер), қорытынды*.

1- сурет – Эссе мәтінінің құрылымы

Тезис – дәлелденуге тиісті жағдай, яғни белгілі бір мәселеге қатысты эссе авторының ойы қысқаша тезис түрінде беріледі. Тақырыпты таңдау себебі мен мәнінен, логикалық және стилистикалық байланысқан бірқатар компоненттерден құрылады. Бұл кезеңде жауап іздеген сұрақты дұрыс құрастыру, ал әрі қарай жауапты растайтын дәлелдердің реттілігі қажет. Кіріспе бойынша жұмыс жасағанда мына сұрақтарға жауап көмектесуі мүмкін: «*Эссе тақырыбында айтылған пікірге түсінік беру керек пе?*», «*Мен ашатын тақырып қазіргі кезде маңызды ма?*», «*Тақырыпқа қатысты айтылатын ой-пікір өзектілігімен құнды ма?*».

Дәлелдер (аргументтер) – тезистің шындыққа қатысын дәлелдеу үшін қолданылатын категория, айтылған ой дәлелдермен бекітіліп отыруы қажет, сол үшін тезистен соң дәлелдер беріледі. Дәлелдер (аргументтер) – бұл қоғамдық өмір фактілері, құбылыстары, оқиғалар, өмірлік жағдаяттар мен тәжірибиелер, ғылыми дәлелдемелер, ғалымдар пікірлеріне жасалған сілтемелер және т.б. «Әрбір тезиске қатысты екі дәлел жазған жөн: бір дәлел сенімсіздеу шығуы мүмкін, ал үш дәлел қысқалық пен бейнелілікке бағытталған жанр түрінде орындалған шығарма үшін тым көптік танытуы ықтимал» [2, 16].

Сондықтан талдаудың негізінде дәлелдемелердің жүйеленуі (логикалық мәліметтерді қолдану) жүзеге асады, яғни ұсынылған дәлелдемелерді, талдауды негіздеу қажет. Берілген тақырыптағы аргументтер мен талдауларды, ұстанымдарды нақты көрсету арқылы негізгі бөлімді толық жазуға мүмкіндік туады. Қажет болған жерде талдаудың құралы ретінде кесте, сызба, диаграмма, сонымен қатар өзіндік тәжірибені де пайдалануға болады.

Қорытынды – фактілерді талдауға негізделген ой-түйін, тақырып бойынша дәлелді қорытынды жасау, ойды жинақтау. Қорытындыны құрастыру үшін ұсынылатын әдістер: қайталау, суреттеу, цитата, әсерлі дәлелдеу. Қорытындыда «Эссенің басында айтылған мәселе бойынша не деуге болады?» сұрағына толық жауап болу қажет.

Эссе жазу барысында студенттерге төмендегідей жазылым тапсырмаларын ұсынуға болады:

1-тапсырма. *Төменде берілген тақырып бойынша ойыңызды жүйелеп, эссе жазуға дайындалыңыз. Тақырыбы: Менің досым*

2-тапсырма. *Тақырыптың мазмұнын ашатын жоспар құрыңыз (жоспарды дәйексөз, сұраулы сөйлемдерден құруға болады). Үлгі:*

1. Кіріспе: Достық – адалдыққа, сенімге, ортақ мүдде мен ортақ көзқарасқа негізделетін ұлы түсінік (*тақырып бойынша мәселе өзектілігін жазыңыз*).

2. Негізгі бөлім (*тақырып мазмұнына сай негізгі ақпарат беріп, өз ойыңызды дәлелдеңіз*):

а) Достық – еш нәрсемен бағаланбайтын адами құндылық.

ә) Дос табу оңай, ал оны сақтау қиын.

б) Менің досым.

3. Қорытынды: Шынайы достық (*тақырып бойынша ой түйін жасаңыз*).

3-тапсырма. *Жоспарға сәйкес эссе жазыңыз. Эссе мазмұнының логикалық желіде біртұтастықпен құрылуы үшін қыстырма құрылымдар мен шылаулар, тірек сөздер мен сөз тіркестерін пайдалану қажет. Эссе көлемі 30-35 сөйлемнен кем болмауы тиіс.*

Қыстырма конструкциялар: біріншіден, екіншіден, меніңше, менің пікірімше, менің ойымша, т.с.с.

Шылаулар: үшін, және, себебі, өйткені, сондықтан, т.с.с.

Тірек сөздер мен сөз тіркестері: өзара жауапкершілік, қамқорлық, рухани жақындық белгісі, нағыз достық, қайғы мен қиыншылықты бірге көтеру, сырласамыз, ой бөлісеміз, т.б.

«*Уақыт – оралмас қазына*» тақырыбы бойынша эссе жазу тапсырмалары.

1-тапсырма. Төменде берілген тақырып бойынша ойыңызды жүйелеп, эссе жазуға дайындалыңыз.

2-тапсырма. Тақырыптың мазмұнын ашатын жоспар құрыңыз (жоспарды дәйексөз, сұраулы сөйлемдерден құруға болады). Үлгі:

1. Уақыттан қымбат нәрсе жоқ.
2. Уақытты кері қайтара алмайсың.
3. Уақытты ұтымды пайдалану.

3-тапсырма. Жоспарға сәйкес эссе жазыңыз. Эссе мазмұнының логикалық желіде біртұтастықпен құрылуы үшін қыстырма құрылымдар мен шылаулар, тірек сөздер мен сөз тіркестерін пайдалану қажет. Эссе көлемі 30-35 сөйлемнен кем болмауы тиіс.

Қыстырма конструкциялар: біріншіден, екіншіден, меніңше, атап айтсақ, т.с.с.

Шылаулар: алайда, егер, әйтпегенде, үшін, және, себебі, өйткені, сондықтан, т.с.с.

Тірек сөздер мен сөз тіркестері: уақыты бітті, уақыты таусылды, сызығы жетті, тоқтамайды, өте береді, күйбең тірлік, санын соғып қалу, кері қайтара алмау, өкінгенмен не пайда, «темірді қызуында соқ», дұрыс пайдалану, үнемдеу, әдетке айналдыру.

1-тапсырма Төменде берілген тақырып бойынша ойыңызды жүйелеп, эссе жазуға дайындалыңыз. Тақырыбы: Көп жасаудың сыры неде?

2-тапсырма

Тақырыптың мазмұнын ашатын жоспар құрыңыз (жоспарды дәйексөз, сұраулы сөйлемдерден құруға болады).

1. Адам өмірі
2. Ұзақ өмір сүрудің негізгі шарттары
3. «Өзгені жеңген адам күшті, өзін-өзі жеңген адам құдіретті»

3-тапсырма. Жоспарға сәйкес эссе жазыңыз. Эссе мазмұнының логикалық желіде біртұтастықпен құрылуы үшін қыстырма құрылымдар мен шылаулар, тірек сөздер мен сөз тіркестерін пайдалану қажет. Эссе көлемі 30-35 сөйлемнен кем болмауы тиіс.

Қыстырма конструкциялар: олай дейтініміз, қорыта келгенде, сөз жоқ, т.с.с.

Шылаулар: себебі, өйткені, үшін, және, әйтпегенде, ғана, тек, сондықтан, т.с.с.

Тірек сөздер мен сөз тіркестері: бақытты, ұзақ өмір, мүмкіндігі бар, іс-әрекет, өмір сүру салты, ерік-жігері, жолдары, әдіс-тәсілдері, дұрыс тамақтану, қозғалыс, дұрыс режим, ерекше назар аудару, тамаша нәтиже, дұрыс ұйқы, салауатты өмір салты, зиянды әдет, аулақ болу, сабырлық, қанағатшылық, тепе-теңдік ұстау, қуаты арту, тиімді пайдалану.

Жазылым тапсырмалары тіл меңгеру деңгейлеріне сәйкес сөз құдіретін танытатын мақалдар мен даналық сөздерді талдатуға, халқымыздың жақсы дәстүрлерін сақтап келген шешендік сөз үлгілерін әрі қарай дамытып, оны тіл үйренушілердің сөйлеу дағдысына сіңіру бағытында мақал-мәтелі бар мәтінді қолдануға болады. Эссеге тіл үйренуші мәселенің шешімін ұсына алатын, өз көзқарасын білдіре алатын тақырып ұсыну қажет. Ұлттық құндылықты көрсететін қазіргі лингвомәдени ақпараты бар мәтін болуы тиіс.

Жалпы қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау бойынша жазылым жұмыстарын орындауда, соның ішінде эссе жазуда келесі қағидалар ескеріледі:

- жазылым тапсырмаларының мазмұны қазақ тілін меңгерудің коммуникативтік тілдік құзыреттіліктері бойынша талаптарға сәйкес болуы;
- жазылымның білімдік, дамытушылық, тәрбиелік мақсаттарының болуы;
- сөйлесім әрекеті түрлері (жазылым, оқылым, айтылым, тыңдалым) оқытудың тұтастық ұстанымы үрдісіне негізделуі;
- жазылым бөлігінің тапсырмалар спецификациясына сәйкес деңгейлік қиындығы жеңілден күрделіге қарай өсіп отыруы;
- жазылым әрекеті арқылы іске асатын жұмыстар тіл үйренушінің адамгершілік қасиетін, эстетикалық талғамын тәрбиелеуде маңызды болуы;

- орфографиялық, пунктуациялық және стилистикалық тұрғыдан сауатты жазуды талап етуі.

Сонымен, жазылым әрекеті арқылы орындалатын тапсырмалар тіл үйренушілердің жазбаша сөйлеуіне, мамандықтары төңірегінде бір-бірімен қарым-қатынас жасауына, пікір алысуында коммуникативтік құзыреттілігін арттыруға ықпал етеді. Студенттердің тілін жазылым әрекеті негізінде дамытуда шығармашылық жұмыстар олардың ойлау қабілеттерін арттырады, меңгерген сөздерін қолдана білуге үйретеді; белгілі бір грамматикалық тұлғаны екінші бір тұлғалармен ауыстыруға мүмкіндік береді; студенттер қоршаған ортаға және көргендеріне байланысты өздерінің алған әсерін, көзқарасын жазуға үйренеді. Ой-толғанысқа негізделген эссе жазып үйренуде студенттер сөз жүйесін түсіну арқылы оның айтылу, жазылу ерекшеліктерін есте сақтауға, әр сөзді орынды қолдану арқылы ойды дұрыс және толық жеткізуге, сөздің мағынасын білуге дағдыланады. Сол себепті тілдік қатынаста сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен байланысу және оларды қолдана білу амалдарын үйреніп отыру – маңызды.

Сондықтан оқытушы өзінің ұстаздық шеберлігімен студенттердің білім деңгейіне байланысты әр түрлі мазмұнда жазылған мәтіндерді, мамандыққа байланысты оқиғалар, еңбекке, достық қарым-қатынас, парыз, намыс, ізгілік моральдік адами қасиеттер, т.б. алуан түрлі мәселелер төңірегінде тартымды, жүйелі, сапалы жұмыс түрлерін жазбаша жүргізуіне болады.

Қорыта келе, студенттердің өздік жұмысының мазмұнына, мамандықтарына сәйкес күнделікті өмірден алынған саяси-қоғамдық мәні бар заманауи ақпараттарды енгізе отырып, эссе жазу барысына студенттердің алған білімдерін іс жүзінде қолдана білуге басшылық ету, дұрыс бағыт беру, тиісті ескертпелер мен түзетулер негізінде талдау жасап отыру оқытушының алдында тұрған міндет деп айтуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 272 б.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1986. 10-том. – 512 б.
- 3 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. (құрастырушылар З.Ахметов, Т.Шаңбаев). - Алматы: «Ана тілі», 1987 – 384 б.
- 4 Әлімов А. Интербелсенді әдістемені жоғары оқу орындарында қолдану мәселелері. Оқу құралы. – Алматы, 2013. – 448 б.

РЕЗИЮМЕ

При изучении казахского языка большую роль играют письменные работы, поэтому целесообразно обращать внимание на разные виды письменной речи. В статье представлен жанр эссе как один из популярных видов письменной речевой деятельности, основанной на рассуждении-размышлении. Подробно изложены его особенности, структурно-смысловые части и предложена современная тематика эссе для изучающих казахский язык.

RESUME

Written works play an important role in the study of the Kazakh language, that's why it's advisable to pay attention to different types of written speech. The article presents an essay genre as one of the popular types of the written speech activity, that is based on thinking and reasoning. The features, the contemporary subject essay are suggested for the people learning the Kazakh language.

Ж.М. Төлеужанова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, аға оқытушы

А.А. Ақажанова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, оқытушы

Ә.Р. Жүсіпова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, оқытушы

Диалог және аралас формадағы қайшы тілдік тұлға

Аннотация

Мақала қазіргі тіл білімі, қазақ, кең мағынада түркі тіліндегі қайшы тілдік тұлғаның диалог және аралас формадағы қолданысы туралы жазылған. Диалог ерекшелігін сипаттайтын құралдар туралы сөз қозғалған. Қайшылық диалогта да, монолог та белгілі контекст төңірегінде талданады. Қайшылықты тудыруда ойын түрінде қолданылған маркерлер де айрықша қызмет атқарады. Мақалада қайшы жұптар әлемнің тілдік бейнесінде дұрыс қабылдануы үшін қажет құбылыс ретінде қарастырылған. Автор монолог пен диалогтағы топ бөлінуі арасындағы айырмашылықтың тілдік таным ерекшелігін сипаттауына да тоқталған.

Түйін сөздер: қайшы тілдік тұлға, монолог, диалог, дискурс, екіұштылық, жармақталу.

Қайшы тілдік тұлғаны тек монологте ғана емес, сонымен бірге диалог және аралас форма арқылы салыстыра отырып ашу өзекті болмақ. Диалог мәтінмен тығыз байланысты. Н.Арутюнова, Г.Гаврилова, Н.Комина, А.Агапова сияқты ғалым еңбегінде диалог түрлі құрылымдық семантикалық қырынан сипатталған [1, 53]. Макро- және микроконтексті бар диалогтік контекст те қайшылықты ашуда кеңінен қолданылады. Түрлі бірліктің диалогтік бірлігі коммуникацияға түскен қайшы тілдік тұлға, сондай-ақ қатысушы сөйлеміндегі нысан ретінде жұмсалған тұлғаға бар жағдай жасайды. Салыстырмалы категориялық мазмұн табиғаты осы шартты қолдайды [2]. Қайшы тілдік тұлға шамамен симметриялы: 1-ілікпе сөздегі 1ТТ; 2-ілікпе сөздегі қайшы 2ТТ, ілікпе сөз барысында салыстырмалы қатынас сәйкес келеді. Тілдік тұлға біреуі ілікпе сөзбен емес, автор сөзімен берілуі мүмкін, алайда бұл жерде диалогтық ерекшеліктің қандай да бір маңыздылығы сақталады (R шартты белгісімен ілікпе сөзді беріп отырмыз). Материал тобын сараптамас бұрын үш ерекшелікті атап өту керек. Екеуі салыстырудың қайшылыққа «бейімділігін» асыра сілтеп жібермеу қаупіне қатысты. Біріншіден, диалогте қайшы тілдік тұлға салғастырумен байланысты емес. Диалогтағы осы екі құбылыс байланысы даулы: қайшы тілдік тұлға не салыстырмалы категориялық негізде, не басқа бір қырынан ашылады. Мәселен: (1) «Қонақ әйел тағы да айнамен әңгімеге көшті://*Не кеттік пе?//Жоға!* - деп айнадағы кескіні айқайлап жіберді. – Сен не ойлауды қойғанбысың.. // -Ал, тәуекелге неге

бармасқа, сен мені – өзінді – білесің ғой (Т.А.). (2) Қарғаш, айнаға жақындап келіп, өзінің әжімсіз таза беті, мойнына қызыға қарады. Тіпті әдемі, алаңдайтын ештеңе жоқ. Өткен, уақытты алдай алмассың. Күз де жақындап келеді (бұл жердегі «күз» сөзі егделік, кәріліктің жақындауын бейнелеу үшін жұмсалған).//*Кету керек...уақыт келді...-деді ол өзіне.// Иә, айнадағы кескіні де келісе кетті, «уақыт жетті» деп басын шұлғыды.//*Бәрі де орындалды, осында не қылмайсын деп келген... (Т.Қ.). Мына мысалда берілген екі қатынасты салыстырайық. Бірінші тип құрылыстың түрлі бөлшек қайшылығын сипаттауға бағытталған. 1ТТ және 2ТТ ілеспе сөзі ынта және әрекетке бөлінген: бұл екі кейіпкердің сөзі. Сұрақ-жауап диалог тұтастығы, дау идеясының осы құрылымы қайшы тілдік тұлғаның Өз-өзімен тілдесуін салыстырмалы категориялық мағынада қолдайды. Қайшылық *ал* шылауы; келіспеушілік *жоға* сөзі; жағымсыз (негатив) баға *«ойлауды қойғанбысың»* арқылы ортақ әрі екіұшты анықталған. Екінші жағдай әрекеттесуді басқа қырынан сипаттайды. Бұндағы тұлға, Қарғаш екіге бөлініп отыр; бұл диалогта қайшы тілдік тұлға осы диалогте «өз-өзімен келіскен». Қайшылық жоқ. Бұл бастапқы мағынадағы *иә* шылауымен анықталды. Бұл жағдай зерттеуде арнайы қарастырылмаған. Осы ретте осындай мысал монологте кездеспейтіндігін де айта кету керек [3, 47].

Материалды топтастыруға көшелік. Монологте сияқты осы саладағы қайшы тілдік тұлғаның қайшы жағы - 1ТТ және 2ТТ-ға бөлінуіне тоқталамыз. Негізгі үш топқа тоқталып кетейік: (а) алғашқысы – ортақ 1ТТ және 2ТТ атауышты сыртқы кеңес бір тұлғасының 1ТТ және 2ТТ ілеспе сөзімен берілуі; сызбасы:

1R IS 1n

2R IS 1n.

(ә) екінші топ – ортақ 1ТТ және 2ТТ атауышты ішкі (шартты түрде *III* деп береміз) кеңес бір тұлғасының 1ТТ және 2ТТ ілеспе сөзімен берілуі; сызбасы:

1R IS 1n

III IS 1n.

(б) үшінші топ – бір қайшы тілдік тұлғаның түрлі атауышының түрлі ілеспе сөзге бөлінуі; сызбасы:

1R IS 1n

2R IS 2n.

Айта кетеріміз, үшінші топ әдетте қандай да бір жағдаймен ішкі кеңеске «енуімен» байланысты. Бұл топ монолог саласы материалының бөлінуімен ерекшеленеді. Монологтық құрылымға сай екі негізгі топтың бөліну негізі диалог шеңберінде басқа қасиетпен таңдалады [4], [5]. Ол тәуелді іріктеуші «қосалқы негіздемеге» айналады. Бөлінген үш топты мысал арқылы талдайық. Алғашқы топтағы 1ТТ және 2ТТ-ға байланысты болуы диалогтың түрліше салыстырылатын ілеспесімен ұсынылған. Осы іспетте айта кетеріміз сипатталатын тұлға – ортақ. Төмендегі мысалда аты, азаматтығы, әлеуметтік жағдайы, қызметін қысқа ғана үзінді кезінде түрліше ұсынатын кейіпкеріміз жолаушылармен бір мезгілде қылмыскер әрі журналист ретінде танысады: (1) Сіз неге жалғыз кетіп барасыз?//Құрбым науқастанып қалды. Кеше бірденеден ұшынды ма. Қырық еуролық билетті жоғалмасын деп... Ал Сіз ше?// Мен сегіз жыл түрмеде отырғанмын, сол кезден жалғыздықты ұнатамын.// Ө-ә-ә-ә-ә... - Абдыраған динозвар (туристік автобустағы көршісі, әңгімелескен адам) бұрылып кетті.//Осы сәттен алдыңғы қатарда отырған торсықтау әйел екі көзін маған қадады да отырды. Есімі –Сәния. Күйеуінің аты - Ертай.- Сіз не расында түрмеде отырдыңыз ба?//Жоға, ойнаймын, мен –журналистпін. //Сәниянің көңілі жайланды.//Әрине, сіз ондай адамға ұқсамайсыз. Адамды бірден айыруға болады. Интелегентсіз ғой, дейді.//Интелегент түрмеде отырмайтындай//Рахмет дедім, сіз адамды таниды екенсіз»(О.Қ.). *Сал: Мен сегіз жыл түрмеде отырғанмын... Жоға, ойнаймын, мен – журналистпін.* Диалогтық форма тілдік тұлға қайшылығын көрсетуде маңызды: алайда 1ТТ және 2ТТ ілеспелері монологтік үзіндіде берілген, осы топтың ерекшелігі де, міне осында. Мәнмәтінді осы екі қайшы іліспелерді контекстінің не басында, не соңында қатар

қолдансақ та – бәрібір адресаттың жасырын қатысуын, диалогтық ұстанымды анықтаған болар едік. Сал: мәтіннің болуы мүмкін басы: *«*Мен сегіз жыл түрмеде отырғанмын... Жоға, ойнаймын, мен – журналистпін*».

Диалог ерекшелігін тағы да екі құрал сипаттайды [6, 37]. Қайшылықты үстеп отырған «өз-өзіне қарсы шығу» ЖОҒА бірлігі әрі тілдік тұлғаның бір өкілі әңгімелесушінің ілеспесін контекстік қолдау. Қайшылықты тудыруда ойын түрінде қолданылған маркер де айрықша қызмет атқарады. ІТТ-ға қатысты ойын атауышы шынайылықтың екі дәрежесін сипаттайды (Шығарма жалғасында 2ТТ журналист туралы көзқарасы да шартты екендігі, ал бұл тілдік тұлғаның басты ОЙЫНЫ – жауы болуы мүмкін әңгімелесушіні қасақана алдау үшін бағытталған қулығы анықталады). Қайшы тілдік тұлғаның бекіген салыстырмалы категориялық мағынасының жұмсалуын қамтамасыз етіп отырған диалогтің дәп осы формасы. Келесі мысалда шарттылық әрі мағынаның екіұшты бағытталуында тілдік ойын қасиеті көрініп тұр, *қалжыңдаймын* маркері де соның айғағы: «Өткен жолы менің әйелмен неге жолым болмайды деп сауал қойған едің. Жауабым: *Сен шөзеш шүр серъезныйсың. Олар сенен қорқады. //Сен не шынымен солай деп ойлайсың ба?- деп түксиді Бүркіт.// Құдайым-ау, болды, дем ал. Қалжыңдаймын! Рас қалжыңғым!!!Сені де досым деп жүрсем....Мен бұны адам деп, ақыл сұрап отырсам, қалжыңдайды зой...// Бәке, күлкісіз өмірің не болмақ, қой қапаланба, менің айтқанымды тыңда, далада қалмайсың» (Т.А.).*

Келесі мысалда кейіпкер, Майра, бастапқыда Тілектестің (әлі бейтаныс) баратын жеріне жеткізіп салайын деген ұсынысынан бас тартты. Содан соң, бірден емес, бірақ тез-ақ, келісті. Әр шешімі бірдей – *рақмет* – ілеспесімен берілген, әрқайсысы көлемді әрі шынайы уәжбен қосталған. Күрделі тұлғааралық қатынастың заңды көрінісі арқылы қайшылық ашылады. Тұлға қайшылығын уәж тереңдете түседі: «Отырыңыз, мен жеткізіп салайын, - деп бұйырды ол (Тілектес), әлдеқандай көңілсіз шараны орындағалы тұрғандай, немқұрайлы, бапты дауысымен.//Ыңғайсыздыққа ұшарттым-ау деген ой Майраға тым кеш келді. Сөйлескен екен, көмек ұсынбаса болмайды. Күзетшілерін жібере алмайды – олар оны күзетуі керек. Ол бұны үйіне жеткізіп салу деген не ой. Мүмкін емес. Бұның қатарындағы адам көліксіз қалған қызды үйіне апара бермейді. Секеновтен сыбағасын молынан алатын болды, сайтан алғыр, мүмкін емес, мүмкін емес! *Майра: тез әрі қатаң түрде бас тарту керек деп өзіне бұйырды. – Рақмет, Тілектес ағай, -* деп мінгірледі ол, - мен қалаға таксимен жетемін, рақмет.//Ол оның бетін анық көре алмады – түн, қар, көзілдірігі жарыққа шағылысып тұр... Бірақ ол оның мырс еткенін көргендей болды.//– Түсінбедім, - деді ол бір сәттік үзілістен соң, - Сіз менімен керісейін деп тұрсыз ба?//Бәрі түсінікті болды. *Тілектес Салықов ұсынған кезде бас тарту дегенің ақымақтық. Тырысу дегенің – күлкілі. Тезірек орындау керек, созатын уақыт жоқ.//*Содан соң ол өзін әуестігі үшін артынан тағы да сабар, неге ғана Тілектестен әрі жүрмеді, неге ғана көзіне түсіп еді. Не деген бассыздық. Уақыт та созылып... //Рақмет, Тілектес ағай, деп сыбырлады да, сөмкелерін сүйретіп джипке міне бастады. //Жүктеріңізді қалдырыңыз, - деді Тілектес, - жігіттер багажникке салар» (Т.У.).

Бас тартудан келісуге, қайшылықтың бір шегінен екіншісіне өту егжей-тегжейлі ашылған, бұл үзіндіні кеңейтіп те тереңдетіп те тұр. Түрлі құрал тартылған. Олардың ішінде ерекше көзге түсетін әрине, *Рақмет* сөзі. Прагматикалық тұрғыдан бұл энантиосемия: (а) үзіндісінде бас тарту, ал (ә) үзіндісінде келісу. Бұл үзіндіні көршілес деп қарастырып көрелік – ал негізгі мәтінде олар өте алшақ, жеке орналасқан. Микроүзіндіні (а-ә) зерттеу мақсатында «біріктіру» тілдік тұлғаның эстетикалық тұрғыдан уәжсіздігі, ұстамсыздығынан хабар береді:

(а) Майра: тез әрі қатаң түрде бас тарту керек деп өзіне бұйырды.

- *Рақмет, Тілектес ағай, -* деп мінгірледі ол, - мен қалаға таксимен жетемін, *рақмет*.

- Түсінбедім, - деді ол бір сәттік үзілістен соң, - Сіз менімен керісейін деп тұрсыз ба?

(ә) - *Рақмет*, Тілектес ағай, деп сыбырлады да, сөмкелерін сүйретіп джипке міне бастады.

Түрлі қосымша құралдың контекстінде молнынан жұмсалуды арқылы туындаған салыстыру *Рақмет* сөзінің категориялық лексикалық мүмкіндігімен берілген. «Рақмет, рақмет нұсқасы» зат. (1) Ілтипат білдіріп айтылатын ризалық, алғыс [1] және сөздіктерде тіркелмеген (2) қарсы шығу, келіспеу, бірдеңеден, әрекеттен бас тарту мағынасында да жұмсалады [7, 179-180]. Бұл заңды құбылыс қайшы тілдік тұлғаны сипаттаушы ретінде жұмсалған. Осылайша, диалогке жүгіну арқылы, не жүгінбестен тілдік тұлға бойында қайшылық туындай береді [8].

Бір адам, бір тілдік тұлға өмір ағымымен түрлі жағдайға байланысты түрлі әлеуметтік мәдени ортада (Ресейде және шет елде) екі түрлі өмір кешіп жүр. Мәтін ішінде екітүрлі антропониммен белгіленген. Криминалмен шатысы бар, сан қайғыны басынан кешірген туғандағы есімі – Катя. Соңынан беделді, белді бизнеследиге айналған әйелдің аты –Рахиль: «Ал енді – көз алдыға елестет, «Европа» отелінде тұрып жатқан Рахиль Даллет ханым – шындығында Екатерина Дмитриевна Званцева екені анықталса не болмақ...// Ол бардан кетіп қалды, себебі ол оқ жазасына кескен адам көзіне қарауға дәті шыдамады... Өлімде лимит деген жоқ. Лимитсіз-ау, ол сайқал.//Сен не сайқал емессің бе, сен оны сүйетін едің ғой, -деп сұрады өзінен Катя. //Иә, сүйдім... мүмкін әлі де сүйетін шығармын. Сол жүргіш оңбағанды, бірақ.//Не, бірақ?//Мен солай деп шештім...//Соңына дейін жеткізуім керек.//Катя қолында арағы бар, үстел жанында отыр.//Не үшін ішесің, Катя?//Жұмыстың сәттілігі үшін, Рахиль!//Қандай жұмыс, сіңлім? Тірілерді өлілер еліне аттандыру? Кімсің сен, Катя?//Үніңді өшір, салдақы. Өзгенің ісіне кіріспе.//Қалайша, Катя?...олардың бәрін өлтіреді ғой. Сен не оларды аямаймысың?//Түкірдім де қол қойдым. Маған ақыл айтпақсың ба? Басыңа шайнап жақ. Тойған тазы менің өмірім туралы не білуші ең?// Тоқта, - деді Рахиль. – Сен мен емессің бе? Денеміз де бір. Айнаға қарашы, Катя.//Э-э-э, жоқ, сіңлім...денеміз бір, бірақ біз онда бөлек өмір сүрудеміз. Сен МЕНІҢ (белгілеген автор) өмірім туралы, шексіз шығыным туралы? Тастанды балам туралы? Тумаған сәби туралы? Сүйіктімнің сатқындығы туралы? Түрме туралы? Қайғы-қасірет пен Босфордағы жалғыздығым туралы не білемін деп отырсың? //Менің есімде...//Жоқ, сіңлім, менің ЕСІМДЕ. Бәрі менің есімде. Мен ештеңені де ұмытқан да кешкен де жоқпын.//Андрей ше...//Андрейдің көзіне су құйылғалы қашан. Мен оны түсіндім, ал сен еш түсіне алмайсың. ...Құдайым-ау! - деп күбірледі Катя. – Құдайым-ау! Мен не бүлдірдім? (А.К.).

Катя - Рахиль атаулары - қайшылықтың негізгі көзі. Осы мысалдағы қайшы тілдік тұлғаны сипаттаушы мына сызба: *1R 1S 1n - 2 1S 2n*. Атауыштар белгілеген ілеспені салыстырумен байланысты, оны ашу үшін түрлі шылау және басқа да сәйкес тәсіл қолданылған. Қайшылықты туындатуда жоқ, тоқта, солай ма, қалайша сияқты бірліктер ерекше қызмет орындап тұр. 2ТТ ойымен ішкі диалогтық әңгімеде өзінің екінші сыңарын 1ТТ ойластырған зұлымдығынан бас тартуын өтінеді. Зұлым 1ТТ «мейірімді қарсыласы» мен автор екі тәсілмен: *Катя, сіңлім* сөздерімен сипаттайды. 2ТТ автормен де, адам өліміне әкелер қылмыс жасамақшы болған сыңарымен: *Рахиль, сіңлім, сайқал, салдақы* сөздері арқылы бейнеленген. Атауыштар тек тілдік тұлға қырын ашу үшін ғана емес, тұлға тұтастығын атау үшін де жұмсалған. Осы мысалда – үзіндідегі соңғы сөйлемдегі Катя атауышы: ...*Құдайым-ау! - деп күбірледі Катя. – Құдайым-ау! Мен не бүлдірдім?*

Қайшылықтың түрлі салада жұмсалуды талдай, саралай отырып біз: тұлға қайшылығы лексикалық бірліктің алмасуы, түрлі оним жұмсалуды, регистр алмасуы, бағдардың өзгеруі, диалог, монологтегі көрінісі арқылы лексикалық және грамматикалық бірліктің көмегімен бейнелетіндігін анықтап отырмыз [9, 17].

Сарапталған материалдағы салыстырмалы категориялық мағына тұлғаның қандай да бір «бұзылуы» кезінде белгілі тұтастық түрінде жұмсалуды анықтауда таптырмайтын құбылыс. Осы тәсілдің жүзеге асуына екі құрал: салыстырмалы орталықтың толығы және

1ТТ және 2ТТ контекстік қолдауы сеп болады [10]. Салыстырмалы контекстің өзара алмасуы: біріншіден, салғастырмалы құрылымдық элементті сипаттаушы белгілі шектеуді және екіншіден, қайшы тілдік тұлға өкілінің жеке тобында бекіген маңызды да мәнді белгіні анықтауға мүмкіндік берді [11, 55]. Ол мүмкіндік монолог кезінде жүзеге асырылады. Бұның іске асуы түрлі субъектілік жоспарды реттеуші диалогте қайшы тілдік тұлғаның жұмсалуды заңды етеді [12], [14].

Аталып өткен салыстырмалы семантиканың диалогтік ерекшелік пен мүмкіндігі қайшы тілдік тұлғаны сипаттау үшін мол мүмкіндік жасайды. Монологтегідей күрделі қайшы тілдік тұлғаны сол тілдік тұлғаға тән, құрылымдық орталыққа шоғырланған мәндік ерекшелік ашып береді. Қайшы тілдік тұлғаны сипаттау үшін қолданылатын диалогтық бірлік басқа да сипатты бірлікпен үйлесіп тұрады. Олар өз кезегінде іске асу мүмкіндігімен ғана емес өзінің тұрақты құрамымен де қайшы тілдік тұлғаны ашуға бағытталады [13, 39].

Монолог пен диалогтегі топ бөлінуі арасындағы айырмашылық тілдік таным ерекшелігін сипаттауға да септігін тигізеді. Бұл сала функционалдық тұрғыдан өзгешеленеді. Материалға ерекше кешен – қайшы тілдік тұлғаны диалог және басқа да аралас формада ерекше назарға алынатын көлемі ұлғайған сапалық қырынан оларға ұқсас қарапайым топпен анықталатын құбылыс та енеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жүсіпов А. Қайшылық туралы ойшылдар көзқарасына шолу. Материалы IX Международной научно-практической конференции «Dynamika naukowuch badan», 07-15 lipca 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 51-54.
- 2 Ковтунова И. Поэтический синтаксис. - М.: Наука, 1986. – 206 с.
- 3 Жүсіпов А. Қайшылық: түсініктің тарихи даму үрдісі, лингвомәдени көзқарас. Материалы IX Международной научно-практической конференции «Aktualni vymozenosti vedy -2013», 27.06-05.07. 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 46-49.
- 4 Доценко Е. Психология манипуляции. - М.: София, 2000. – 353 с.
- 5 Ермакова Ю., Манипуляция личностью: Смысл, приемы, последствия. - Екатеринбург: УрГУ, 2001. - 212 с.
- 6 Жүсіпов А. Фразеологиялық және паремиялық қайшылық Материалы IX Международной научно-практической конференции «Dynamika naukowuch badan», 07-15 lipca 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 36-39.
- 7 Ишханова Д. Противительные отношения на различных ярусах синтаксиса: автореф. дисс....канд.филол.н. - Ставрополь, 2007. – 22 с.
- 8 Солнцев В. Язык как системно-структурное образование. - М., 1977
- 9 Жүсіпов А. Қайшылық: семантикалық лингвистикалық табиғаты. Материалы IX Международной научно-практической конференции «Aktualni vymozenosti vedy - 2013», 27.06-05.07. 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 17-19.
- 10 Карпов А. Дискурс: классификация контекстов // Вопросы философии. - 2008. - №2.
- 11 Жүсіпов А.Е. Қайшылықтың мәдениеттанымдық қыры мен тынысы. Материалы IX Международной научно-практической конференции «Dynamika naukowuch badan», 07-15 lipca 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 54-57.
- 12 Меликян В. Синтагматические свойства коммуникем со значением «утверждения/отрицания» и «оценки» // Язык, текст. Дискурс. - Ставрополь; Пятигорск; СГПИ; ПГЛУ, 2004. Вып. 2
- 13 Жүсіпов А. Паремиялық қайшылықтың тіл тілдегі қолданысы Материалы IX Международной научно-практической конференции «Dynamika naukowuch badan», 07-15 lipca 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 39-41.

14 Меликян В. Актуальные вопросы синтаксиса русского языка: теория нечлененого предложения. – Ростов н/Д: РГПУ, 2002. – 243 с.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена описанию противоречивой языковой личности в диалоге и других языковых формах в языкознании, казахском, в широком значении тюркском языках. Рассмотрены языковые материалы, освещающие особенности диалога. Противоречие рассматривается как в диалоге, так и в монологе в рамках определенного контекста. Особая роль отводится маркерам, использованным в качестве языковой игры, образующей противоречия. В статье противоречивые пары рассмотрены как необходимые явления для правильного восприятия в языковой картине мира. Автор остановился на раскрытии описания различий противоречия в диалоге и монологе.

RESUME

The article is devoted to the contradictory language personality in the dialogue and other forms of language in linguistics, Kazakh, in the broad sense of the Turkic language. There were considered language materials, especially a consecrated dialogue. The contradiction is seen in the dialogue and monologue within a certain context. Special role markers were used as the language of the game, forming contradiction. In the article contradictory pairs are considered as necessary for the correct perception of the phenomenon in the linguistic world. The author focused on the disclosure of contradictions in the description of the difference between dialogue and monologue.

А.Р. Саматанова

Казахский агротехнический
университет имени С. Сейфуллина,
магистр

Профессионально-ориентированное чтение как средство формирования коммуникативной компетенции

Аннотация

В статье рассматривается вопрос профессионально-ориентированного обучения иностранному языку как система иноязычной подготовки студентов, направленная на овладение иностранным языком в рамках нефилологического профиля. В связи с потребностями профессиональной деятельности для студентов неязыковых специальностей овладение поисковым, просмотровым и изучающим видами чтения являются приоритетными.

Ключевые слова: профессионально-ориентированное обучение, чтение, компетенция, текст, профессиональное общение, коммуникативность, коммуникативная деятельность

В системе образования Республики Казахстан профессионально-ориентированное обучение иностранному языку является приоритетным направлением. Целью профессионально-ориентированного обучения иностранному языку является достижение выпускниками неязыкового вуза такого уровня иноязычной профессионально-ориентированной компетенции, который позволяет использовать иностранный язык как средство межкультурного общения на международном уровне.

Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку в неязыковом вузе требует нового подхода к содержанию. Оно должно быть ориентировано на последние достижения в различных сферах человеческой деятельности, предоставлять студентам возможность для профессионального роста. В связи с развитием международных контактов, освоением новых технологий и интенсификацией профессиональной деятельности возросла потребность в специалистах, владеющих иностранным языком.

Отсюда следует, что разработка вопросов обучения иностранным языкам специалистов является одной из самых актуальных проблем преподавания иностранных языков. В типовых программах по иностранному языку для неязыковых специальностей подчеркивается, что иностранный язык является неотъемлемым компонентом профессиональной подготовки современного специалиста любого профиля. Проблемам обучения иностранному языку в неязыковом вузе уделяется

пристальное внимание. Для студентов неязыковых специальностей предмет «иностранный язык» является непрофилирующим, а потому, чтобы сделать процесс обучения наиболее эффективным и целенаправленным, преподаватель должен четко представлять себе роль и место иностранного языка в жизни и деятельности будущего профессионала. Для студентов технических специальностей в качестве сферы применения иностранного языка выступают: чтение (литература по специальности, периодическая печать, иногда художественная литература по страноведению); общение (как правило, официально-деловое, неофициально-деловое, а при определенных условиях и повседневное); учебная и научно-исследовательская работа, хотя в каждом конкретном случае особенности применения иностранного языка обусловлены содержанием деятельности студента или специалиста, а также профиля вуза.

Вступление мирового сообщества в эпоху глобализации определяет необходимость преодоления коммуникативных и социокультурных барьеров, каковыми являются, в частности, иностранные языки. В связи с этим в последние годы в теории и практике современного профессионально-ориентированного лингвистического образования на одно из первых мест выносятся проблема формирования профессиональной иноязычной компетенции. Именно это важнейшее качество специалиста обеспечивает психологически полноценное взаимодействие в процессе профессионального общения на иностранном языке.

В настоящее время наблюдается повышенный интерес к изучению иностранного языка. Это связано, прежде всего, с социальной значимостью бизнеса в современном мире как особой сферы экономических и торговых отношений, куда вовлечено огромное количество людей. Профессиональное общение, осуществляемое людьми в сфере бизнеса, обеспечивает специальная лексика. Но это не означает, что деловой язык есть некий глоссарий узкоспециальной лексики деловых коммуникаций.

Профессионально-ориентированный подход к обучению иностранным языкам предполагает соединение коммуникативно-ориентированного языкового образования с профессиональным образованием средствами иностранного языка при развитии иноязычной коммуникативной компетенции.

Решение важных задач по овладению иностранным языком как средством общения при профессионально-ориентированном обучении предполагает наличие лингвистической, коммуникативной и технической компетенции, т. е. наличие различных типов иноязычных знаний, владение способами, приемами и средствами актуализации этих знаний в конкретной ситуации, владение навыками чтения, аудирования, говорения и письма на изучаемом языке.

Необходимо создание обстановки профессиональной деятельности в учебных условиях, которые будут влиять на профессиональное самоопределение личности студента.

Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку – это система иноязычной подготовки студентов, направленная на овладение иностранным языком в рамках нефилологического профиля. Иностранный язык, находясь в сфере профильных интересов и являясь действенным фактором мотивации учения, одновременно выступает как средство изучения другой предметной области. Такая подготовка диктуется характерными особенностями будущей профессии. Студенты понимают, что знание иностранного языка необходимо им не только для выполнения образовательной программы в вузе, но и для осуществления профессиональной деятельности. Это предполагает языковую корректность и адекватность ситуациям профильно-ориентированного речевого общения, в котором реализуется умение передавать и воспринимать устно или письменно иноязычную профильно-ориентированную информацию познавательного или аффективно-оценочного характера.

Формирование повышенного уровня иноязычной коммуникативной компетенции, способной осуществить профильно-ориентированное общение на продвинутом уровне; осуществление в учебном процессе профильно-ориентированного обучения, междисциплинарных связей профильных предметов с иностранным языком, что одновременно является условием для формирования культуры мышления, развития профессиональных и познавательных интересов, активизации интеллектуальной деятельности. Будущие специалисты должны быть готовы использовать иностранный язык в качестве средства профильно-ориентированного общения.

Освоение иностранного языка и культуры страны в рамках профильно-ориентированного обучения происходит преимущественно через овладение учебными стратегиями и приемами, что обеспечивается через выполнение соответствующих упражнений и заданий, направленных на формирование речевых умений и навыков. Под учебными стратегиями понимаются действия и операции, используемые обучаемыми с целью оптимизации процессов получения и хранения и извлечения иноязычной информации из памяти, а также процессов использования накопленной информации.

При обучении целесообразно обеспечить формирование компетенций по всем видам коммуникативной деятельности: репродуктивным (аудирование и чтение) и продуктивным (говорение и письмо), а также в переводе.

При рациональной методике обучения рецептивным видам речевой деятельности учитываются все виды чтения и аудирования, что служит средством формирования рецептивных умений, которые можно подразделить на два типа. К умениям первого типа относятся: вероятностное прогнозирование; нахождение в тексте специфической информации для ее последующего использования; понимание главного, наиболее существенного в тексте. К упражнениям, способствующим формированию умений первого типа можно отнести: упражнения, развивающие умения вероятностного прогнозирования; упражнения, развивающие умения находить в тексте специфическую информацию; упражнения, развивающие умения понимать главное в тексте.

Чтение занимает значительное место в жизни человека. При чтении происходит не только духовное обогащение человека, но и глубокое понимание окружающего мира. Обучение чтению на иностранном языке не является в этом плане исключением, потому что оно имеет практически такое же значение для изучающего этот язык. При обучении иностранным языкам чтение является одним из четырех основных видов учебно – речевой деятельности.

Чтение профильно-ориентированных текстов относится к рецептивному способу общения, в ходе которого осуществляется: процесс восприятия, извлечения, активной мыслительной переработки разноуровневых, внутритекстовых смысловых связей; соотнесение извлеченной информации со своим жизненным опытом, своими потребностями; определение информативности, новизны, полезности, возможности практического применения. В этом заключается познавательная функция профессионально-ориентированного чтения. Характерной чертой данного вида чтения является его направленность на прием и присвоение накопленного опыта и знаний.

Чтение профильно-ориентированных текстов позволяет создать информационную основу как для использования готовых, так и для выработки собственных решений для успешного выполнения задач учебной профессиональной деятельности. Чтение, как особая форма речевого взаимодействия, реализует коммуникативную функцию и предполагает общение как получение и передачу знаний любой предметной области. Другой стороной коммуникативной функции чтения является установление контакта между автором и читателем, в преодолении дистанции между объемом знания автора и читающего. Это гарантируется известностью контекста и достаточным объемом общих и предметных знаний, а также языковым стандартом и терминологией текстов.

В связи с потребностями профессиональной деятельности для студентов неязыковых специальностей овладение поисковым, просмотровым, ознакомительным и изучающим видами чтения являются приоритетными.

На современном этапе развития человечества чтение, по мнению С.К. Фоломкиной, является одним из важнейших средств получения информации. Научить читать на иностранном языке означает не только создать предпосылки для расширения исполнения общего образования, но и дать возможность каждому специалисту своевременно получать новую информацию, что в современной науке и технике является условием успешной профессиональной деятельности, следовательно, обучение чтению на иностранном языке является одной из основных задач курса "Иностранный язык" в неязыковом вузе.

Умение работать с литературой является базовым умением при осуществлении любой профессиональной (практической и научной) деятельности, а самостоятельная работа по повышению квалификации или уровня владения иностранным языком чаще всего связана с чтением.

Чтение имеет различные уровни: от умения понять содержание приблизительно до творческого прочтения, при котором читающий не только воссоздает ход мыслей автора, но и сравнивает, синтезирует прочитанное, принимает или отвергает основную мысль, реорганизует свою мысль или встает на новую точку зрения.

В зарубежной методике предлагается свыше 30 видов чтения, однако под видами чтения иногда понимают разные этапы одного и того же вида или разные способы фиксации прочитанного.

В основу классификации видов чтения С. К Фоломкина положила практические потребности читающих: просмотр рассказа, статьи или книги, ознакомление с содержанием, занятие поиском нужной информации, детальное изучение языка и содержания «из всего многообразия факторов, оказывающих влияние на характер чтения, наиболее существенными из которых являются следующие: предполагаемое использование извлекаемой при чтении информации и вытекающая отсюда невольная установка читающего на степень полноты и точности понимания читаемого. Эти два фактора можно считать за основные критерии при определении видов чтения, ибо они в конечном счете определяют характер чтения». Каждый вид чтения связан, следовательно, с решением определенных коммуникативных задач.

С.К Фоломкина выделяет следующие виды чтения: поисковое, просмотровое, ознакомительное и изучающее.

Специалисту в его работе с литературой на иностранном языке необходимы следующие виды чтения.

1. Умение просмотреть книгу, журнал, статью и т. п., чтобы получить самое общее представление о содержании работы в целом, ее теме, основных вопросах, затрагиваемых в ней, и т. д. - и определить, представляет ли она (или отдельные разделы) интерес для читающего. В данном случае имеет место локализация содержащейся в тексте информации (определение области, к которой она относится), а затем – самая общая ее оценка: "нужно"/"не нужно". В тот момент, когда читающий приходит к отрицательному выводу, чтение соответствующего раздела (отрывка и т. п.) фактически прекращается, и читающий, часто не дочитывая отрывка, переходит к следующему. В случае положительной оценки либо меняется характер чтения, либо читающий берет соответствующий раздел на заметку, чтобы прочитать его позднее более внимательно.

Аналогичным по своему характеру будет и чтение-просмотр печатных материалов в поисках определенных данных. При таком виде чтения у читающего фактически еще нет намерения использовать содержащуюся в тексте информацию, его усилия направлены на то, чтобы определить, есть ли в нем информация, представляющая для него интерес, а отсюда и соответствующая внутренняя установка на степень полноты понимания - понять в самых общих чертах, о чем данная работа (а не что именно сообщается по тому или

иному вопросу). Данный вид чтения связан с просмотром материала, с поисками нужной информации, поэтому его называют просмотрным или поисковым чтением.

2. Умение бегло прочесть материал для общего ознакомления с содержащейся в нем информацией. Этот вид чтения является как бы чтением для себя, без специальной внутренней установки на обязательное последующее воспроизведение полученной информации. Типичным примером этого вида чтения является чтение художественной литературы для времяпрепровождения, для собственного удовольствия или при работе со специальной литературой. Чтение при этом сопровождается оценкой получаемой информации - "новое" / "известное", "интересно" / "неинтересно", "непонятно" / "понятно" и т. п. Для вынесения такого рода оценки читающий довольствуется пониманием общей линии содержания, аргументации, доказательства и т. д., причем часто не потому, что он не может достичь полного, глубокого понимания, а потому, что оно ему не требуется в данный момент. Однако в случае оценки "новое", "интересно", "непонятно" и др. характер чтения меняется, так как изменяется отношение читающего к получаемой информации, со всеми вытекающими из этого последствиями. Рассматриваемый вид чтения называют чтением с общим охватом содержания или ознакомительным.

3. Умение максимально полно и точно извлечь из иностранного текста содержащуюся в нем информацию. Читающий предполагает, что ему придется впоследствии воспроизводить или использовать в той или иной форме полученную информацию, а это связано с осмыслением информации, ее интерпретацией, установкой на длительное запоминание (всей или части информации) уже в процессе чтения. Так обычно читается литература, представляющая специальный интерес, необходимая для дальнейшей деятельности человека. Этот вид чтения можно назвать изучающим чтением.

Для того чтобы специалист мог пользоваться умением читать на иностранном языке в своей работе, задачей обучения является развитие тех видов чтения, которые соответствуют его потенциальным потребностям.

Обучение чтению литературы по специальности на иностранном языке в неязыковом вузе должно занимать важное место для формирования у обучаемых необходимых профессиональных иноязычных компетенций межкультурного общения, обеспечивающих способность порождать и адекватно интерпретировать информацию на иностранном языке в процессе осуществления профессиональной деятельности. Отсюда следует, что при разработке курса обучения необходимо уделять особое внимание на развитие именно тех видов чтения, которые соответствуют его потенциальным потребностям, а именно – поисковое, просмотрное, ознакомительное и изучающее, которые будут способствовать своевременному получению будущим специалистом неязыковых специальностей новейшей информации в сфере своей профессиональной деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Фоломкина С.К. Некоторые вопросы обучения чтению на иностранном языке в неязыковом вузе//из кн. Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия /сост. Леонтьев А.А. - М.: Рус. язык, 1991.
- 2 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку: пособие для учителя /Н.Д.Гальскова – М.АКТИ - Глосса, 2000. – 165 с.
- 3 Цевлева Г.В. Индивидуальные задания при взаимосвязанном обучении чтению и устному высказыванию / Индивидуализация в обучении иностранным языкам в неязыковом вузе. - М., 1993.
- 4 Калмыкова Е.Н. Устная речь в учебнике иностранного языка для обучения чтению./ Индивидуализация в обучении иностранным языкам в неязыковом вузе. - М., 1993.

- 5 Ляховицкий М.В. О некоторых базисных категориях методики обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. - 1973.
- 6 Серова Т.С. Теоретические основы обучения профессионально-ориентированному чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. - М., 1989.
- 7 Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. - М., 1987.

ТҮЙІН

Мақалада автор шетел тілін кәсіби бағытта оқыту-тілдік емес салада оқитын студенттерді шетел тіліне үйрету жүйесіне бағытталғанын көрсете білді. Тілдік емес мамандық студенттеріне кәсіби қызметте қажеттілік туған жағдайда оқудың іздену, көру, тану және үйрену түрлері басым болып табылатынына автор көңіл аударады. Адамзаттың жаңа даму сатысында оқу ақпарат алудың негізгі тірегі болып табылады.

RESUME

The article is devoted to the mastering a foreign language in non-linguistic profile framework. Due to the necessity of professional activity of students, their skills in different styles of reading are priorities. At the modern stage of mankind development reading is one of the most important means of getting information.

Ж.М. Төлеужанова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, аға оқытушы

А.А. Ақажанова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, оқытушы

Ж.Б. Абдулла

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, оқытушы

Қайшы тілдік тұлғаның монологтегі орны

Аннотация

Қазіргі тіл білімі, қазақ, кең мағынада түркі тілінде қайшы тілдік тұлғаны зерттелуі кештеу басталды. Осы мақалада ҚТТ (қайшы тілдік тұлға) 1 тілдік тұлға және 2 тілдік тұлға деп бөлініп, монологтағы болмыс талданады. Қайшы тілдік тұлға субъект, объектіге қатысты, сонымен бірге дискурсте жан-жақты талданған. Монологтағы қайшылықты анықтау өте күрделі үрдіс, сондықтан шығармалардан мысал таңдау барысында да осы мәселеге басты назар аударылды. Мақалада қайшы жұптар әлемнің тілдік бейнесінде дұрыс қабылдануы үшін қажет құбылыс ретінде қарастырылған.

Түйін сөздер: қайшы тілдік тұлға, монолог, субъект, объект, дискурс.

Осы мақаладағы материалды анықтауда салыстырма мағына ерекшелігінің бір қырын айта кету керек. Ол жүйеде және жүзеге асуда кең және түрліше сипатталған. Салыстыру семасы мен реңктер тек салыстыру қатынасында ғана емес, біріктіруден ығысуға дейінгі түрлі семантикалық доминантада анықталады. Шешілетін міндеттің ерекшелігі салыстырудың дұрыс түсінілуін қажет етеді. Бір тұжырымда салыстырма салғастырмамен теңестіріледі. Бұл сәйкес зерттеу көрініс тапқан жаңаша көзқарас оқу әдебиетінде де кездеседі. Айта кететін бір жәйт: салалас құрмалас сөйлем жүйесінде автор бөлік арасындағы мағыналық қатынастың негізгі түрін: «санамалау, бөліу, салыстыру, қарсылықты» деп бөледі. Салыстырмалы және қарсылықты сөйлем бөлігі салыстырылады (салғастырылады) және қайшы қойылады [1, 53].

Кей арнайы еңбекте қарсылық салыстырудың бір түрі: салыстыру – текке қатысты түрі ретінде де талданады [2]. Спортшы тәжірибесіз, алайда дарынды деген сөйлемде салыстыру бар. Басқа тұжырымға сай салыстыру, қайшылықпен бірге асимметриямен байланыста болады; Спортшы тәжірибесіз, алайда дарынды; Бастық мейірімді, алайда қу сияқты мысалда қайшылық түрі ерекше, айырмашылығы бар.

Бұл қос көзқарас ұқсас десек те болады. Сыйысу кезеңі келесідей: шкаланың түрліше (тәжірибелі/тәжірибесіз, дарындылық, т.с.с. жоғарыдағы мысалдағыдай) болуы екі қатынасты: біріншіден, болуы мүмкін салыстыруды; екіншіден, «шеткі нүкте» арасындағы асимметриялық қатынасты меңзейді. Осыған сәйкес құрылымдар

салыстыру идеясын да, қайшылық негізіндегі салғастырудың белгілі түсініктемесін түсіндіреді.

Салыстырмалы семаның көпқырлы ұсынысы материалға тән және оның шектелуін талап етеді. Материал негізгі бөлігін сараптамастан бұрын, салыстыру нақтылаудан туындаған мысалды беріп отырмыз:

«Өзі туралы ол (Рамазан –А.Ж.) көп айтпайтын: шешем – аспаз, әкем – мүгедек. Бұл шындық, дегенмен түгелдей емес-ау: анасы қара жұмысымен кесек нан тауып жүрген қалалық асханадағы қарабайыр емес, дастарханы ас-тағамнан өмірі босамайтын өз үй аспазы. Әкесінің мүгедек екені рас-ау, тек ол полковник шенінде; оның зейнетақысы он-шақты мұрынбоқ бала-шаға асыруға артығымен жететін. Рамазан болса тумасынан жалғыз, сондықтан үйдегі бар мен жоқ соның асты-үстінде (Т.Н.).

Өзін қайшы сипаттап тұрған Рамазанға (кейде 1-ТТ кедей субъект; кейде 2-ТТ «жаңа қазақ» ретінде) келесі корреляция тән:

әкесі мүгедек - әкесі полковник;

анасы-аспаз – анасы-«зейнетақысы он-шақты мұрынбоқ бала-шағаны асыруға артығымен жететін», «дастарханы ас-тағамнан өмірі босамайтын» үй иесі.

Әр жұптағы мағынаның тек біреуі ғана тілден тыс шындыққа жанасады, ал келесісі тек көмескілеу сипатында жұмсалады. Туыстары мен өзін 1-ТТ ретінде көрсеткісі келетін кейіпкеріміздің дауысы басқа контекстіндегі 2-ТТ және автор дауысына қайшы. Дискурс ауқымында Рамазан қайшы тілдік тұлға деп қабылданады.

Атауыш арасындағы байланысты біріктіруші грамматикалық бірлік тұлғаның қайшылығын қамтамасыз етеді. Бұл бірлік аллегориялық мағына ығысуымен сипатталады [3, 47]. Онда, біріншіден, «бұл шындық, бірақ түгелдей емес-ау» арнайы құрылымымен берілген нақтылау макросемасы және онымен сыйысатын грамматикалық байланыс қатысады. Сол кезде, екіншіден, салыстырмалы семантика анықталады. Дискурста берілген сыйысқан қатынас ауқымды үзіндіде шоғырланған: *Әкесінің мүгедек екені рас-ау, тек ол полковник шенінде...*

Предикат анықтауыштық реңдегі полковник шенінде деген таратушы әкесі деген предикат анықтауыштық сөзбен қатынастың екі қырын ашады. Бір қыры – компонент арасындағы байланысқа нақтылаудың қатынасуы. Жалпы мен жеке қатынасты сипаттаушы синтаксистік тұрғыдан біртиптес құрылымды салыстырайық (мүгедек референттік кеңістікке қатысты полковник референттік кеңістігі): (1а) Әкесі, расында да, мүгедек, алайда полковник шенінде; (1ә) Әкесі расында мүгедек болатын – полковник шеніндегі.

Мысалға келтірілген алайда шылауы бар және шылаусыз өзгертілген сөйлемде (1а, 1ә) нақтылау семантикалық грамматикалық доминантасы сақталған, сонымен бірге қайшылық туындаған. Алайда бастапқы құрылымда *тек* деген қарсылық мағынасын жоғалтпаған шылаудың болуы тегіннен емес. Сол қатынастың салыстырмалы екінші қырын анықтайды [4, 37].

Екі шындық: жалпы және Рамазан кейіпкері құрастырған (немесе, дәстүрлі терминология бойынша: шындық пен жартылай шындық, шындық пен жалғандық) салыстырылған. Қайшылық категориялық мәні *рас-ау* сөзінің семантикасымен сақталған. Осы жерде *емес-ау, рас-ау* сөзіндегі *ау* демеулігінің қайшылықты тереңдете түскендігі қуантады. Жалпы мәтінге ерекше бір рең береді. Мысалдағы жалпы мен жекенің реңі қайшы, құрылымда өте қайшы сипаттың сыйысуы бар, оның бірі – кейіпкер дауысы да, екіншісі: «өзі туралы айтатын:... әкем –мүгедек... әкесінің мүгедек енені рас-ау, тек ол полковник шенінде...» деген автор дауысы. Нәтижесінде тұлға қайшылығы нақты түрде белгілі болады.

Шешесі аспаз үзіндісіндегі нақтылау мен салыстыру да осы іспеттес; осындай сөйлемде салыстырмалы категориялық семантиканы сипаттаушы *емес* шылауы.

Салыстырмалы мағынаның басқа да тілдік бірлікпен күрделенуі қосымша сараптауды қажет етеді.

Тұлғалық қайшылықты білдіретін қарапайым құрылымды талдайық. Алдымен жалпы қасиетін белгілейміз, содан соң жеке, ерекше қасиетіне өтеміз.

Монолог шеңберіндегі салыстырмалы категориялық мағынаның жүзеге асуы негізгі екі топқа бөлінеді. Негізгісі – қайшы тілдік тұлға қайшы жағының семантикалық синтаксистік ерекшелігі, яғни 1-ТТ және 2-ТТ: алғашқы топқа атауыш бірігуімен сипатталатын күрделі ТТ құрайды және оның қайшы сипаттамасы салыстырылатын құрылымдық ортаға бөлінген, басым жағдайда олар синтаксистік симметриялы болады. Бұл топты келесі шартты графикалық бейне сипаттайды:

S1n1 – P1 емес, P1. Бұл жерде S1 субъект бейнесі ретінде болуы мүмкін қайшы тілдік тұлғамен толтырылатын түрлі синтаксистік позиция ұсынылған. Таратушы/предикат P бейнесі де тілдік тұлғаның болуы мүмкін түрлі синтаксистік жағдай, актант сипатталған, оның ішіне атрибутив, нысандық, синкреттік және т.б. енеді. Бейнелі түрді берілген *тек* шылауы – шылаусыздықты қосқандағы салыстырмалы семантиканы сипаттаушы тәсілдің нұсқау түрі. Үтір – қандай да бір пунктуациялық белгі бейнесі, сызық синтаксистік байланысты білдіреді. n1 бейнесі тілдік тұлғаның ортақ атауышын көрсетеді.

Екінші топ – күрделі ортақ тілдік тұлға түрліше аталатын, ал оның құрылымдық сипаты салыстырылатын құрылымдық ортаға бөлінген құрылым. Алғашқы қасиеті – атауыштағы өзгешелік – (1) және (2) топтарын айырады, салыстырудың сызбалық семантикасы үшін сипаттамадағы айырмашылық қана емес, сонымен бірге тілдік тұлға атауыш, субъектінің мағыналық реңі де маңызды. Келесі қасиеті – екі құрылымдық орталық бойынша бөлінуі – қарастырылатын екі топты жақындастырады.

Екінші топты шартты графикалық бейне қорытындылайды, онда жоғарыда көрсетілгеннен басқа бір ғана қайшы тілдік тұлғаның n1 және n2 сияқты түрлі атауышы сипатталады.

S1n1 – P1, S1n2 – P1 емес. Осы қарапайым құрылым дискурста бірнеше мәрте қолданыла алады, ал ол оның ішкі ерекшелігін жоймайды. Микромәтіндегі екі топ қасиеті түрліше жұмсала алатындығын да айта кету керек. Салыстыру макросемасы, салыстырылатын екі орталық түрліше тәсілмен сипатталуы мүмкін.

Қайшы тілдік тұлғаның қандай да аспектісіне көңіл бөлетін дискурс ерекшелігін атай келе бөлінген екі топты сипаттаймыз. Екі сызбаның бір бірлігі мен оған байланысты аспектінің сәйкестігі: ҚТТ ұсынудың жеңілдігі мен қиындығы, 1ТТ және 2ТТ арасындағы байланыстың тығыздығы, осы құралдың бағыты, 1ТТ және 2ТТ және ортақ ҚТТ референциясының контекстік қолдауы сипатталады.

Монолог шеңберіндегі салыстырмалы категориялық мағынаның жүзеге асатын бірінші тобынан қайшы тілдік тұлға атауышы өзгеше болады. Медиа мәтіннен алынған келесі мысалда белгілі, әйгілі қоғам, мәдениет қайраткері, актердің тілдік тұлғасын автор қайшы деп таниды, оны екінші тілдік тұлғаның пікірі қолдай түседі. Шылаусыз берілген салыстыру арқылы субъектінің қайшы қасиеті шоғырлана, қоюлана түседі [1;54]. Қайшылықты макромәтін де қолдайды – курсивпен берілген бір-бірін жоққа шығаратын үзіндіге назар аударыңыздар.

«...Асанәлінің кейіпкеріне сөзсіз сенесің: ол рольді ойнамайды, өзінің сан қырлы тұлғасын айқара ашып береді: Мейірімді – қатігез, адал – сатқын, ... батыл – ынжықтау, арлы – қу, аңқау – кірпияз, көңілді – мұңайған... Осы сияқты бір-бірін жоққа шығаратын эпитетті ұзыннан-ұзақ соза бер, соза бер. Соның бәрі де шындық...» (С.Т.). Бір ғана «Транссібір экспресінде» сомдаған жалғыз роліндегі түр-түрлі «сиқы» еш адамды бей-жай қалдыра алмайды. Қайшылыққа толы (бұл жерде, әрине, барлаушылық қызметіне қарай құбылып тұрғанын ескереміз) кейіпкерді сомдауы жоғарыда берілген сипаттамасына толықтай сай келеді.

Дискурста *P1 емес, S1n1 – P1* сызбасы алты рет қолданылған. Бойына мол қасиетті шоғырландырған тұлға туралы сөйлеуші бір-бірін жоққа шығарушы сипаттама: предикат пен контрпредикаттың сыйысуын атап өтеді. Нақтырақ айтсақ: *S1n1 Асанәлі – P1 мейірімді, P1* қатығез емес (яғни мейірімді емес) және т.с.с..

Тұлға қайшылығына коммуникатив үдерістің басқа да қатысушысы тілдік баға берген, бұл қайшы тілдік тұлға табиғаты. Контекстінде аталған Асанәлі Әшімовтің тілдік тұлға ретіндегі көпқырлылығы тек қайшылық кезінде ғана сыйысады. Тілдік тұлғаның бұл қыры предикат сипаттамамен берілген [4, 38]. Қарсылықтың ұлғаюы қайшы тілдік тұлғаның заңды сипатын бекіте түседі.

Қарсылықтың нақты ретіне қайшы жұптардың ашық сипаты әсер етеді, жоғарыдағы мысалдағы *ұзыннан-ұзақ соза бер, соза бер* келітірілгендей алты жұппен шектеліп қалмайды.

Қалыптасқан қайшылық тұтастық жарқын тұлға туралы көзқарасты бекіте түседі. Ақылды, адал, батыл, көңілді іспетті жағымды: қайшы сөз арқылы ерекше ашыла түседі, қайшы жұбынсыз олар әлемнің тілдік бейнесінде дұрыс қабылдана қоюы екіталай болар еді.

- «Иә, не болып қалды?

- Білмеймін жүрек дейді...

- Бәрі де құдайдың ісі, - деп күрсінді Смайыл, есіне тағы Еркін түсті. – Менен не көмек керек?

- Мен оларға (дәрігерлерге – А.Ж.) сене қоймаймын. Байғұс анада жылап-жылап көз жасы да қалмаған, бірдеңеге ренжулі, дауысы тіпті қатулы шығады. – Болатым қандай асыл еді: не жүрегі, не бүйрегі ауырған емес... Басында нашаны шамадан тыс қолданған деп бір соқты. Қайдағы наша, сортын да көрмеген ауылдың баласынан... соларды қойшы. Дәрігерге дүрсе қоя бергенімде бүйрегінен, содан соң жүрегінен кеткен деп міңгірледі ғой».

Контекстінде бір субъекті, дәрігер, түрлі көзқарас арқылы сипатталады: олар, әрине, бір-біріне қайшы, тіпті сыйыспайтын пікір (ол кейінірек кең контекст кезінде анықталады) және ана сөзі арқылы берілген (бұл жерде әңгіме таратушы) тұжырымы: «басында нашаны шамадан тыс... бүйрегінен, содан соң жүрегінен...».

Жалпы сызбасын былайша беруге болады.

S1n1 олар – *P1* бүйрегі туралы, *P1* жүрегі туралы (яғни бүйрегі туралы емес).

Бүйрегі туралы, жүрегі туралы деген семантикалық қайшылықпен толыққан таратушының үзіндісі салыстырмалы орталығымыз. Ал негізгі, түпкілікті, (біздің жағдайда түбіне жеткен) қорытынды қайшылықты контекст арқылы түсінеміз. Стандартты нысандық мағына орны мен контекстік, себептік сыйысады: он екіде гүлі ашылмаған, ешқашан ауру дегеннің не екенін білмеген жап-жас баланың өмірден өту себебі осы позицияның толығымен байланысты (Дәрігерлер себебін біле тұра, бір-біріне қайшы өтірік диагнозды айтуға мәжбүр). Салыстырмалы мағына өзінің категориялық сапасын сақтайды, дәл сол қайшылық шартын қамтамасыз етеді [3;48].

Салыстырмалы категориялық мағынаны жүзеге асырушы алғашқы топты жалпылама сипаттауға көшелік.

P1 емес, S1n1 – P1 сызбасы еркін коммуникация кезінде де, қалыптық жағдайда да өзіне тән қасиетін сақтайды. Егер жоғарыда берілген Асанәлі туралы еркін коммуникация кезінде ҚТТ көрініс реті ауқымдық, көлем, қайталанумен берілсе, келесі мысалда осы рет санын қорытынды растайды. Экстримал жағдайға түскенге арналған ғылыми-әдістемелік ұсыныстан (мәселен, тұтқынға алынған кезде) үзінді: «Саналы түрде тұлғаның екіге бөлінуімен айналысыңыз. Шизофрения салдарынан екіге бөлінгенін тоспаңыз. Нұсқасы көп: МЕН – бірбеткеймін, белсендімін; МЕН – арсыз, ұятсыз, араммын және тағы басқадай.

Осы типтес мысалдың үш қыры бар. (1) біріншіден, ол тілден тыс және тілдік қайшылықты – екі саланың тұтасуын атап өтеді. Құтылудың қайшылық ұстанымы, оның орындалуы тіл саласымен шектелмеуі тиіс, дегенмен тек «тілге көшкенде» ғана жүзеге асады, ол үшін қатал грамматикалық ая, оны толтыратын нақты семантика қажет. (2) екіншіден, екіге бөліну жағымды әлеуметтік психологиялық ұстаныммен анықталатын және жүйелік қалыптық тілдік жағдайды меңзейтін нормативтік модуста қажеттілік ретінде анықталады. Сәйкес синтаксистік қолданыста бірлік қайшы жағдайға қатысушы ретінде сипатталуы тиіс. (3) үшіншісі қатар ашықтығымен алдыңғы түрмен бірігуі керек. Бұл жерде байланыстың ашық сипатын «тағы басқадай» деген тіркес ашып тұр. Ұсынылған МЕН – бірбеткеймін, белсендімін; МЕН – арсыз, ұятсыз, араммын сияқты ұстанымды – мен ұстамдымын, мен ұстамсызбын т.с.с. тіркес жалғастыруы мүмкін. Ашық қатар турасындағы В.Белашапкова пікірін қолдай отырып осы типтес тіркес қайшы бірліктің қолданылу аясын кеңейтуге септігін тигізеді.

Құрамында *болса* көмекші етістігі бар синтаксистік контексті талдайық. «Ішкі дауысы соңғы кезде жиі-жиі қайталайтын болып жүр: сұрап, жалынып-жалбарынғанша, үндемеген мың жақсы. Ал басқа дауысы болса қайшы шықты... ұрлау – тағы да абақты. Бірінші дауыс, екіншісін бөгеп жыланша ысылдап: «Не, абақтыдан шошыдың ба? ... Бар, бүгінгі күнгі олжаңа кенел. Не күтетіні бар...» (С.Б.).

Қайшылықты туындатып тұрған, қос дауысты қайшы тұлғаны ашып беретін сол баяғы сызба. Оның дәстүрлі сипаты мен дәстүрлі лексикалық толығын көрелік: Ішкі дауысы соңғы кезде жиі-жиі қайталайтын болып жүр: сұрап, жалынып-жалбарынғанша, үндемеген мың жақсы. Ал басқа дауысы болса қайшы шықты... ұрлау – тағы да абақты. Бірінші дауыс, екіншісін бөгеп....

Бұл жердегі жағдай қалыптан ауытқушылыққа (девианттыққа) байланысты. Тұлғаның жармақталуы, «полюс сыйысуын» қалыптан ауытқушылық, яғни девианттықпен байланыстырады [5, 55], [6, 22-23], [7]. Шек бірлігін, яғни осы байланысты қалыпты тілдік тұлғаның тілдік көрінісінен ап-анық байқауымызға болады [8, 39]. Ақпараттық, әлеуметтік мәдени кеңістікте девианттыққа (қалыптан ауытқушылыққа) жол ашатын тілдік жағдай анықталады. Осы аспектіге орай әлемнің тілдік бейнесінде манипуляциялық (билеуші) топтар анықталды, олардың түрлі ақпараттық коммуникативтік жағдайда (бұқара алдында сөйлейтін сөз, митингі мен шерудегі әңгіме, бұқаралық құрал арқылы қатынасу, топаралық және тұлғааралық дау-дамай) қолданылатын манипуляциялық технологияда кездесу жиілігі жоғары. Олар адам психикасына күшті әсер етеді, және те девианттық ұстанымды насихаттауда жиі қолданылады. Қайшы тілдік тұлғада расында девианттық қасиет туындайы мүмкін [9, 17].

Біз қарастырып отырған бірінші топ басқа да жағдайда маңызды болады. Жоғарыда айтылған аспектіге тоқталайық, ол бірінші сызбамен: ҚТТ түсіндірудің жеңілдігі мен қиындығы, 1ТТ мен 2ТТ арасындағы байланыс тығыздығы, сәйкес құралдардың бағытталуымен байланысты.

«Дәу қара қақпа Ермекті сыртына қалдырып автоматты түрде жабылды. Қысқа жең жейде, шортыда дүниенің кілтін ұстап тұрған бай бизнесменнен аумай қалған. Ыстық көлге бар жұмыстан бір дем алу үшін келген сыңайлы.

Шынтуайты болса өзгеше – орналасқан зәулім үй, қоршаған тамаша табиғи көрініс оның еншісі емес-тін. Ол - байлық қорыған жай ғана қайыршы күзетші (Т.А.).

Ермек атты қайшы тұлға *болса* деген шылауды қолдана отырып автор дауысымен және 1ТТ - бай бизнесмен, 2ТТ – қайыршы күзетші қайшы предикаттық сипаттаушы арқылы берілген.

«Зере келесі баспалдаққа аттағалы тұрып, райынан қайтты. Шындығында, ол Ермектің ескертпесін есіне түсірді: «Бір жерден қателік жіберсең – мен де осы жерде қаламын, сен де өміріңмен қоштаса бер. Олар («байыпты батыр» бұзықтар, жаңа қазақтардың қол балалары - А.Ж.) сырт көзге ғана адам, ал негізі - нағыз жыртқыш. Ішінде

жабайысы да, қолға үйретілгені де бар, бірақ айырмашылығы шамалы -әсіресе үйретушісі алыста болғанда...» (Т.А.).

1ТТ және 2ТТ арасындағы адам-жыртқыш байланысты сипаттау кезінде *ал* шылауы мен *сырт көзге* – негізі таратушылары арқылы берілген. Олар екі референттің: сыртқы, ішкі – терең, негізгінің соқтығысын білдіреді. Төрт предикат бірліктің заңды жалғасы ретінде төрт өзара байланысқан сәйкес семантикалық терең пропозиция - 2ТТ референциясы қолдайды. Себебі жалпы жағдаяттық мән мен одан шығатын қасиетті ашу үшін 2ТТ (жыртқыш) өте маңызды.

Осы, яғни бір қосымша референцияны контекстпен қолдайтын заңдылықты күрделі контекст мысалы арқылы да көрсетуге болады [10, 55]. Уақытша жұмысынан ысырылған және участковыйға (участок бастығы) дейін «түсірілген» қайшы тілдік тұлға адал, өте сауатты ізкесер капитан өзінің ішкі тілдесуі және «автор дауысы» арқылы ашылады [11, 39]:

«Сабырдың (атына сай сабырлы ғой) орнында басқа біреу болса баяғыда ішіп кетер ме еді, не жолы болмағаны үшін бүкіл ғаламды кінәлар ма еді, ол шыдап бақты, учаскеліктер де адам емес пе, мүмкін милициядағы ең маңыздылары да шығар... Бір қырынан, учаскеліксіз бір де іс «ашылмайды», екінші жағынан іс ашылмай жатса бар кінәны соған аса салуға да болады. Әрбірдеcін адамға ең жақыны да учаскелік қой...»

Иә, жанын жегідей жеген ашу мен ызаны сыртқа шығармау үшін капитан солай деп ойлады, дегенмен бар жан тәнімен бар шындықты: мол тәжірибесі бар (айтқандай ол Свердловск юрфагын бітірген) оперативникті учаскелік етіп қою, микроскоппен шеге қаққанмен бірдей екенін түсінетін...» (А.К.).

Осы мысал да (алдыңғы сияқты) сыртқы мен тереңдегі, сыртқы мен негізгі арасындағы қайшылықты анықтайды. 2ТТ контекспен қолдауы *бар жан тәнімен бар шындықты түсінетін* арқылы берілген. Алайда бұл мысалдағы кейіпкер қайшылығы субъектінің өзінің ішкі тілдесу арқылы берілген (алдыңғы мысалда ол үшінші бір кісінің берген бағасы арқылы танылды).

«Басында бас кейіпкер ештеңені уайымдамай... өмір сүреді деп қаласыз. Алғашқы әсерің, әрине, алдамшы. Жанын жаралаған қайшы сезім... осы азап оны еш жіберер емес...» (Б.А.).

Ойымызды қорытындылай келе айтарымыз, қазіргі тіл білімі, қазақ, кең мағынада түркі тіліндегі қайшы тілдік тұлға диалог, полилогтан да тыс монологте да тамаша көрініс табады. Монологтегі қайшы тілдік тұлғаның сипаты, қолданыс аясы жоғарыда берілген мысалдан байқалады. Қайшы тілдік тұлғаның қазақ, кең мағынада түркі тіліндегі орны әлі де талай талдау, зерттеуді қажет ететін құбылыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жүсіпов А. Қайшылық туралы ойшылдар көзқарасына шолу. Материалы IX Международной научно-практической конференции «Dynamika naukowuch badan», 07-15 lipca 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 51-54.
- 2 Ковтунова И. Поэтический синтаксис. - М.: Наука, 1986. – 206 с.
- 3 Жүсіпов А. Қайшылық: түсініктің тарихи даму үрдісі, лингвомәдени көзқарас. Материалы IX Международной научно-практической конференции «Aktualni vuzoznenosti vedy -2013», 27.06-05.07. 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 46-49.
- 4 Жүсіпов А. Фразеологиялық және паремиялық қайшылық Материалы IX Международной научно-практической конференции «Dynamika naukowuch badan», 07-15 lipca 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 36-39.
- 5 Ишханова Д. Противительные отношения на различных ярусах синтаксиса: автореф. дисс....канд.филол.н. - Ставрополь, 2007. – 22 с.

- 6 Доценко Е. Психология манипуляции. - М.: София, 2000. – 353 с.
- 7 Ермакова Ю. Манипуляция личностью: Смысл, приемы, последствия. - Екатеринбург: УрГУ, 2001. – 212 с.
- 8 Солнцев В. Язык как системно-структурное образование. - М., 1977
- 9 Жүсіпов А. Қайшылық: семантикалық лингвистикалық табиғаты. Материалы ІХ Международной научно-практической конференции «Aktualni vymozhenosti vedy - 2013», 27.06-05.07. 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 17-19.
- 10 Жүсіпов А.Е. Қайшылықтың мәдениеттанымдық қыры мен тынысы. Материалы ІХ Международной научно-практической конференции «Dynamika naukowych badan», 07-15 lipca 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 54-57.
- 11 Жүсіпов А. Паремиялық қайшылықтың тіл тілдегі қолданысы Материалы ІХ Международной научно-практической конференции «Dynamika naukowych badan», 07-15 lipca 2013 roku, Praga, Чехия. pp. 39-41.

РЕЗЮМЕ

Исследование противоречивой языковой личности в казахском, широком значении в тюркских языках началось позже, чем в других языках. В данной статье противоречивая языковая личность (ПЯЛ) разделена на 1-ю языковую личность, 2-ю языковую личность и рассмотрена ее природа в монологе. Противоречивая языковая личность рассмотрена в дискурсе в отношении субъекта и объекта. Выявление противоречия в монологе очень кропотливое, трудное занятие, поэтому выбору материала (подборка примеров из произведений писателей) было уделено особое внимание. В статье противоречивые пары рассмотрены как необходимые явления для правильного восприятия языковой картины мира.

RESUME

Investigation of a controversial personality in the Kazakh language, in the broadest sense of the Turkic languages began later than in other languages. In this paper, a controversial linguistic identity (CLI) is divided into one language personality language, the second person and the author consider its nature in a monologue. Contradictory linguistic identity is considered in the discourse regarding the subject and object. Revealing the contradictions in the monologue is a very laborious, difficult task, so the choice of the material (selection of examples from the works of writers) has been given a special attention. The contradictory pairs are considered necessary for the correct perception of the phenomenon in the linguistic world.